

70836

T.C.
ANKARA UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SURİYE VİLAYETİ'NİN İDARİ VE SOSYAL YAPISI
(1840-1908)

İSLAM MEDENİYETİ VE SOSYAL BİLİMLER BÖLÜMÜ
İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI DOKTORA TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

TEZ DANİSMANI

PROF. DR. HÜSEYİN GAZİ YURDAYDIN

HAZIRLAYAN

SABAHATTİN SAMUR

ANKARA-1988

ÖNSÖZ

Osmanlı devleti pek çok ülkeyi idâresi altına almış ve yüzyıllarca idâre etmiştir. Bugün bu toprakların büyük bir bölümü millî sınırlarımızın dışında kalmasına rağmen hâlen tarihimizin ve millî kültürümüzün hatıralarını taşımakta olup araştırılmaya muhtaçtır. İşte bu araştırmamıza konu olarak ele aldığımız "Suriye vilâyeti" , Orta Doğu'nun coğrafi bütünlüğü dikkate alınırca, dün olduğu kadar bugün de bizi yakından ilgilendirmektedir.

Suriye vilâyeti, Osmanlı idâri taksimatı içerisinde, merkezini Şam şehrinin oluşturduğu ve zaman zaman sınırları bugünkü Ürdün, İsrail ve Lübnan'ın tamamını Suriye ile Suudi Arabistan'ın da bir kısmını içine alan bir bölgeyi kaplamakta idi.

Araştırmamızda yer olarak, vilâyetin sınırlarının en dar olduğu zamanki idâri bölümünü, yani Cebel-i Lübnan ve Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık; Beyrut'un ayrı bir vilâyet olduğu zamanki kısmını ele aldık. Ancak araştırmamıza esas olan tarihi, idâri bütünlüğü ve devamlılığı da dikkate alarak, Osmanlı devletinde vilâyet idâresinin tesis edilmeye başlandığı 1864'den sonra değil, bölgenin yeniden Osmanlı idâresi altına girdiği 1840'dan itibaren başlattık. Yeni bir döneme geçilmiş olması nedeniyle de 1908 yılından sonrasını ele almadık.

Suriye vilâyeti, bölgede yaşayan Müslüman ve gayr-i müslim bütün toplulukları bünyesinde toplamış olması itibâriyle öteki komşu vilâyetlerden ayrı bir özelliğe sahiptir. Ayrıca büyük küçük bir çok devletin nüfûz mücâdelelerinin bu vilâyet üzerinde yoğunlaştığı dikkate alınırca, vilâyetin idâri, sosyal ve kültürel yapısına ışık tutacak bir araştırmanın gerekliliği daha kolay anlaşılabilir.

Şüphesiz, hem Osmanlı devletinin merkez ve taşra teşkilâtının daha iyi anlaşılması, hem de bugün bu bölgede cereyan etmekte olan olayların köklerinin ve boyutlarının bilinmesi için bu ve benzeri araştırmalara ihtiyaç vardır.

III

Araştırma konusuyla ilgili olarak; Türkçe Arapça, İngilizce ve Fransızca yazılmış bir çok eser bulunmakla birlikte, Türkçe eserler bir yana bırakılırsa diğerlerinin çoğunluğu objektif olmaktan uzaktırlar. Bu nedenle araştırmamızda daha ziyade arşiv kaynaklarına dayandık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi ve Şam'da bulunan Müdüriyyetü'l-Vesâiki't-Tarihîye(Suriye Tarihi Belgeler Müdürlüğü)'den yararlandık.

Yayınlanmamış arşiv kaynaklarının dışında, yayınlanmış olan Archives Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Arşivi) ile aynı değere sahip resmî belgeler niteliğinde olan Düstur, Salnâmeler ve Gazeteleri inceledik.

Ayrıca Türkçe, Arapça, İngilizce ve Fransızca yazılmış hatıra, inceleme ve araştırmaları mümkün merteye göz ardı etmemeye çalıştık.

Araştırmamızın birinci bölümünde, Osmanlı devletinin Tanzimattan sonra bölgede tatbik ettiği idâri sistemi ele alarak mülkî, adlî ve askerî idâreyi inceledik. İkinci bölümde, bölgede yaşayan toplulukları, yaşayış biçimlerini, birbirleri ve idâre ile olan ilişkilerini; üçüncü bölümde ise, vilâyetin eğitim ve öğretim durumunu, buradaki basın ve yayın organlarını ele aldık.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, araştırmamızın sonuna, 1840-1908 yılları arasında Suriye'de görev yapan valilerin bir listesi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivinden aldığımız transliterasyonu yapılmış üç ayrı belge ve bir harita ekledik.

Araştırmamızın başından sonuna kadar yakın ilgi ve yardımlarını esirgemeyerek bana yol gösteren hocam Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın ve aynı şekilde araştırmamızın tamamlanmasında pek çok yardımda bulunan hocam Prof. Dr. Ahmet Uğur, Prof. Dr. Refet Yinanç, Doç. Dr. Nesimi Yazıcı, Doç. Dr. Sabri Hizmetli, Doç. Dr. Harun Güngör ve Yard. Doç. Dr. Vehbi Ecer'e teşekkürü, bu vesile ile, bir borç bilirim.

Sabahattin Samur

İÇİNDEKİLER

Önsöz	II
İçindekiler	IV
Kısaltmalar	IX
Giriş	1

BİRİNCİ BÖLÜM

S U R İ Y E V İ L Â Y E T İ

I - İdâri Taksimat	16
1 - Şam Eyâleti	16
2 - Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi ve Suriye Vilâyeti	18
a - Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi	18
b - Suriye Vilâyeti	20
ba- Şam Sancağı	26
bb- Hama Sancağı	28
bc- Havran Sancağı	29
bd- Kerek Sancağı	31
II - Mülkî İdâre ve Reform Hareketleri	35
1 - Vilâyet İdâresi ve Vali	35
a - Genel Olarak Vilâyet İdâresi ve İdâri Alan- da Yapılan Reformlar	35
b - Suriye Vilâyeti ve Valiler	40
2 - Sancak ve Kaza İdâresi	48
a - Sancak İdâresi	48
b - Kaza İdâresi	49
3 - Nahiye ve Köy İdâresi	53
4 - Vilâyette Bulunan İdâri Meclisler, Kuruluş ve	

Çalışma Biçimleri	55
III - Yargı Organları	61
1 - Kâdı ve Şeri Mahkemeler	61
a - Kâdı; Görev ve Yetkileri	61
b - Suriye Kâdısı ve Şeri Mahkemeler	63
2 - İfta Teşkilâtı ve Müftüler	69
3 - Nizâmiye Mahkemeleri	71
a - Hukuk Alanında Yapılan Yenilikler	71
b - Nizâmiye Mahkemeleri, Kuruluş Biçimleri, Gö- rev ve Yetkileri	74
4 - Ticâret Mahkemeleri, Kuruluş Biçimleri, Görev ve Yetkileri	77
IV - Ordu ve Emniyet Teşkilâtı	80
1 - Ordu	80
a - Beşinci Ordu; Kuruluşu, Sorumluluk Alanı ve Eğitim Durumu	81
b - Beşinci Ordu Birliklerinin Dağılımı	83
c - Askerlik Hizmeti Süresi ve Redif Taburları	85
d - Asker Alımı ve Kura Usûlü	87
e - Bedel-i Askerî ve İâne-i Askerî	89
2 - Emniyet Teşkilâtı	91
a - Zaptiye Teşkilâtı; Görev ve Yetkileri	91
b - Polis Teşkilâtı	95
c - Vilâyette Emniyet ve Asâyişin Durumu	95

İKİNCİ BÖLÜM

V İ L A Y E T İ N S O S Y A L Y A P I S I

I - Demografik Görünüm ve Nüfus Hareketleri	99
---	----

VI

II - Müslümanlar	105
1 - Sünnî Müslümanlar	105
a - Şehir ve Köylerde Yaşayanlar	105
aa- Şehir ve Köylerde Sosyal Hayat	105
ab- Şehir ve Köylerde Yaşayan Bazı Sünnî Top- luluklar; Türkmenler, Kafkasya ve Cezâyir Göçmenleri	118
ac- Devlet İdâresi ve Sünnî Müslümanlar	123
b - Bedevîler (Göçebeler)	130
ba- Bedevîlere Karşı Silahlı Kuvvet Kullanıl- ması	133
bb- Bedevîlere Karşı Bedevîlerin Kullanılması.	136
bc- Bedevîlerin İskânı	137
2 - Dürzîler	138
3 - Nusayrîler	146
III- Gayr-i Müslimler	152
1 - Gayr-i Müslim Cemaatlar ve Birbirleri ile İliş- kileri	152
a - Hıristiyanlar	152
aa- Rum Ortodokslar	153
ab- Katolikler	154
ac- Marunîler	155
ad- Ermeniler	156
ae- Protestanlar	156
b - Yahudiler	158
2 - Devlet İdâresi ve Müslümanlarla Gayr-i Müslim- ler Arasındaki İlişkiler	159

VII

UÇUNCU BÖLÜM

E Ğ İ T İ M V E Ö Ğ R E T İ M

I- Müslüman Okulları	171
1 - Geleneksel Eğitim Kurumları	173
a - Sıbyan Okulları	173
b - Medreseler	179
2 - Maarif Teşkilâtı ve Modern Okullar	180
a - Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Maarif Teş- kilâtı	180
aa- Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi	180
ab- Maarif Teşkilâtı	183
b - Okullar	184
ba- İptidâiler	184
bb- Rüşdiyeler	190
bc- İdâdiler	194
bd- Mekâtib-i Aliye	197
3 - Özel Okullar	200
4 - Devletin Eğitim Siyâseti ve Müslüman Halk	201
II- Gayr-i Müslim Okulları	204
1 - Cemaat Okulları	204
2 - Yabancı Okulları	207
a - Protestan Okulları	211
b - Katolik Okulları	214
III - Matbuat, Basın ve Yayın Organları	218
1 - Kütüphaneler	218
2 - Matbaalar	219

VIII

3 - Süreli Yayınlar	222
a - Suriye Gazetesi	223
b - Salnâme-i Vilâyet-i Suriye	224
c - Dımaşk Gazetesi	224
Sonuç	227
Bibliyografya	233
Ekler	247
Ek: 1; 1840-1908 Yılları Arasında Suriye'de Görev Yapan Valilerin Listesi	247
Ek: 2; Vali Mehmet Necip Paşa ve defterdar Sadullah Enverî'nin yabancılarla ilgili olarak Dahiliye Nezâretine Gönderdikleri bir Şikâyet - nâme	249
Ek: 3; Mehmet Râşit Paşa'nın Bedevîlerle İlgili O- larak Dahiliye Nezâretine Gönderdiği bir Ra- por	253
Ek: 4; Râşit Nâşit Paşa'nın, Mâbeyn-i Hümâyûn'a, Suriye'nin Durumu ve 5. Orduy-ı Hümâyûn'un ko- mutanı ile İlgili Bir Şikâyetnâmesi	256
Ek: 5; Vilâyetin İdâri Taksimatını Gösteren Bir Harita	263

KISALTMALAR

AE. CC.	: Affaires Etrangères, Correspondance Com- merciale.
DTCF.	: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi.
D.	: Düstur .
H.	: Hicrî.
M.	: Milâdî.
M. V. T.	: Müdüriyyetü'l-Vesâiki't-Târihiyye.
No:	: Numara.
ODTÜ.	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.
S. D. A. O.	: Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye.
S. M. U.	: Salnâme-i Maarif-i Umûmiye.
S. V. S.	: Salnâme-i Vilâyet-i Suriye.
T.	: Tertip.
Tah.	: Tahkik.
TTK.	: Türk Tarih Kurumu.
y.	: Yıl.
Yay.	: Yayını.
Y. E. E.	: Yıldız Esas Evrak.

GİRİŞ

Doğuda uçsuz bucaksız ıssız Arabistan çölü, batıda Akdeniz ve ona paralel olarak uzanan sarp Lübnan ve Anti Lübnan dağları, güneyde Sina yarımadası ve kuzeyde Anadolu ile çevrelenmiş olan bölge, tarih boyunca çeşitli isimler ile anılagelmiştir. Romalılar ve çağdaş Avrupalı yazarlar burayı ifade için genel olarak "Suriye" kelimesini, Araplar "Bilâdu's-Şam" veya "Arzu's-Şam" kelimelerini kullanmışlardır. Osmanlıca metinlerde ise, bölgeyi ifade için bu iki tabirin yanında bir de "Arabistan" tabiri kullanılmıştır¹. Araştırma konusu olan "Suriye Vilâyeti" tabirine gelince bu tabir, Osmanlıca metinlerde 1864 yılından itibaren, yukarıda tarif edilen ve Bilâdu's-Şam, Arzu's-Şam, Arabistan veyahut Suriye diye anıldığı belirtilen bölgenin bir kısmını ifade için kullanılmıştır.

Bu araştırmada, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için, çağdaş araştırmacıların yaptıkları şekilde bölgenin genelini ifade ederken "Bilâdu's-Şam", bölge içinde merkezini Şam şehrinin oluşturduğu belirli bir kısmı ifade ederken de "Suriye" tabirlerini kullandık.

Bugün Suriye, Ürdün, Lübnan ve İsrâil arasında paylaşılmış olan Bilâdu's-Şam; günümüzde olduğu gibi geçmiş yüz yıllarda da askerî, ekonomik ve dîni konumu nedeniyle dâima milletler arası nüfûz mücâdelesinin yoğunlaştığı, odak noktalarından birisi oldu. Müslümanların Doğu Roma İmparatorluğundan fethettikleri bu bölge, Ortaçağda Haçlı ordula-

1. Suriye Gazetesi No: 1, yıl 1283; Mustafa Nuri Paşa, Ne-tâyicu'l-Vukuat, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, I-IV, T.T. K. Yay. Ank. 1979-1980, I-II, 85, 93; Mahmud Şit Hattab, Kâdetu Fethi's-Şam ve Mısr, Beyrut, 1965, s.9, 17; C. F. Volney, Voyages en Egypte et en Syrie (Publie avec une introduction et des notes par Jean Gaulnier), I-II, Paris, 1959, s. 159.

rının istilâsına uğradı. Haçlılar, Akdeniz sahil şeridi ve Kudüs'te bir süre tutunmayı başardılar. Ama iç bölgeleri ellerinde tutan ve Atabekler² diye bilinen Müslüman Türk Beylikleri karşısında daha fazla ilerleyemediler.

1187 yılında Mısır'da yönetimi ele alan Eyyübîler, Bilâdu's-Şam'da da yönetimi Atabeklerden devralarak Haçlılara karşı eskisinden daha çetin bir mücadeleyi başlattılar. Kudüs ve çevresi Haçlılardan geri alındı³. Bir süre sonra Mısır ve Bilâdu's-Şam'ın yönetimini Eyyübîlerden devralan Mısır Memlukları (1260-1517), Eyyübîlerin bıraktıkları yerden itibaren ileri harekâta devam ettiler. Haçlıların ellerinde tuttıkları kale ve müstahkem mevkiiler birer ikişer düşürülerek buralara müslüman halk yerleştirildi. Özellikle stratejik mevkiilere, kendi kendilerine yeterlilikleri ve devlet otoritesine bağlılıklarından dolayı Türkmenler yerleştirilmek teydi⁴. Nihâyet Memluk sultanı Sultan Baybars (1233-1277) son Haçlı kalıntıalarını da 18. yüzyıla kadar bir daha buraya dönmek üzere ortadan kaldırarak Müslümanların Bilâdu's-Şam'daki hakimiyetlerini sağlamlaştırdı.

Bilâdu's-Şam, Osmanlı ordusu ile Memluk ordusu arasında Mercidabık'da meydana gelen bir meydan savaşından (23 Ağustos 1516) sonra el değiştirerek diğer Memluk toprakları gibi Osmanlı idâresine geçti. Bilâdu's-Şam'ı ve Mısır'ı idaresi altına alan Yavuz Sultan Selim, eski idâreye ait pek çok şeyi olduğu gibi bıraktı. Bu sırada Memluklar döneminde Hama Naibi olan Canberdi Gazali'yi Şam Valisi olarak tayin ederken, Cebel-i Lübnan'da Memluk taraftarı olan Tenûhi hânedânı-

2. Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler), Marmara Üniv. Yay. No: 424, İst. 1985.

3. Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyübîler Devleti (H: 569-589/M: 1174-1193), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İst. 1983.

4. 1305 de Kisrevan'ı alan el-Meliku'n-Nâsır Mehmet b. Kalavun burayı, Frenklerden koruması için Umerây-i Âl-i Asaf'a vermişti. Matran Yusuf Bedrân, Nebze Tarihiye fi Aslı'l-Taifeti'l-Maruniye ve İstiklâlihâ bi-Cebel-i Lübnan min Kadimi'd-Dehr hatta'l-An, 3. Baskı, Beyrut, 1929, s. 273.

nı ortadan kaldırarak yerine Ma'nileri getirdi. Aynı şekilde Filistin, Bika' ve Havran'da otoriteleri feodal, dîni veya kabîlecilik kurallarına dayanan emirleri işbaşında bıraktı. Bunlardan Emir Fahrettin el-Ma'ni Şuf, Emir Asaf Mansur et-Türkmânî Kisrevân, Jubâil ve Benî Sıfas Akkar ve Trablus havarisinde emir olarak kaldılar.⁵ Bu arada Yavuz Sultan Selim Anadolu'dan bazı Türkmen oymaklarını da getirerek Lazkiye civarına yerleştirdi.⁶

Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra (1520), Canberdi Gazali'nin isyanı üzerine Osmanlı devleti bölgeye yeni askerî birlikler sevk ederek isyanı bastırdı. (1521), Bu olaydan sonra bölgenin idâri teşkilâtı yeniden ele alınarak Bilâdu's-Şam; Şam, Halep ve Trablus olmak üzere üç eyalete ayrıldı. Ayrıca mîrî arazi de tımarlara bölündü. Gazali'nin isyanının bastırılması ve idâri teşkilâtın yeniden düzenlenmesinden itibaren bölgeye, 16. yüzyılın sonuna kadar süren Osmanlı devletinin güç ve kuvvetini aksettiren bir huzur ve bayındırlık devri geldi. Bilâdu's-Şam'ın hemen her tarafı muhteşem eserlerle donatıldı. Kânûnî Sultan Süleyman (1520-1566) 'ın yapılmasını emrettiği Şam'daki Süleymâniye Camii, Lala Mustafa Paşa'nın⁷ yaptırdığı kendi adıyla anılan han ve hamam, Derviş Paşa'nın⁸ yaptırdığı kendi adıyla bilinen cami ve buna ilâveten bir çok han ve hamamlar bunlardan birkaçıdır.

17. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Bilâdu's-Şam birçok karışıklıklara sahne oldu. Halep valisi olan amcasının öldürülmesine kızan Ali Paşa Canbolat, Kilis'te isyan ederek (1605) Halep'e yürüdü. Emrindeki "Sekban"larla Halep'i zorla alan Ali Paşa Canbolat, bu arada Şuf Emiri II. Fahrettin el-

-
5. Haydar eş-Şihâbî, Tarihu'l-Emir Haydar Ahmet eş-Şihâbî, I-II, Kahire, 1900, I, 561-562; K. P. Hitti, Lebanon in History, London, 1957, s. 357-359.
 6. M. Kürt Ali, Hitatu's-Şam, I-VIII, Şam, 1925-1928, VI, 267.
 7. Lala Mustafa Paşa 1563-1569 yılları arasında Şam valiliğinde bulundu.
 8. Derviş Paşa 1571 yılında Şam valiliğinde bulundu.

Ma'ni (1590-1635) ile anlaştı. Trablus valisi Yusuf Paşa, II. Fahrettin el-Ma'ni ve Ali Paşa'nın ortak düşmanıydı. II. Fahrettin'den kaçarak Şam'a sığınmıştı. İki müttefik birlikte, Şam'ı kuşattılar. (1606). Ancak Yusuf Paşa'nın buradan da kaçtığını duyunca, şehirden bir miktar haraç alarak kuşatmayı kaldırdılar. Kısa bir süre sonra iki müttefikin arası açıldı. Maraş civarında devlet kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğrayan Ali Paşa (1607) yakalanarak sürgüne gönderildi. (1611). Canpolat ailesinin bazı fertleri Cebel-i Lübnan'a kaçarak eski müttefikleri Ma'nilere sığındılar. Kısa bir süre sonra sığındıkları bu ailenin mensup olduğu toplulukla karışıp kaynaşan ve burada kendi isimleriyle yeni bir hanedân tesis eden Canpolatlar bundan böyle Cebel-i Lübnan'ın ve bu topluluğun tarihinde önemli rol oynadılar.⁹

Yukarıda bahsi geçen gelişmelerden sonra bölgedeki olayların ağırlık merkezi daha güneye Şuf civarına kaydı. Burada Ma'niler hakimdirler ki; bunların en meşhuru daha önce zikri geçen II. Fahrettin el-Ma'ni (1590-1635) idi. Buranın yönetimi, Yavuz Sultan Selim tarafından I. Fahrettin (Ö:1544)'e verilmişti. Bir süre sonra Şuf emiri olan II. Fahrettin hırslı bir kişiydi. Osmanlı devletinin izniyle Beyrut ve Sayda sancaklarının idâresini de eline alarak, kuzeyde rakipleri Âl-i Âsaf et-Türkmenî ve Âl-i Seyfi'l-Ekrat'ı ortadan kaldırdı. Emirliğin sınırları kuzeyde Trablusşam, Baalbek ve Bika'a, güneyde Filistin'e kadar uzandı. II. Fahrettin ve mensubu olduğu Ma'ni ailesi Dürzî idi. Ancak O, buna rağmen devlete karşı Hıristiyan devletlerle işbirliği yapmaktan sakınmayarak, İtalya'nın Toskanya dükü Mediciler'den Ferdinand ile bir antlaşma yaptı (1608). Yapılan antlaşmada Osmanlı devletine karşı askerî işbirliğini öngören bir de gizli madde vardı. Bunun üzerine Şam'dan hareket eden bir Osmanlı ordusu II. Fahrettin ve adamlarını ülkeyi terke mecbur bıraktı. II. Fahrettin

9. Muhammed Edip Âl-i Takiyuddin el-Husnî, Müntehabâtu't-Tevârih li-Dımaşk, Şam, 1927, s. 249.

İtalyan müttefikinin başkenti Floransa'ya sığındı. (1613)¹⁰. Bir süre sonra taraftarlarının yardımıyla tekrar Şuf'a dönme-yi başaran II. Fahrettin (1618) yeniden nüfuzunuyaymaya baş-ladı. Şam valisine karşı Ancer'de bir çarpışmaya girdi ve bu-nu kazandı. (1623). Bu sırada Osmanlı Sultanı IV. Murat (1623-1640). Bağdat'a giren Safevilerle meşgul bulunuyordu. O'nu A-rabistan Emiri olarak tayin etti. Arabistan'dan maksat, Ha-lep, el-Ariş ve Tedmür arasında Bedevilerin kontrolündeki yer-ler olup şehirler dahil değildi. Fakat bir süre sonra, II. Fahrettin'in nüfuzunun hızla genişlediğini gören Sultan Murat Bağdat üzerine gitmek üzere hazırladığı orduyla II. Fahrettin in üzerine yürüyerek onun varlığına son verdi. (1635). Bu du-rum Ma'nilerin ve onlarla birlikte bu ailenin mensup olduğu Kaysî kabilelerinin nüfuzlarını kırdı. Buna karşılık olarak Kaysîler'in rakibi olan Yemenîler hızla güçlendi. Son Ma'ni emiri Ahmet 1697 yılında erkek çocuk bırakmadan öldüğü zaman çeşitli mezheplere bağlı gruplara ayrılmış olmalarına rağmen Kaysî ileri gelenleri bir araya gelerek Emir Beşir eş-Şihâ-bi'yi kendilerine emir olarak seçtiler. Buna itiraz eden Ye-menîlerle Kaysîler arasında Ayndâra'da meydana gelen çarpış-malarda (1711) Yemenîler mağlup oldular. Kurtulanlar Havran veya diğer ismiyle Reyân dağına sığındılar. Bunların hemen hepsi Dürzî idi. Bu nedenle burasının adı bundan böyle Dürzî dağı (Cebel-i Dürüz) olarak meşhur oldu. Fakat düşmanları Ye-menilere karşı yekvücut olan Kaysîler, rakiplerinin ortadan kaybolmasından sonra kendi aralarında parçalanarak 18. yüz-yılın ortalarına doğru Canpolatîler ve Arslanîler diye iki gruba ayrıldılar. Bunlardan Canpolatlar, Şihâbîlere özelli-kle de daha sonra Hristiyan olan II. Emir Beşir (1788-1840)'e karşı oldukça sert bir mücadeleye girdiler.

Osmanlı devletinin merkez teşkilâtındaki bozukluklar ve devletin sürekli harpler sonucu gördüğü zararın etkileri kı-

10. K. P. Hitti, Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi, Çev: Sa-lih Tuğ, I-IV, İst. 1981, IV, 1183

sa sürede Bilâdu's-Şam'da da görüldü. Mısır ve Bağdat'ta Memluklar idâre üzerindeki nüfuzlarını artırırken Şam'da da yönetim Şamlı ailelerin eline geçti. Bunların en meşhurları, Türk asıllı olmakla birlikte daha sonra Şamlılaştıran Âl-i Azm ailesi idi. Bu aileden bir kişi 1720 yılında Trablus valiliğine getirilmişti. Bu şahıs 1725 yılında Şam valiliğine getirildi. Aynı sırada aileden başka fertler Sayda ve Trablus valiliklerini ellerinde bulunduruyorlardı. Yönetimleri yaklaşık olarak kesintisiz 60 yıl süren bu aile Şam'da hatıralarını günümüze kadar koruyan ölmez eserler meydana getirdiler. Bu ailenin en mümtaz şahsiyeti olan Esat Paşa¹¹ adına yapılmış olan köşk bugün bile güzelliğiyle görenleri büyülemektedir. Bu aile daima devlete bağlı kaldı.¹²

Daha önce bahsi geçen II. Fahrettin'in ölümüyle bölgede siyâsi bir boşluğun meydana gelmesi üzerine burada Zahir Ömer ez-Zeydânî (1735-1775) adlı birinin yıldızı parlamaya başladı. Zahir, Safed ve Taberiye'nin iltizamını babasından miras olarak almıştı. 1708'den beri Hac emirliğini üstlenen Şam valilerinin, askerlerin bir kısmıyla birlikte, uzun süre bölgeden uzak kalmaları ve Cebel-i Lübnan'da Dürzî ve Mütevâli gruplarının iç çekişmeleri dolayısıyla, bu gruplardan birine karşı diğeriyle ittifak kurarak nüfûzunu yaymayı başardı. Akka'ya el koyan Zahir (1750) burayı kendisine merkez edindi. Osmanlı devletine karşı çetin bir harbe girmiş olan Çarlık Rusya'sının Akdeniz'deki savaş filolarının da desteğiyle Sayda'yı işgal etti. Bu sırada Şam valisi olan Gürcü Osman Paşa, O'nun baş düşmanıydı. Zahir, Osman Paşa'ya karşı, Mısır'da hakimiyetini güçlendiren Ali Paşa el-Memlûkî ile ittifak kurdu. 1769'da adına hutbe okutup para bastırarak Mısır'da Sultanlı-

11. Esat Paşa'nın Şam valiliği 1743-1757 yıllarında olmuştur.

12. Geniş bilgi için bak. Mihail Berrick ed-Dımaşkî, Tarihu's-Şam (1720-1782), Tahkik: Ahmet Gassân Sabânu, Şam 1982, s. 20, 23, 33, 108; Ahmet Bedîri el-Hallâk, Havâdis-i Dımaşk el-Yevmiyye (1741-1762), Tahkik: Ahmet İzzet Abdulkерim, Matbuatu'l-Cemiyyeti'l-Mısriyye li'd-Dirâsâti't-Tarihiyye, Kahire, ?.

ğını ilân eden Ali Paşa, Memlûklü devletini yeniden diriltme hülyâsı içindeydi. Damadı Ebu'z-Zehep Mehmet Beyi 30 bin kişilik bir kuvvetle Şam'ı almak üzere Bilâdu's-Şam'a gönderdi. Ebu'z-Zehep 8-18 Haziran 1771'de Şam'ı kuşattıysa da sonradan niyetini değiştirerek Mısır üzerine yürüdü. Mısır'dan kaçan Ali Paşa müttelikleri Zahir'e sığındı. Akka'da demir atmış olan Rus filosundan 3000 kadar Arnavut askeri ve yeterli donatımı sağlayan Ali Paşa, Mısır'a geri döndü. Ancak çıkan çatışmada öldürüldü (1773)¹³. Ebu'z-Zehep, Zahir'i te'dip gerekçesiyle yeniden Bilâdu's-Şam'a döndüyse de 1775 yılında ölmesi üzerine kuvvetleri Mısır'a geri döndü. Osmanlı-Rus savaşının bitmesinden sonra (1773) İstanbul'dan gönderilen bir deniz filosu Zahir'in hakimiyetine son verdi. (1775)¹⁴.

Zahir'in ölümünden sonra, O'nu ortadan kaldırmak üzere gönderilen Osmanlı filosundaki subaylardan birisi olan Cezzar Ahmet Paşa Sayda valisi tayin edildi. (1776). Cezzar Ahmet Paşa Mısır'da görev yapmış, şiddet ve dehşetiyle ün salmıştı. Müstahkem Akka kalesini kendisine merkez edinen Paşa, nüfûzunu Cebel-i Lübnan'a da yayarak Emir Beşir eş-Şihâbî'yi kendisine boyun eğdirdi. 1785'de Şam valiliğini de eline alan Cezzar Ahmet Paşa, bu göreve üç kere getirildi. Napolyon Bonapart'ın Bilâdu's-Şam'a yaptığı taarruzu Akka kalesinde verdiği başarılı bir savunma (1799) ile püskürten Cezzar Ahmet Paşa, bu saldırı esnâsında kendisine yardım konusunda gevşek davranan Emir Beşir'i cezalandırmak istedi. Bunun üzerine Emir Beşir bir İngiliz gemisine binerek selâmeti Kıbrıs'a kaçmakta buldu. 1821 yılında da Mısır'a giderek buranın genel valisi Mehmet Ali Paşa ile dostane ilişkilere girdi. Kesin bir şekilde bölgede güven ve istikrârı sağlayan Cezzar Ahmet Paşa 1804 yılında öldü¹⁵.

13. Abdurrahman el-Cabertî, Acâibu'l-Âsâr fi'l-Terâcim ve'l-Ahbâr, I-II, Kahire, 1322, I, 353, 367, 422; Mihâil Berrik s. 103-113.

14. Hitti, İslam Tarihi, IV, 1185- 1188

15. ?, Târihu Havâdisi's-Şam ve Lübnan ev Tarihu Mihail ed-Dımaşkî (1782-1841), Tah: A. G. Şabânu, 2. Baskı, Şam, 1982,

Bilâdu's-Şam'ın bu dönemdeki durumunu kısaca özetlemek gerekirse şöyle denebilir. Merkezî otoritenin sık sık ortadan kalkması, askerlerin ve mahallî emirlerin birbiriyle olan çekişmeler, bölgenin ekonomik durumunu olumsuz yönde ciddi bir şekilde etkiledi. Mahallî organizasyon veya meslek kuruluşları tarafından desteklenen ulemâ ve eşrâfın nüfûzu arttı. 16. yüzyılda merkezden gönderilen Müftü ve Nakibu'l-Eşraf gibi görevliler artık yerlilerden seçilmeye başlandı. Bunlar mümkün olduğu kadar Yeniçerilerin zulmüne engel olmaya çalışıyor, valinin otoritesi karşısında direnerek kendi nüfûzlarını daha da arttırmak istiyorlardı. Kırlarda merkezî idârenin yokluğu, mahallî, kabilevî veya dîni gruplaşmalara ve bunların hür olarak hareket etmesine imkân veriyordu. Bu nedenle de bölge, siyâsi veya geleneksel alışkanlıklara dayanan bazı ileri gelenler tarafından parsellenmişti. Bunlar vergileri toplamakla, bir kısmını da merkezî idâreye vermekte idiler. Ancak bunun dışında imar faaliyetleri yahut askerî hizmetler gibi herhangi bir yükümlülüğü kabul etmemekteydiler.

Bilâdu's-Şam ile çok yakın ilişkiler içinde bulunan Mısır ise iç istikrar bakımından buradan pek farklı değildi. Hatta buradaki Memluk beylerinin çekişmeleri dolayısıyla Mısır'ın idâresi daha karışık bir durumdaydı. Mısır 1798 yılının Temmuz ayında Napolyon Bonapart tarafından işgal edildi. Ancak Bonapart yukarıda bahsi geçen Akka yenilgisinden sonra burayı boşaltmak zorunda kaldı. (21 Mart 1801). İşte bu istilâcı orduya karşı Mısır'a gönderilen Osmanlı ordusundan Mehmet Ali adında genç bir subayda görev almıştı. Önce başıbozukların başına "serçeşme" olarak atanan bu subay Mısır'da nüfûzunu genişletmeyi başardı. Bâb-ı Âli de O'nu buranın va-

s. 14-29; Akka Harbi, gönderilen silah ve levazım ile ilgili olarak bak. Topkapı Sarayı Arşivi, No: E. 1274, 1425, 1760, 4029, 5478, 5761, 8610, 9767, 10326, No: D. 4750, (1234/1818 tarihli) Cezzar ile Mükellefzâde'nin icâbına bakılacağına dair Sadrazam'dan Selim III.'e arıza, No: E. 3402 (1213-1215/1798-1800 tarihli).

lisi olarak tanıldı. (1805). İngiliz-Fransız rekâbetinden yararlanarak Fransa'nın desteğini sağlayan Mehmet Ali Paşa Mısır'ın ekonomik ve sosyal hayatına bir düzen verdi. Zirâi ve ticâri hayata büyük bir canlılık kazandırdı. Memluk beylerinin nüfuzlarını kırarak Mısır ordusunu yeni baştan teşkilatlandırdı. Modern ordusuyla ilk başarısını Vehhâbîlere karşı kazanan Mehmet Ali (1811-1818) bundan sonra Sudan'a yöneldi. Bu ordu, Rumların Mora'da çıkardıkları isyânı bastırmak için Bâb-ı Âli'nin isteği üzerine, Mora'ya çıktı ve burada büyük başarılar elde etti. Bu sırada 782 parçadan oluşan Türk donanması Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus birleşik deniz filoları tarafından yok edildi. (20 Ekim 1827). Bâb-ı Âli, Mısır'daki Naibine Bilâdu's-Şam ve Mora'nın idâresini, vereceği yardım ve desteğe mukabil olarak daha önce vadetmiş bulunuyordu. Ortaya çıkan bu feci deniz mağlubiyetinden sonra bu vaat yerine getirilemeyince, Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı 1831'de bir ordunun başında Bilâdu's-Şam'a gönderdi. Şartlar böyle bir saldırı için gayet uygundu. İngiltere, Fransız ihtilâlinin etkilerini ülkesinden uzaklaştırabilmek için iç ıslahatla, Fransa Lui Filip'in işbaşına gelmesine yol açan 1830 ihtilâliyle uğraşıyordu. Aynı zamanda Cezâyir'de Abdulkâdir Cezâyirî'nin başlattığı istiklâl hareketi de (1832) Fransa'yı zorluyordu. Avusturya, Polonya isyanıyla meşguldü. Osmanlı devleti ise donanmasını kaybetmiş, ordusu henüz kuruluş aşamasındaydı.¹⁶ Bâb-ı Âli'nin Şam'a gönderdiği valisi Selim Paşa çıkan bir isyan sonucu öldürülmüştü.¹⁷ Şam halkı tenkil endişesiyle İbrahim Paşa'ya meyletti. Bu nedenle daha önce bahsi geçen Emir Beşir'i de yanına alan İbrahim Paşa kolayca Bilâdu's-Şam'a hakim oldu. Buradaki Osmanlı idâresine ait tüm yönetim birimlerini lağvetti. Sayda, Sur, Beyrut ve Trablus gibi sahil şehirlerine mütesellimler tayin ederek onları doğrudan kendisine bağladı. 1832 yılında bu uygulamadan vazgeç-

16. Abdulkerim Rafık, el-Arap ve'l-Osmaniyyun, (1516-1916), Şam, 1974, s. 403-404.

17. Mustafa Nuri Paşa, III-IV, 270; el-Husnî, s. 258.

rek, buraların yönetimini tamamıyla Emir Beşir eş-Şihâbiye bıraktı. Ancak aynı yılın sonbaharında Mehmet Ali Paşa, Şerif Paşa'yı Cebel- Lübnan hariç bütün Bilâdu's-Şam'a genel vali sıfatıyla gönderdi. Cebel-i Lübnan ise eskisi gibi Emir Beşir'e bırakıldı.¹⁸

Bilâdu's-Şam'da sulh ve sükûnu temin eden İbrahim Paşa geniş bir modernize faaliyetine girişti. Bedevî baskılarını kaldırarak kırsal alanda yerleşmiş halka ziraat yapma fırsatını verdi. Zirâi ve ticâri hayatı yeniden düzenliyerek Suriye'nin iktisâdî hayatında bundan önce görmediği yeni bir devir açtı. Halkı pirinç ve pamuk üretimine teşvik etti. Aynı şekilde ipek böceği yetiştirilicliğini de teşvik ederek tut ağacı dikilmesini sağladı. Vergileri indirdi. Osmanlı devletinin tatbik etmekte olduğu iltizam usûlünü lağvetmedi, fakat ıslah etti. Babasının Mısır'da yaptığı gibi köylülerin doğrudan yönetim bireyleriyle yüzyüze gelmesini sağladı. Bunun için feodal yapıyı yıkmaya çalıştı. Halkı silahsızlandırmak ve mukataacıların yanlarında silah/¹¹yardımcı bulundurmalarına engel olmak istedi. Ancak artan savaş giderleri karşısında Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'dan, gerekli donatım ve levâzımatın bizzat Bilâdu's-Şam'dan karşılanmasını istemesi üzerine İbrahim Paşa pamuk ve ipek üretiminde tekelci bir siyâset takip etmeye başladı. Vergileri artırdı. Onbeş ve altmış yaşları arasındaki herkesten fert başına alınan bir vergi koyarken, bir şehirden ötekine gönderilen ve getirilen eşyalardan reninler alınmaya başlandı. Hayvan rüsûmatı artırıldı. Halk bazı ürünleri ekmeye mecbur edilirken, ekilen ürünlerin karşılığını devlet, ucuza kapattı. Vergi alımında çok sert tedbirlere başvuruldu. Daha önce Suriye'de orduya mecburi asker alımı diye birşey yoktu. İbrahim Paşa mecburi askerlik prensibini getirdi(1834). Askerlik hizmeti ömür boyuydu ve askere giden çiftliği bozmak zorunda kalıyordu. Ayrıca Hıristiyanların desteğini sağlamak için İslam toplumunun alıştığı,

18. Esed Rüstem, Beyan bi-Vesâiki's-Şam, I-IV, Beyrut, ? ,II, 86, 91, 144.

gayr-i müslimler için uygulanmakta olan ata binme, cariyeye edinme, yeşil ve beyaz sarık sarma gibi yasakları kaldırarak bunların müslümanlarla eşit olduğunu ilân etti.

Yabancı devletlerin Suriye'de konsolosluk açmalarına izin veren İbrahim Paşa aynı şekilde Misyoner teşkilatlarının da tam bir serbestlik içinde faaliyet göstermelerine, bunların okullar, kiliseler kurmalarına yardımcı oldu. Kendisine karşı çıkan isyanları bastırmak için askerlerinin çoğu Hıristiyan olan müttefiki Cebel-i Lübnan emiri Emir Beşir'e dayandı¹⁹.

Konulan ağır vergiler ve bunların toplanmasında şiddete başvurulması, halkın alışmadığı bir hale mecbur edilmesi yani silahların toplatılması sert bir tepkiyle karşılandı. Halk çocuklarını orduya vermediği gibi bundan kurtulmak için de her yola başvuruyordu. Bu sebepten dolayı halk, konsoloslara sığınıyor veya başka yerlere göç etmeyi tercih ediyorlardı. Bu nedenle özellikle Yeni Dünya'ya olan göçler artmıştı. Mukataacıların nüfuzlarının kırılması onların İbrahim Paşa'ya karşı kin beslemelerine neden olurken, çeşitli yerlerde çıkan çatışmalarda Emir Beşir'in İbrahim Paşa'ya destek olması Müslüman halkı kızdırıyordu. Özellikle gayr-i müslimlere gösterilen müsamaha veya onların Müslümanlar ile eşit tutulması, Müslüman ahaliyi İbrahim Paşa'dan nefret ettirmiş ve onlara isyan etmeleri için ciddi bir neden olmuştu²⁰.

İbrahim Paşa'ya karşı ilk isyân Filistin'de başladı. Bunu Dürzî ve Nusayrîlerin çıkardığı isyanlar takip etti. İbrahim Paşa'ya ençok kin besleyenler Nusayrîlerdi. Çünkü Paşa

-
19. Nadir el-Attar, Tarihu Suriye fi'l-Usuri'l-Hadise, Şam, 1962, s. 170-171, Abdülkerim Rafık el-Maşriku'l-Arabî fi'l-Ahdi'l-Osmâni, Şam, 1981-1982, s. 299; George Antonius, Yakazatu'l-Arap, (Arapça çev: Nasıreddin el-Esed ve İhsan Abbas) Beyrut, 1962, s. 95; Celâl Tefvik Karasapan, Filistin ve Şarku'l-Ürdün, I-II, İst. 1942, I, 114-115; Müzekkirat Tarihiyye an Hamleti İbrahim Paşa ala Suriye li Müellifin Meçhul, Tah. A. G. Sabânu, Şam, ? , s. 3 vd.
20. M. Kürt Ali, el-Hükümetü'l-Mısriyye fi's-Şam, Kahire 1342.

şeyhlerin otoritesini kırma yolunda büyük çaba harcamıştı. Halbuki bu şeyhlerin Nusayrîler üzerindeki etkileri oldukça büyüktü. Şerif Paşa, Nusayrîler'in çıkardığı isyanları bastırmak için Lübnan'dan bazı milisleri gönderdiyse de bunların yenilmesi üzerine düzenli ordu sevketmeye mecbur kaldı. Bu isyanlarda yabancı devletlerin tahrik ve destekleri inkar edilemeyecek ölçüde fazlaydı.

Mısır ordusunun ilerleyişini durdurmaya muvaffak olamayan Bâb-ı Âli, Ruslarla anlaşarak onların yardımını istemek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine İngiltere duruma müdâhelede gecikmeyerek Mehmet Âli Paşa'yı sadece Mısır kendilerinde kalmak üzere Osmanlı devleti ile anlaşmaya zorladı. Fransa- tezi bunun karşısındaydı. Ancak İngiltere, Prusya ile birlikte kendi tezini Fransâya da kabul ettirmeyi başardı. Bu sırada İngiltere Rusya'ya karşı Hindistan ve Basra körfezinin savunması açısından Osmanlı devletinin zayıf kalmasını fakat bütünlüğünün korunmasını arzu ediyordu. Genç ve dinamik bir devletin hem de Fransa ile uzlaşan bir devletin Bilâdu's-Şam'a hakim olması İngiltere menfaatlerine hâlel getirirdi.²¹

Bilâdu's-Şam'da halkın İbrahim Paşa'ya karşı isyân etmesini kendi menfaatine uygun bulan İngiltere, donanması daha Beyrut Limanına ulaşmadan casuslarını bölgeye göndermişti. Meselâ bu casuslardan birisi olan, İngiltere'nin Tunus konsolosu Woods, el-Hûri Arseniyus el-Fahûrî'den Arapça derisi aldıktan sonra Kisrevan'a yerleşerek burada tahriklerine başlamıştı. Fransa'ya güvenerek müttefik donanmasının tekliflerini reddeden Mısır hükümeti, aldığı tedbirlere rağmen isyanlara engel olamadı. İbrahim Paşa Şam'daki vekiline harp çıkması halinde Şam'daki konsolosların tutuklanmasını emrederek kendisi isyancılarla bizzat meşgul oldu. İngilizler bu arada Emir Beşir'in İbrahim Paşa'ya yardım etmemesini sağlamaya çalıştılsa da Emir Beşir, Mısır hükümetine sadık kaldı.

21. Rus, İngiliz ve Fransız dış siyâseti ve Osmanlı devletinin tavrı konusuna bak. Dosya Usûlü İrâdeler, Dos. No:78.

Ancak Marûnîler Emir Beşir'e rağmen İbrahim Paşa'ya karşı tavır aldılar. Nitekim bunun sebebini Şam'daki Avusturya'nın konsolosu Morlato'ya, Mârunî ileri gelenlerinden Mişakka şöyle izah etmektedir: "Osmanlı devleti belli oranda vergi alıyor, ama bunun haricinde halkın örf ve adetlerine saygı gösteriyordu. Halbuki İbrahim Paşa bu vergiden katbekat fazla aldığı gibi, onların erkeklerini askere alıp evlerini boş, ocaklarını tütmez etti. Bu yüzden nice kadınlar dul, çocuklar yetim kaldı. Açlıktan kıvranan halk tek gelirleri olan ipek mevsiminin açılmasını beklemektedir. Ancak bu da onlara fayda sağlamayacak. Besbelliki, bunun çoğunu da Şeyhler, Ağalar alacak. Beyrut ve havalisine akacak halk, yine şeyhlerin yanında, kilise/Mânastırlarda kul köle olacaklar. Soruyorum önceki kabile reislerinden hangisi bugün makamındadır. Halbuki halk onlara itaata ve onlar vasıtasıyla idâreye alışmıştı. "²² Osmanlı ordusunun Nizip'te ağır bir bozguna uğraması (24 Haziran 1839) ve Osmanlı Padişâhı II. Mahmud'un ölümüne (2 Temmuz 1839) rağmen, müttefik donanması İbrahim Paşa'yı zorlamaya başladı. Şerif Paşa daha önceki emre uygun olarak Şam'da bulunan İngiliz ve Avusturya konsoloslarını tutuklamışsa da bu bir fayda sağlamadı. Başta Dürzîler olmak üzere âsiler donanma ile irtibat halinde idiler. Osmanlılar Conya'dan Kisrevan'a asker ve silah sevk ederek buradaki âsilere yardımcı oldular.

İbrahim Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın dön emri üzerine birliklerini Şam'da toplayarak çekilmeye başladı. Paşa, birlikleri ağır kayıplar vermesine ve askerlerinin çoğu kaçmasına rağmen Mısır'a ulaşmayı başardı. (1840).

Mısırlıların Şam'ı boşaltmasından sonra buraya giren Osmanlı mütesellimi Ahmet Ağa'nın girişinin ertesi günü (cuma), Şam'da bir meşveret meclisi toplandı. Toplantıya müftü, nakip,

22. Mihail Mişakka, Meşhedu'l-Ayan bi-Havâdisi Suriye ve Lübnan (Bilâdu's-Şam fi-Karni't-Tasi' Âşar adlı kitabın bir kısmı olarak basılmıştır.) Tak: S. Zekkâr, ŞAM, 1982, s. 186-190.

ağalar ve tüccarlar katıldı. Gayr-i müslimlerden ise birisi Rum Katolik, diğeri Rum Ortodoks olmak üzere iki Hıristiyan ve bir Yahudi de katıldı. Meclisin aldığı karara göre gayr-i müslimlerin cariye bulundurmamaları, beyaz sarık sarmamaları, ata binmemeleri ve silah taşımamaları kararlaştırıldı. Ancak Serasker Ahmet Zekeriya Paşa'nın emriyle bu karar lağ-vedildi ve İbrahim Paşa'nın zamanındaki gibi olması emredildi.²³

Ahmet Zekeriya Paşa'nın Şam eşrafının aldığı karara müdahalesinin nedeni kuşkusuz, aynı sıralarda Osmanlı devletinde, daha önce Mısır yönetiminde olanlara paralel değişikliklerin olmasıydı.

1826 yılında Yeniçeri Ocağını kaldıran Sultan II. Mahmut (1808-1839), bu ocağı kaldırmakla sadece, kendisi ve kendinden öncekiler için problem olan bir ocağı kaldırmamıştı. Aksine bunlarla işbirliği yapan ve artık üstlendikleri görevlerini yapamaz hale gelmiş olan ulema sınıfının da baskısından kurtulmuştu. II. Mahmut, Sultanın irâdesini başkentte olduğu kadar, eyâletlerde de tek otorite kaynağı kılmakta ısrarlıydı. Eski geleneklerin, yerleşmiş hak ve imtiyazların verdiği yetki ve prestij sahibi kurumlar yıkıldı. Yerlerine irsî bir pâyeye veya mükteseb bir itibârı olmayan, tamamıyla Sultanın iktidârına dayanan yeni kurumlar teşkil olundu. Ancak bu sıralarda arka arkaya gelen askerî felâketler devlet üzerindeki yabancı nüfuzunun da iyiden iyiye artmasına neden olmuştu. Bu nedenle de Osmanlı devletinin kaderini Batılı devletlerin kendi aralarında verdikleri nüfuz mücadelesi tayin etmeye başladı. Osmanlı hükümeti 1838 yılında İngiltere ile imzaladığı ve daha sonra Batılı 22 devlete teşmil edilen sözde ticârî bir antlaşma ile Batılı ülkelere mevcut imtiyâzlara ek olarak yeni imtiyazlar verdi.²⁴ Bundan sonra, idârecilerin reform hareketlerinde dikkate almaları gereken en ö-

23. Müzekkirât Tarihiyye an Hamleti İbrahim Paşa, s.138-140.

24. S. Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı-İngiliz iktisâdî Münâsebetleri, I(1580-1838), Ank. 1974, s. 92-125.

nemli konu, Batılı devletlere şirin gözükmek veya onların nüfuzlarını azaltacak, baskılarını kaldıracak tedbirleri almak oldu. Hem yenilik ihtiyaçlarını hem de Batılıların isteklerini göz önüne alan Sultan Abdülmecit(1839-1861) Gülhâne Hatt-ı Hümayununu ilân ettirdi(3 Kasım 1839).

Ferman usül bakımından geleneklere uygun ise de muhtevâsı bakımından yeniydi. Vergi ve askerlik usûlünün yeniden düzenleneceği, yeni kanun ve nizamların konulacağını yani daha önce başlatılmış olan faaliyetlerin sürdürüleceğini haber veriyordu. Ferman aynı zamanda Müslim veya gayr-i müslim bütün tebeanın kanun ve nizamlar karşısında eşit olduğunu, can, ırz, namus ve mallarının teminat altında bulunduğunu ilân ediyordu. İşte bu son nokta yani Müslümanlarla gayr-i müslimlerin eşitliği meselesi Bilâduş-Şam'da yaşayan halkın, İbrahim Paşa döneminde tanıdığı bir konu olup bu da ona karşı çıkan ayaklanmalarda itici bir rol oynamıştı.

İşte biz bu araştırmamızda, yukarıda tarihi geçmişi belirtilen Bilâduş-Şam'ın bir parçası olan "Suriye vilâyeti"nin, Osmanlı devletinin girdiği bu yeni dönemdeki idâri ve sosyal yapısını ele alarak, Tanzimat dönemiyle birlikte kurulan veya kurulmaya çalışılan yeni müesseseleri, değişen iç ve dış şartlar karşısında meydana gelen sosyal değişiklikleri belirlemeye çalıştık.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

S U R İ Y E V İ L Â Y E T İ

I-- İ D Â R İ T A K S İ M A T

Osmanlı idâresinin Suriye'de teşkil ettiği idâri taksîmatı iki dönemde ele almak gerekir.

Birincisi, Osmanlı devletinin bölgeyi Mısır idâresinden geriye aldığı 1840 yılından, ülke genelinde idâri birimlerin yeniden düzenlendiği 1865 yılına kadar olan dönem.

İkincisi, idâri birimlerin yeniden düzenlenmesinde esâs teşkil eden "Teşkil-i vilâyet nizamnâmesi" nin Suriye'de uygulanmaya başladığı 1865 yılından sonraki dönem.

I— Ş a m E y â l e t i

1840 yılında Bilâdu's-Şam'ı yeniden idâresi altına alan Osmanlı devleti, Mehmet Ali Paşa'nın burada yapmış olduğu idâri taksimatı lağvederek, yerine daha önceki dönemde mevcut olan idâri taksimatı yeniden uygulamaya koydu. Buna göre Bilâdu's-Şam; Halep, Şam ve Sayda olmak üzere üç eyâlete ayrıldı. Eyâletlerin eski sınırlarında hemen hiç bir değişiklik yapılmadı. Yeniden teşkil olunan bu üç eyâletten Şam ve Halep'in merkezleri eskisi gibi kaldı. Sayda eyâletinin merkezi ise Beyrut oldu.¹

Sonraki yıllarda yapılacak yeni düzenlemeler sırasında

1. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Sayı:4, 10, 16, 17, 23, 29. (Şam eyâleti ve Suriye vilâyeti kısımları.)

teşkil edilecek olan Şam ve Beyrut vilâyetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflıklarının kapladığı alan bu durumda, Şam ve Sayda eyâletleri arasında paylaşılmış olmaktadır.

Sayda eyâleti, 1849 yılında yâni Osmanlı idâresinin Bilâdu's-Şam'da yeniden te'sis edilmesinden 19 yıl sonra, Osmanlı idâresinin bölgedeki ilk hakimiyet yıllarında görülen Trablus eyâletinin merkezi Trablus da dahil olmak üzere, Lazkiye, Akka ve Kudüs sancaklarının hepsini sınırları içine almaktaydı.² Bu tarihten bir yıl sonra yani 1850'de Sayda sancağının Beyrut, Sayda, Sur, Deyru'l-Kamer ve Bilâd-ı Bişâre'ye şâmil olduğunu ve Nablus'un adı geçen sancaklara ilâve yeni bir sancak olarak teşkilâtlandırıldığını görüyoruz.³

Aynı tarihte yani 1850'de Şam eyâletine bağlı sancaklar ise Şam-ı Serif, Hama, Himis ve Aclun sancaklarıydı. Hama sancağı; Hama ve Maarratu'n-Nu'man'ı, Himis sancağı; Himis, Tedmür ve Hisnu'l-Ekrâd'ı, Aclun sancağı ise Aclun, İrbid ve Balaka'yı içine almaktaydı.⁴

Gerek Şam gerekse Sayda eyâletlerinde bu idâri taksimat uzun süre devam etmemiş yeni değişiklikler olmuştu. Yapılan son düzenlemelerle Sayda eyâleti 1856 yılında 9 sancak ve 96 kazaya ayrılmıştı.⁵

Bu sancaklar ve kaza sayıları şöyleydi:

<u>Sancağın Adı</u>	<u>Kaza Sayısı</u>
Lazkiye Sancağı	17
Trablus Sancağı	11
Cebel-i Nasara Sancağı	12
Cebel-i Dürüz Sancağı	18
Sayda Sancağı	4
Bilâd-ı Bişâre Sancağı	7

2. S.D.A.O., y.s. 83

3. S.D.A.O., y. s. 86-87

4. S.D.A.O., y. s. 102-104

5. S.D.A.O., y. s. 102-104

Akka Sancağı	11
Nablus Sancağı	9
Kudüs Sancağı	7

Şam eyâletine gelince, aynı tarihte, 5 sancak ve 27 kazaya ayrılmış durumdaydı.

Sancaklar ve kaza sayıları ise şöyleydi⁶:

<u>Sancağın Adı</u>	<u>Kaza Sayısı</u>
Şam Sancağı	16
Hıms Sancağı	2
Hama Sancağı	3
Havran Sancağı	2
Aclun Sancağı	4

Şam eyâletinin idâri taksimatı tekrar değişikliğe uğrayarak 1280 H. /1863'de kaza sayısı, 29'a yükseldi. Buna göre Şam sancağı 18, Hıms sancağı 1, Hama sancağı 3, Havran sancağı 7 kazaya ayrıldı. Aclun sancağı ise lağvedilerek Havranla birleştirildi⁷.

2- Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi ve Suriye Vilâyeti

a- Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi

Ülkenin idâri taksimatı Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında yeni baştan ve daha esaslı bir biçimde düzenlendi. Bu düzenlemeyi yapmak üzere hazırlanıp uygulamaya konulan "Teşkil-i vilâyet nizamnamesi" nin hazırlanmasında, Sayda eyâletinin bir parçası olan Cebel- Lübnan'a tanınan özel statü, olumsuz yönde bir örnek teşkil etti. Çeşitli toplulukların yaşa-

6. S.D.A.O., y. y. 1272, s. 10 2-104

7. S. D. A. O., y. 1280, s. 185

dığı Cebel-i Lübnan, daha önce işâret olunduğu gibi, Osmanlı idâresince adem-i merkezîyet prensibine uygun olarak din, milliyet ve mezhep farklarına göre burayı aralarında bölüşmüş olan derebeylerinin idâresine terkedilmişti . Bir süre sonra da bu derebeyleri kontrol için Sayda eyâleti kurulmuştu. Fakat Cebel-i Lübnan'da Dürzîler ile Ma'runiler arasında başgösteren ve 1840 yılından beri sürüp gelen çatışmalar buranın durumunu milletler arası bir mesele haline getirdi. Bab-ı Âli, Fransa ve İngiltere'nin müdâheleleri üzerine bölgedeki hükümlerlik hakkını korumak için 1861'de Cebel-i Lübnan'a özel bir statü tanıdı. Buna göre, Cebel-i Lübnan'da kurulan mutasarrıflık düzeni, Hıristiyan bir mutasarrıfın başkanlığında teşkil edilmiş karma üyeli bir idare meclisi tarafından yönetilecekti. Mahkemeler ve diğer kurullarda da bu karma temsil esasına dikkat edilmekteydi⁸. Mutasarrıflık, idâri taksimat açısından Sayda eyaletinden ayrılan 6 kazaya ve bir müdüriyete şamildi. Bunlar; Kura, Petrun, Kisrevan, Metn, Suf, Cizin kazaları ile Zahle müdüriyeti idi. Mutasarrıflığın merkezi ise Deyru'l-Kamer idi⁹.

Batılı devletler kısa bir süre sonra, 9 Haziran 1861 tarihli Cebel-i Lübnan statüsünün bütün ülkede yaygınlaştırılması için Bâb-i Âli'ye baskı yapmaya başladılar. Bu istekler karşısında endişelenen Âli ve Fuat Paşalar, ülkeyi bir yamalı bohçaya çevirecek böyle bir uygulamadan kaçınarak, hem baskıları azaltmak hem de gerçekten ülkenin ihtiyâç duyduğu idâri ve mülki düzenlemeleri yapmak üzere bir nizamnâme hazırladılar. 7 Cemâziyel ahir 1281 H./8 Kasım 1864 M. tarihinde yürürlüğe giren ve "Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi" adıyla bilinen bu nizamnâme yetmiş sekiz genel ve özel madde halinde düzenlendi. Bablara ve fasıllara ayrılan bu nizamnâme'nin ilk beş mad-

8. Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, Çev: Ali Reşat, İst. 1912 s. 155-156; Halûk Ülman, 1860-1861 Suriye Buhranı, Ank. 1966; E. Deniz Akarlı, Cebel-i Lübnan'da Mutasarrıflık Düzeni 1861-1915, Boğaz İçi Üniv. Basılmamış Doçentlik Tezi, 1981 (Bu kitapların ikisi de konuyla ilgili incelemelerdir)

9. K. T. Khairallah, La Syrie, Paris, 1912, s.3-4.

desi idâri taksimatla ilgiliydi. Buna göre ülke, vilâyet¹⁰ denilen dairelere ayrılacak ve bu dairelerin başında da birer vali bulunacaktı. Vilâyetlerde uygun sayıda sancaklara, sancaklar, kazalara kazalar da nahiye, köy ve mezralara ayrılacaktı¹¹.

Bâb-ı Âli, yeni nizamnâme-yi hemen bütün ülke genelinde uygulamaya koymak yerine deneme mahiyetinde olmak üzere bir ön uygulama alanı seçti. Burası Tuna vilâyeti idi. Nizamnâme-nin Tuna vilâyetindeki uygulanmasının başarılı sonuç vermesi üzerine Bâb-ı Âli, uygulamayı yavaş yavaş ülke çapında genelleştirmeye başladı. Ancak nizamnâme, bir süre sonra uygulamalarda görülen aksaklıklar da dikkate alınarak "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi" adıyla yeniden formüle edildi. 22 Ocak 1871 yılında yayınlanan yeni nizamnâme, ülkenin Rumeli kesiminde 10 vilâyet (44 Sancak), Anadolu ve Arabistan Kesiminde 16 vilâyet (74 Sancak), Afrika kesiminde ise 1 vilâyet (5 Sancak) da olmak üzere toplam 27 vilâyette uygulamaya konuldu¹². Cebel-i Lübnan, özel statüsü, Mısır ve Girit özerk olmaları nedeniyle, Hicaz ve Yemen merkezden uzak olmaları ve aşiret düzenine dayanmaları, İstanbul'da başkent olmasından dolayı bu uygulamanın dışında tutuldular¹³. Bilâdu's-Şam nizamnâmenin, Tuna vilâyetinden sonra hemen uygulamaya konulduğu ilk yerlerden birisiydi.

b- S u r i y e V i l â y e t i

7 Cemaziyelahir 1281 H./ 8 Kasım 1864 tarihli Teşkil-i

-
10. Salnâmelerde 1864 tarihine kadar eyâlet, bu tarihten sonra da vilâyet kelimesi kullanılmıştır. Ancak bu, vilâyet kelimesinin daha önce kullanılmadığı anlamına gelmez. Meselâ, Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesinde bulunan 1071H.tarihli bir defterin adı "Şam vilâyeti Harameyn vakfı Defteri" şeklindedir.
 11. Düstur, I. Tertip, I, 608-624; İsmail Hakkı, Hukuk-ı İdâre, I. Baskı, Dersaadet. 1327, I, 295.
 12. Vecihi Törük, Türkiye'de İdâre Teşkilâtı, İçişleri Bak. Yay. 111-1, Ank. 1945, s. 171
 13. İlber Ortaylı, Türkiye İdâre Tarihi, Türkiye ve Orta Doğu

vilâyet nizamnâmesi Mithat Paşa'nın valiliği sırasında, Tuna vilâyetinde uygulamaya konulmuş ve daha önce belirtildiği gibi bundan da başarılı sonuç alınmıştı. Alınan neticeden memnun olan devlet erkânı nizamnâmenin diğer yerlerde de uygulanması için gerekli hazırlıkları yaptılar. 1865 yılı başında uygulama alanı olarak Anadolu, Arabistan ve Rumeli bölgelerinde yeni yerler seçildi. Seçilen bu yerlerden, Rumeli'de Bosna ve Hersek; Bosna vilâyeti, Arabistan'da Şam ve Sayda; Suriye vilâyeti adı altında birleştirildiler. Anadolu'da Erzurum ayrı bir vilâyet haline getirildi.¹⁴

Bilâdu's-Şam'da, nizamnâmeye göre teşkil edilen yeni vilâyetin merkezi Şam şehriydi. Suriye vilâyeti diye adlandırılan bu vilâyetin ana unsurlarını daha önceki Şam ve Sayda eyâletleri ile Kudüs mutasarrıflığı teşkil ediyordu. Kudüs mutasarrıflığı kısa bir süre önce, 6 müdürlüğe ve "nâzır" tabir olunan memurlarla yönetilen bir takım nahiyelere ayrılmıştı. Yeni idâri taksimata göre ise Hama kaymakamlığı Hıms'a, Lazkiye kaymakamlığı Trablus'a, Nablus kaymakamlığı Kudüs'e, kazalarla nahiyeler de coğrafi mevkilerine göre uygun sancaklara bağlandı. Buna göre Suriye vilâyeti, Kudüs mutasarrıflığıyla beraber 8 sancağa ve sancak merkezleri hariç 32 kazaya ayrıldı. Kudüs sancağı daha önceden olduğu gibi mutasarrıflık unvanıyla İsmail İzzet Paşa'nın yönetiminde bırakıldı. Beyrut kaymakamlığına eski Sayda kaymakamı Edhem Paşa, Şam merkez kaymakamlığına eski Sayda eyâleti muhasebecisi Kâmil Paşa, Sayda kaymakamlığına eski Havran kaymakamı İbrahim Paşa, Hımskaymakamlığına mülga Şam Meclis-i Kebiri üyelerinden olan Halil Bey, Havran kaymakamlığına eski Unye miralay Mehmet Sait Bey tayin olundu. Ancak daha sonra Beyrut ve merkez kaymakamları olan Edhem ve Kâmil Paşalar becâyiş edildi. Yeni taksimata göre gayet geniş bir arazi 8 sancağa ve 32 kazaya ayrı-

Amme İdâresi Enst. Yay. No: 180, Ank. 1979, s. 290.
 14. İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdâreler (1840-1878), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdâresi Enst. Yay. No: 142, Ank. 1974, s. 40.

larak idâre olunacaktı. Bu sancaklardan Kudüs mutasarrıflığı 8, Trablus sancağı 16, Şam ve Akka sancakları 5'er, Sayda ve Hımıs sancakları 3'er, Havran sancağı ise 2 büyük kazaya sahiptiler.

Kazalar da kendi aralarında beş dereceye ayrılarak buralara yeni müdürler tayin olundu. Derecelerine göre bu kazalar şöyleydi:

<u>Kazanın Adı</u>	<u>Sınıfı</u>	<u>Tabi Olduğu Sancak</u>
Hama	1	Hımıs
Lazkiye	2	Trablus
Nablus	2	Kudüs
Baalbek	2	Şam
Gazze	3	Kudüs
Safita	3	Trablus
Hısnu'l-Ekrat	3	Hımıs
Yafa	4	Kudüs
Beni Saab	4	Kudüs
Hayfa	4	Akka
Safet	4	Akka
Ukkar	4	Trablus
Kuneytra	4	Şam
Hasbiya	4	Şam
Aclun	4	Havran
Halflurrahman	5	Kudüs
Beytullahm	5	Kudüs
Remle	5	Kudüs
Kerek	5	Kudüs
Nâsıra	5	Akka
Cenfin	5	Akka
Taberiya	5	Akka
Sur	5	Sayda
Tebfin	5	Sayda
Sakif	5	Sayda
Cebele	5	Trablus

Sihyun	5	Trablus
Merkab	5	Trablus
Maarratu'n-Nu'man	5	Hımıs
Vadiyu'l-Acem	5	Şam
Cebel-i Kalemun	5	Şam
Cebel-i Dürüz	5	Havran ¹⁵ .

Teşkil-i vilâyet nizamnâmesini uygulamak üzere bu şekliyle teşkil olunan Suriye vilâyetinin idâri taksîmatı bir süre böylece devam etti. Suriye'den ilk ayrılan idâri bölüm Kudüs oldu. Kudüs, daha önce de belirtildiği gibi Suriye vilâyetinin kurulmasından önce, Sayda eyâletine bağlı bir sancak idi. Ancak belgelerde neler olduğu belirtilmemiş olmakla beraber, Meclis-i Vâlâ'nın 1 Rabiulevvel 1282/1865 tarihli bir kararından anlaşıldığı üzere Kudüs sancağı, önemi nedeniyle, diğer sancaklardan ayrı birtakım istisnâlara sahipti¹⁶.

Suriye vilâyetinin teşkili sırasında, 8 kazaya ayrılarak Suriye'ye bağlanan Kudüs sancağı, ¹⁷ Devlet Salnâmelerinden anlaşıldığına göre, 1290 H. /1873 M. yılına kadar buraya bağlı kaldı.¹⁸ Ancak bu tarihten bir yıl sonra yani 1291 H./1874 M. yılında Suriyeden ayrılarak doğrudan Bâb-ı Ali'ye bağlı müstakil bir mutasarrıflık oldu¹⁹. Fakat kısa bir süre sonra buranın yine Suriye'ye bağlandığını görüyoruz. Nitekim 1297 H. 1879 M. , 1298 H./ 1881 M., 1299 H./1882 M. yılı salnâmeleri Kudüs'ü Suriye'ye bağlı bir sancak olarak göstermektedirler. 1300 H./1882 M. tarihli salnâme ise, Kudüs'ü, "Kudüs-i Şarif müstakillen idâre olunur."²⁰ cümlesiyle ifâde ederek buranın ayrı ve müstakil bir sancak olduğunu belirtmektedir. Bu ifâde

15. Suriye Gazetesi, y. 1283, No:1.

16. İrade / Meclis-i Vâlâ, No:24238.

17. Suriye Gazetesi, y. 1283, No:1.

18. S.D.A.O., y. 1289, s. 250 ; y. 1290, s. 253.

19. S.D.A.O., y. 1291, s. 254; 14 Cumâdiyelüla 1290 H. tarihli bir belge, (Ayniyat Defteri No:98) Kudüs sancağının o tarihte müstakil olduğunu fakat zaptiye idâresinin Suriye vilâyetine bağlı olduğunu bildirmektedir.

20. S.D.A.O., y. 1300, s. 328.

1301 H./1884 M. tarihli salnâmede de "Kudüs-i Şerif sancağı müstakilen idâre olunmaktadır " cümlesiyle te'yit edilmiştir.²¹

Kudüs'ün bu şekilde, kısa aralıklarla Suriye'ye bağlanıp sonra tekrar ayrılmasının nedeni belli olmamakla birlikte, buranın, ölen veya azledilen mutasarrıfların yerine yenileri gelinceye kadar geçici olarak, en yakın idâri merkez olması nedeniyle Suriye idârecilerinin uhdesine bırakılmış olduğunu söylemek mümkündür²².

Suriye Vilâyetinden ayrılarak müstakil hâle gelen Kudüs Sancağı, bugün milletlerarası literatürde Filistin diye anılan bölgenin güney kısmına şamil olarak, 127 köyden oluşan merkez sancak, 58 köyden oluşan Yafa, 91 köyden oluşan Gazze ve 52 köyden oluşan Halilu'r-Rahman kazalarını kapsıyordu²³. Siyonistlerin merkezi olan Kudüs, oldukça yetenekli ve namuslu mutasarrıflar tarafından yönetildi. Mehmet Şerif Rauf, (1877-1889), Reşat (1889-1890), İbranim Hakkı (1890-1897) Paşalar ve 1897'den sonra Osman Kâzım (1897-1904) Ahmet Reşit (1904-1905), Ali Ekrem (1905-1908) Beyler görev yaptılar. Birer yıl görev yapan Osman Kâzım ve Ahmet Reşit Beyler bir kenara bırakılacak olursa üç mutasarrıf (Mehmet Rauf Paşa, İbrahim Hakkı Paşa ve Ali Ekrem Bey) Kudüs'de siyonizmle mücadeleyi başarıyla yürüttüler²⁴.

Değişen şartlarla birlikte Beyrut şehrinin öneminin artması Bab-ı Âli'yi yeni bir vilâyet teşkil etmeye mecbur etti. Meclis-i Mahsusun 6 Rabiulahir 1305 tarihli kararı yeni bir vilâyet teşkil etmeyi gerektiren sebepleri şöyle ifade etmek-

21. S. D. A. O. y. 1301, s. 39

22. Kudüs sancağının Suriye Vilâyetinden ayrılması hususunda değişik tarihler verilmektedir. Bunlardan M. Kürt Ali; (Hitat, III, 236), Kudüs'ün 1870 yılında; Arif el-Arif; (el-Mufasssal fî Tarihi'l-Kuds), Kudüs, 1961, I, 311), 1871 yılında, Z. Zeine; (The Emergence of the Arap, Beirut, 1958, s. 29) 1887'de, Karasapan; (I, 118-119), 1886 yılında ayrıldığını belirtmektedirler.

23. V. Cuinet, Syrie, Liban et Palestine, Paris, 1896, s. 513-680.

24. M. Kemal Öke, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914) İst. 1982, s. 90-93.

tedir: " Beyrut'taki general konsolosların herbiri başka başka amâli nüfûza çalışmakta olmalarından ve esbâb-ı sâireden dolayı kıta-i mezkûrenin malum ve müsellemler olan nezâket ve ehemmiyeti derdest inşa olan Beyrut Limanının ikmâlinde bir kat daha tezâyüd edeceği cihetle oralarca nüfuz-ı ecânibin kesri ve taklîli esbâbının istihsâli derece-i vübubta olmaktadır." Beyrut'un daha önce vilayet merkeziyken sonra Suriye vilayetiyle birleştirilmesi ve yönetiminin bir mutasarrıfa teslim edilmesi, Suriye vilâyetinin yönetimini üstlenen valilerin Sam'da bulunmaları ve bunların, vilâyetin geniş ve problemlerinin çokluğu dolayısıyla burayla yeteri kadar ilgilenememeleri Beyrut'un vilâyet olmasını zorunlu hale getirmişti. Bunun üzerine Meclis-i Mahsus'un yukarıda zikredilen kararıyla Beyrut, Akka, Balka, Trablus ve Lazkiye sancaklarından meydana gelen ve merkezi Beyrut şehri olan bir vilâyet kuruldu. Balka sancağının Havran sancağıyla münâsebeti olan bazı kısımları bu sancağa bırakılarak yukarıda adları sayılan sancaklarla Beyrut vilâyetinin sınırları tayin edildi²⁵.

Yine birtakım sebeplerle Bâb-ı Âlî, Havran ve Balka sancaklarından müteşekkil bir vilâyet kurmayı düşündü. Ancak bakanlıklarca yürütülen yazışmalardan sonra malî mülâhazalarla bundan vazgeçildi.²⁶ Bâb-ı Âlî, Halep, Bağdat ve Diyarbakır şehirleri arasında yer alan Zor şehrinin ayrı ve müstakil bir mutasarrıflık şeklinde teşkilini kararlaştırdı. Bu kararlar Suriye vilâyetine bağlı olan Tedmür ve Senhî kasabaları Suriye vilâyetinden ayrılarak oraya bağlandı. Yeni kurulan bu mutasarrıflık 5. Ordu-ı Hümâyun erkânından Halep mevki kumandanı Hüsnü Paşa'nın yönetimine bırakıldı.²⁷

Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere Bilâdu's-Şam, daha önceki tarihlerde mevcut taksimata yakın olarak, Halep, Suriye ve Beyrut vilâyetleri olmak üzere 3 vilâyet, Cebel-i Lübnan, Kudüs-i Serif ve Deyri Zor olmak üzere 3 mutasarrıf-

25. İrade / Meclis-i Mahsus, No:4011.

26. İrade / Meclis-i Mahsus, No: 4113.

27. Ayniyat Defteri, No: 902, 26 Safer 1286.

lık arasında taksim edildi.

Bütün bu değişikliklerden sonra Suriye vilâyetinin sınırlarının belirlendiğini ve küçük bazı değişiklikler hariç aynen devam ettiğini görüyoruz. İşte araştırmamız için esas teşkil eden, bu hudutlarla belirlenmiş olan Suriye vilâyeti olup, vilâyeti meydana getiren sancakları tek tek inceleyebiliriz.

ba- Ş a m S a n c a ğ ı

Şam sancığı da tıpkı bağlı bulunduğu Suriye vilâyeti gibi sürekli değişikliklere sahne oldu. Bunun sonucu olarak bazı kazalar ona katılırken bazıları da ayrıldı veya yeni kazalar teşkil edildi. 1285 H. /1868 M. yılında Şam sancığı, Merc, Ğâta, Cebel-i Kalemun ve Vadiy-i Berede nahiyeleriyle Şam, Bika' eş-Şarkî nahiyesiyle Vadiyu'l-Acem, Baalbek, Râşiya nahiyesiyle birlikte Bika' el-Garbî ve Hasbiya kazalarına şamil-di.²⁸ 1307 H. / 1891 M. yılında Şam sancığına bağlı kazalar şu şekildeydi: Baalbek; 76 köy, Bika'; 60 köy, 15 mezrea; 1 nahiyeye, Vadiyu'l-Acem; 82 köy, 23 mezrea, Duma veya Cebel-i Kalemun; 74 köy, 19 mezrea, Nebek; 30 köy, 3 mezrea, Hasbiya; 18 köy, Râşiya ;17 köy²⁹.

1896 Paris baskılı bir araştırma bize Şam sancığına bağlı yerleşim merkezlerinin sayısını 431 ve yüzölçümünü 27.000 km² olarak bildirmektedir.

Buna göre:³⁰

Kazalar	Kaza Yönetimi Merkezi	Nahiyeler	Köyler
Şam	Şam	—	55
Baalbek	Baalbek	—	76
Bikau'l-Aziz	Muallaka	Cebel-i Cenin	67

28. S. D. A. O. , y. 1285, s. 188.

29. S. D. A. O. y. 1307, s. 492.

30. Cuinet, s. 303.

Vadiyu'l-Acem	Katana	—	86
Hasbiya	Hasbiya	—	19
Raşıya	Raşıya	—	16
Nebek	Nebek	—	30
Duma	Duma	—	32

1318 H./1900 yılında Şam sancığına bağlı kazalar ve bunların kapsadığı köylerle bu kazaların dereceleri şöyleydi:³¹

Kazalar	Kazanın Sınıfı	Kaza Yönetim Merkezi	Nahiyeler	Köyler ve Mezrealar
Şam	—	Şam	—	50
Baalbek	1	Baalbek	2	61
Bika'	1	Muallaka	1 59 köy	15 mezrea
Nebek	2	Nebek	2	28
Duma	2	Duma	1	60
Vadiyu'l-Acem	3	Katana	1	24
Hasbiya	3	Hasbiya	—	18
Raşıya	3	Raşıya	—	20
Zebedani	3	Zebedani	—	28

Toplam:

7 348 köy 15 m.

Tetkik edilen belgelerden anlaşıldığına göre Şam sancağına bağlı Bika' kazası arazisinin mülkiyeti konusunda Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı ile Suriye vilâyeti arasında uzun süren bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Önce, açıklanmayan sebeplerden dolayı Bikau'l-Aziz kazasıyla Cebel-i Kalemun nahiyesinin Baalbekle birleştirilerek bir mutasarrıflık oluşturulmasına girişilmişti. Ancak daha sonra bunun gerçekleşmediği anlaşılıyor.³² Cebel-i Lübnanla Suriye vilâyeti arasında çıkan anlaşmazlığa gelince, Cebel-i Lübnan'ın iddiasına göre Suriye

31. Salnâme-i Vilâyet-i Suriye, y. 1318, s. 375.

32. Suriye Gelen-giden Defteri, No: 341, Zilhicce 1290.

vilâyeti, verimli Bika' arazisini, Cebel-i Lübnan'a ait olması gerekirken kendisine bağlamıştır. Bu anlaşmazlık, zaman zaman buralarda yaşayanların Cebel-i Lübnan'a ait birtakım imtiyazlardan yararlanmak istemeleri özellikle de suç işledikleri sırada Cebel nizamnamesinin 13. maddesine göre yargılanmak konusunda ısrarları nedeniyle gündeme geliyordu. Ancak anlaşmazlık milletler arası bir problem olmadan, kurulan ortak bir komisyonca çözüme bağlandı³³.

bb - H a m a S a n c a ğ ı

Suriye vilâyetinin kuzey kısmında yer alan Hama sancağı 1278 H. / 1870 M. yılında Hıms, Hısnu'l-Ekrat ve Maarratu'n-Nu'man kazalarına şamildi.³⁴ Ancak çok geçmeden Maarratu'n-Nu'man kazası buradan ayrılarak Halep vilâyetine bağlandı.³⁵ 1298 H. / 1881 M. yılında Hama'ya ait iki kaza, iki nahiye ve 2 kasabayla 272 köy vardı.³⁶ Hama idâri bakımdan Suriye vilâyetine bağlı olmakla birlikte, bir ara Hama'da bulunan müfreze Hıms'taki ile birlikte, 5. ordunun yürüttüğü çöl asâyişi programı gereğince Halep'e bağlandı³⁷. 1896 yılında basılan bir araştırmaya göre Hama'nın kazaları ve köyleri şöyleydi³⁸.

Kâzalar	Kaza Merkezi	Nahiyeler	Köyler
Hama	Hama	—	140
Hıms	Hıms	Kasır ve İki Kapılı	135
Hamidiye	Hamidiye	—	50
Selimiye	Selimiye	—	80
Toplam:		2 Nahiyeye	405 Köy

33. Yıldız Esas Evrak, Kısım 5, Evrak 2197/45, Zarf 83, Karton 2
 34. S.D.A.O., y. 1287, s. 214.
 35. S.D.A.O., y. 1292, s. 252; Cevdet Paşa, Tezâkir, Yay: Cavid Baysun, Ank. 1963, Tezkire No: 36, s. 225.
 36. S. V. S., y. 1298, s. 298.
 37. Ayniyat Defteri No: 902, 28 Rabiyülahir 1286.
 38. Cuinet, s. 30.

Aynı tarihte yani yaklaşık olarak 1895 yıllarında Hama sancığının alanı 24.000 km² idi. 1318 H. / 1900 M. yılında ise sancığın idâri taksimatı şöyleydi:³⁹

Kazalar	Kaza Yönetim Merkezi	Kazanın Sınıfı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Hama	Hama	—	2	97
Hıms	Hıms	1	5	126
Selimiye	Selimiye	2	2	69
Hamidiye	Misyaf	3	3	69
Toplam:			12	361

bc - H a v r a n S a n c a ğ ı

Havran sancığı idâri bakımdan sürekli değişikliklere sahne oldu. Başlangıçta sancak merkezi Müzeyrib'ken sonra Şeyh Sa'd oldu. Sonra da Şeyh Miskin'e naklolundu. Bu değişikliklerin nedeni sancığın sürekli olarak Dürzîlerle Bedevîler arasında çatışma ve ayaklanmalara sahne olmasından kaynaklanıyordu⁴⁰. Bundan dolayı Vilâyet, sancak merkezini tayin ederken askerî mülâhazaları ön plana alıyordu. Bunun için de sancak dahilinde bulunan yerleşim merkezlerinin en önemsizi olan Şeh Sa'd, demir yolu üzerinde olması dolayısıyla sancak merkezi seçildi. Zira haberleşme ve olağanüstü hallerde asker sevki demiryolu sayesinde daha kolay olacaktı⁴¹. Havran sancığı 1287 H./ 1870 M. yılında Cebel-i Dürûz, Aclun ve Kuneytra kazalarını kapsamaktaydı.⁴² 1895'de 29.000 km² yüzölçümü olan sancığa bağlı kazalar ve öteki yerleşim birimleri şunlardı:⁴³

39. S. V. S., y. 1318, s. 375.

40. İrade / Dahiliye, No: 3259; 2867/47.

41. İrade / Şûray-ı Devlet, No: 2131.

42. S. D. A. O., y. 1287, s. 222.

43. Cuinet, s. 304.

Kazalar	Kaza Yönetim Merkezi	Nahiyeler	Köyler
Şeyh Sa'd	Şeyh Sa'd	—	20
Kuneytra	Kuneytra	—	75
Busru'l-Harir	Busru'l-Harir	—	17
Dera	Dera	Busra	38
Cebel-i Havran (Cebel-i Dürûz)	Süveyda	Ahire - Salah Şebba - Lâhiteh Salhat- Mejde Orman - Selem	75
Aclun	İrbid	Aclun	33
Toplam: 10			258

Mezkur tarihte toplam 6 kaza ve 258 köye sahip olan Havran/sancığının kaza ve köylerinin kısa bir süre sonra arttığını görüyoruz. 1318 H. / 1900 M. yılında 8 kazaya ayrılan sancığın kazaları ve köy sayısı şöyleydi⁴⁴.

Kazalar	Kaza Yönetim Merkezi	Kazaların Sınıfı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Havran	Şeyh Sa'd	—	2	49
Aclun	İrbid	1	2	102
Kuneytra	Kuneytra	2	3	77 köy ve 27 mezrea
Busru'l-Harir	Busru'l-Harir	2	—	33
Dera	Dera	2	1	29
Süveyda	Süveyda	2	1	30
Salhat	Salhat	2	—	26
Ahire	Ahire	2	1	33
Toplam:			10	379 köy 27 mezrea

44. S. V. S., y. 1318, s. 375.

Dikkate değer bir husus, yukarıda sayılan Süveyda, Salhatye Ahire kazalarının hepsinin Cebel-i Dürûz mıntıkasında olmasıdır. Zira Devlet, bu bölgenin idâresine özel bir önem vererek burada asâyişi sağlamak, düzen ve intizâmı te'sis ederek gerekli ıslahatı gerçekleştirmek için büyük çaba sarfetmişti.⁴⁵ Yerleşim merkezlerinin artışına bakılırsa bu konuda tamamen başarısız kalındığı söylenemez. Çünkü köy sayısının artışının temelinde asâyiş ve emniyetin sağlanması sonucu göçebelerin yerleşmeleri bulunur. Ancak Devletin içinde bulunduğu malî darboğaz ve diğer gâileler planlanan ıslahatların gerçekleşmesine engel oldu⁴⁶.

bd - K e r e k S a n c a ğ ı

İbrahim Paşa'nın Bilâdu's-Şamı boşaltmasından sonra(1840) Suriye vilâyetinin güney kısımları uzun bir süre Bâb-ı Âli'nin nüfûzunun dışında kaldı. Kerek, daha önce bölgedeki civar köylerde oturan bedevî Mecâli ailesinin nüfûzu altına girdi. Bu bedevîaşîretinin Kerek ve civarındaki hakimiyetleri, Bâb-ı Âli'nin gelişen şartlar karşısında bölgeye özel bir önem atfetmek zorunda kalmasından sonra bizzat Şam valisinin sevk ve idâre ettiği bir askerî harekâttan sonra 1894 yılında sona erdi⁴⁷. Bu tarihe kadar ismen Devletin fiilen adı geçen aşîretin nüfûzu altında bulunan Kerek, Salnâmelerde Aclun sancağının içinde gösteriliyordu.⁴⁸ 1278 H. / 1861 M. tarihinde Aclun sancağının Havran sancağına bağlanmasından sonra Kerek de bu sancağa bağlı bir kaza haline geldi. Ancak kısa bir süre sonra Kerek Havran'dan ayrılarak 1285 H. / 1868 M. yılında Taffila ve Salt nahiyeleriyle birlikte Balka sancağına bağlandı⁴⁹.

45. İrâde / Dahiliye, No: 2551, Suriye Gelen-Giden Defteri, No: 344, 14 Ağustos 1306 Rumi.

46. İrâde / Dahiliye, No: 780.

47. Münîb el-Mâdi ve Süleyman Musa, Tarihu'l-Ürdün fi'l-Karâni'l-İşrin, Amman, 1959, s. 8.

48. S. D. A. O., y. 1272, s. 104.

49. S. D. A. O., y. 1278, s. 152.

1297 H. / 1879 M. yılında Kerek ve Maan Kudüs sancağına dan ayrılarak Nablus sancağına katıldı⁵⁰. Bâb-ı Âlî bölgenin otorite altına alınması ve bölge hakkında kötü niyet ve fikirleri bilinen Cebel-i Şumar şeyhi İbnu Reşid'in emellerine engel olmak için Maan ve havâlisinde bir mutasarrıflık te'sisi-ne karar verdi⁵¹. Bunun üzerine 1311 H. /1893 M. yılında Beyrut vilâyetine bağlı olan Balka sancağından⁵² ayrılan Maan'la birlikte Kerek sancağı teşkil edildi⁵³. Teşkil edilen bu sancağın adı Maan sancağıydı.⁵⁴

1895 yılında Maan sancağına bağlı kazaların sayısı Kerek, Taffle, Maan ve Salt olmak üzere 4, köylerin sayısı ise 25 tane olup sancağın yüzölçümü 20.000km² idi⁵⁵.

1318 H. / 1900 M. tarihli Salnâme-i Vilâyet-i Suriye'de Kerek sancağına bağlı kazalar ve köylerin sayısı şöyle verilmiştir⁵⁶:

Kazalar	Kazaların Yönetim Merkezi	Kazaların Sınıfı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Kerek	Kerek	—	3	3
Maan	Maan	1	1	8
Salt	Salt	1	2	9
Taffle	Taffle	2	—	4
Toplam:			6	24

Bugün Ürdün'ün başkenti olan Amman 1318 H. / 1900 M. 'de Salt kazasına bağlı küçük bir köyü⁵⁷.

50. İrade / Meclis-i Mahsus, No: 1301.

51. Suriye Gelen-Giden Defteri, No: 344, 6 Mayıs 1308 Rumi.

52. S. D. A. O., y. 1310, s. 542.

53. S. D. A. O., y. 1311, s. 550.

54. İrade / Dahiliye, No: 2290/16 (Burada Maan sancağının kuruluş tarini olarak 7 Şevval 1310 verilmiştir.)

55. Cuinet, s. 304.

56. S. V. S. y. 1318, s. 375.

57. Suriye vilâyetine dahil köylerin ve bağlı buldukları kazaların isimleri için bak.S. V. S., y. 1318, s. 374-410.

Suriye vilâyeti ile komşu iki vilâyet olan Beyrut, ve Halep vilâyetlerinin aynı tarihdeki idâri taksîmatlarınının mukayese açısından burada verilmesinde fayda görerek 1311 H. / 1893 M. tarihli Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'den, bu vilâyetlerin idâri taksîmatını buraya naklediyoruz⁵⁸.

1- Suriye Vilâyeti

Sancak,	Kaza,	Nahiye,	Köy	ve Mezrealar
Şam	7	1	357	59
Hama	3	3	316	—
Havran	5	3	338	51
Maan	3	1	25	—
Toplam:	18	8	1036	110

2- Beyrut Vilâyeti

Sancak,	Kaza,	Nahiye,	Köy	ve Mezrealar
Beyrut	3	8	361	
Akka	4	4	255	
Trablus	3	5	683	
Lazkiye	3	17	1440	
Balka	3	9	2280	
Toplam:	16	43	5019	

3- Halep Vilâyeti

Sancak,	Kaza,	Nahiye.ve	Köyler ⁵⁹
Halep	13	30	1935
Urfa	3	11	842

58. S. D. A. O., y. 1311, s. 550-560.

Maras	4	9	484
Toplam:	20	50	3261

II— M Ü L K İ İ D Â R E V E R E F O R M H A R E K E T L E R İ

1— V i l â y e t İ d â r e s i v e V â l i

a- G e n e l O l a r a k V i l â y e t İ d â r e s i v e İ d â r i A l a n d a Y a p ı l a n R e - f o r m l a r

Tanzimattan önce, eyâletlere tayin olunan idâreciler, icra ve infaz konusunda hükümdarın "vekil-i mutlak"ı idiler⁶⁰. Özellikle iltizam usûlünün bulunduğu sıralarda Bab-ı Âli'nin eyâlet idâresi konusundaki müdahalesi ancak mahalli memurların azil ve nasbına inhisar ederdi. Vali'nin eyaletteki yetkileri çok genişti. Askerî kuvvete kumanda eder, kendi hesabına vergi tarheder, gerekli gördüğü inzibat tedbirlerini re'sen alır ve suçluları idam ettirebilirdi. Valinin bu yetkilerini ancak Kâdı bir dereceye kadar tahdit edebilirdi. Fakat II. Mahmut devrinde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Kâdı'nın; "Şeriata göre dava görmekten başka işi olmadığı, umur-ı memlekete zerre kadar müdahalesi vuku-ı te'dibini mucip olacağı" ileri sürülerek idare ve asayiş işleri tamamen vali ve mutasarrıflara bırakıldı⁶¹.

Tanzimatın genel gidişatı içinde bu durumun uzun süre devam etmeyeceği açıktı. Öyle de oldu. Çünkü Tanzimat hareketi, yönetici zümrenin yönetim birimleri üzerindeki otoritelerini tam anlamıyla yerleştirerek, plânlı ve programlı olarak geliştirdikleri bir yenileşme faaliyetinden çok, iç ve dış şartların zorlamasından kaynaklanan bir tavır alıştı. Kamu oyu, çoğunluğu yenileşme hareketine karşı olan ilmiye sınıfının kontrolü altındaydı. Bu nedenle de padişah ve sadra-

60. B. Lewis, Modern Türkiyenin Doğuşu, çev: M. Kıratlı, T. T. K. Yay. Ank. 1970, s. 382.

61. E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, V-VIII, T. T. K. Yay; Engelhardt, s. 97.

zamlar tarafından Osmanlı toplumu içinde uygulanmak istenen yenilikler moral bir teminattan mahrumdu. Bununla birlikte, ıslahat ihtiyâcı ortadan kaldırılamadığı için ıslahat düşüncesi de yok edilemiyordu⁶².

Yapılmak istenen ıslahatlar ile bunların sözlü bir ifâdesi olarak yayınlanan fermanlarda, Osmanlı devletinin milletlerarası durumu bilhassa önemli bir rol oynamaktaydı. Ülkenin içine düştüğü anarşi ve keşmekeşliğin mevcut siyasî ve sosyal durumda değişiklik yapılmasını zorunlu kıldığı, yöneticiler tarafından göz ardı edilmiyordu. Fakat bu değişikliklerin şekil ve zamanlamasında yabancı devletlerin rolü çok fazlaydı.⁶³ İşte bu nedenle Batılı bir yazar olan Engelhardt, Tanzimatın, "Avrupanın manevî bir zaferi " olduğunu söyleyebilmektedir. Tarihçi Abdurrahman Şeref Bey ise Büyük Millet Meclisi kürsüsünde, Tanzimatın, Avrupa'nın maddi bir zaferi olduğunu yine bu nedenle ifade zorunda kalmıştır⁶⁴.

İktisâdi ve kültürel yatırımlarını artıracığı bir ülkede kendisi için bazı hukûkî güvenlik araşları sağlamak isteyen Avrupa, Bab-ı Âli'yi yeni nizam ve kanunlar koymaya zorluyor, bu arada da istismar etmek istediği yahut kendi hesâbına istismara, en uygun gördüğü "Hasta Adam'ın " Hıristiyan tebeaları için, onlar üzerindeki himâyeci ve kışkırtıcı politikasını devam ettirmeye yarayacak hak ve imtiyazlar istiyordu⁶⁵. Bu gelişmelerin etkisi her alanda olduğu gibi gayet tabii ki idâri alanda da kendisini gösterdi. Tanzimat Fermanıyla ilân edilen mal, can, ırz, emniyeti, vergilerin konulması ve toplanmasında ıslahat, asker toplanması usûlünün düzenlenmesi gibi prensiplerin tatbiki için eyâletlerin idâresinde yeni düzenlemeler yapıldı.

62. Karal, VI, 22.

63. G. Recai Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", Tanzimat, İst. 1940, s. 114.

64. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti", Tanzimat, s. 701.

65. Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat, s. 168; Karal, VII. 153.

Yeni düzenlemeler sırasında eski eyâletler, şekil bakımından görünüşte eskisi gibi kaldılar. Fakat idâri mekanizma- da yapılan değişikliklerle kaza, kaza muhassılının; sancak, sancak muhassılının sorumluluğuna verildi. Bunların eyâlet merkezi muhassılına bağılılıkları olmayıp hepsi ayrı ayrı, bağımsız bir halde idiler. Bu nedenle bir vali ile kaza zabıta görevlisinin ve genel olarak muhassılların görev bakımından birbirlerinden ayrıcalıkları yoktu.⁶⁶ Bu durumun tabii bir sonucu olarak, özellikle muhassıllar ve memleket meclisleri valinin malî, mülkî ve hukûki yetkilerini ele geçirdiler. Valilerin bu durumu vilâyet idâresinde karışıklık ve kesmekeşliğe daha da artmasına yolaçtı.⁶⁷

Reformların uygulamaya konulması her vilâyet valisinin gayesiydi⁶⁸. Fakat Bâb-ı Âlî'nin merkezîyetçi eğilimleri doğrultusunda yapılan düzenlemeler uygulanma imkânı bulamadı. Zira haberleşme ve ulaşım şebekesini teşkil edemeyen bir ülkede bu tür bir idâri mekanizmanın işlemesi imkânsızdı. Bunun üzerine 28 Ekim 1852 tarihinde çıkarılan bir fermanla valilerin yetkileri artırılarak görev alanları genişletildi. Valiler kendilerine bağılı sancaklara hükmetme yetkisine sahip oldular. Maiyetlerine birer defterdar ve her sancağa birer kaymakam ve kazalara halkın yetenekli ve namuslularından birer müdür atandı⁶⁹. Muhassıllar, mal müdürleri, kaza ve nahiye meclisleri, zaptiye valilerin idâresi altına verildi. Valiler bu memurların yaptıklarından sorumlu oldukları cihetle onları azletme yetkisine de sahiptiler. Ayrıca valilerin asayiş ve genel güvenliği temin konusundaki yetkileri de genişletildi. Daha önce valilere ölüm cezası verme konusundaki yetkileri alınmış olmakla birlikte, diğer konularda yeterli oranda yetki verilmişti⁷⁰. Yalnız kanun koyucunun valilerin muhâkemesiz olarak

66. Mustafa Nuri Paşa, III-IV, 293.

67. Lewis, s. 382.

68. Jean-Paul Pascual, "La Syrie à L'epoque Ottomane", La Syrie d'Aujourd'hui, (Edité par André Raymond), Paris, 1980, s.42.

69. İrade / Meclis-i Valâ, No: 24238; M.Nuri Paşa, III-IV, 293.

70. İrade / Dahiliye, No: 2580.

idam hükmü vermelerine her ne olursa olsun engel olmayı temel nokta-i nazar kabul etmiş olması, onu eşkiya takibi konusunda pek çok tedbirler almaya itmişti. Halbuki bu kurallara uyularak eşkiya takibi imkânsızdı. Bu fermanla durum kısmen düzeltilti.⁷¹ Bu sırada kazalara atanan müdürlere aylık verilmiyor fakat buna karşılık olarak "kam altı" adı verilen yeni bir gelir ile arazi ferâğ ve intikal hasılatı ve 2000 kuruştan aşağı olan mahlûllerin ilk taksitleri tahsis ediliyordu⁷².

1856 yılında Osmanlı devletinin İngiltere ve Fransa ile birlikte Rusya'ya karşı girdiği Kırım harbi ülkede güvenlik ve asâyiş konularında olumsuz etki yaptı. Harbin sonunda, Osmanlı devleti galip olmasına rağmen Batılı ülkelerin baskısı arttı. Bunun üzerine devlet idârecileri, 1860 Cebel-i Lübnan ve Şam olaylarından sonra, Cebel-i Lübnan'a özel bir statü tanıırken daha önce belirtildiği üzere, bu statünün ülke genelinde yaygınlaştırılması ve Islahat Fermanı doğrultusunda yeni değişiklikler yapılması konusundaki Batılı ülkelerin baskısını azaltmak, ayrıca harp dolayısıyla ortaya çıkan aksaklıkları gidermek üzere yeni bir vilâyet nizamnâmesi hazırladılar. 8 Kasım 1864 tarihinde yayınlanan bu nizamnâme ile ülkede taşra teşkilâtı yeniden düzenlendi⁷³. Daha önce işaret olunduğu gibi "Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi" adıyla bilinen bu nizamnâmeye göre ülke; vilâyet denilen dairelere, vilâyetler sancaklara, sancaklar da kazalara ayrılacaktı. Kazalar da nahiyeye, köy ve mezrealara sahip olacaklardı. Yeni nizamnâmeye göre, vilâyetler valinin sorumluluğuna verildi. Sancak idârecileri için kullanılan "kâymakam"; kaza idârecileri için kullanılan "müdür" tabirleri kaldırılarak, sancaklar "mutasarrıf"ların, kazalar, "kaymakam"ların idâresine verildi. Nahiyeler ise nahiyeye müdürü tarafından idâre olunacaktı⁷⁴.

Vilâyet nizamnâmesi valinin görev ve yetkileri konusunda

71. Engelhardt, s. 100.

72. M. Nuri Paşa, III-IV, 293.

73. Düstur, I. Tertip, I, 608-624.

74. Aynı yer.

büyük değişiklikler ihtiva etmekteydi. Nizamnâmenin 6. maddesi, vilâyetin mülki, malî, siyâsi ve zabıta işlerini ve hukûki ahkâmın icrâsını, Sultan tarafından tayin olunan bir valinin yetki ve sorumluluğuna verdi. Aynı şekilde vali, devlet tarafından emredilen her şeyi yerine getirmeye ve yetkisi dahilinde kalmak şartıyla vilâyet içinde gerekli gördüğü düzenlemeyi yapmaya memurdu.⁷⁵ Vali vilâyet içinde emniyet ve asayişin temini, hırsızlık ve yol kesiciliği gibi mal ve can güvenliğine yönelen her türlü saldırıdan ahalinin korunması, halkın huzurunu bozmaya ve devlet otoritesini yıkmaya yönelen her türlü harekete karşı gerekli tedbirlerin alınması ve uygulanmasından mesuldü. Bu konularda emniyet kuvvetlerinin yeterli olmaması halinde nizamnâmenin 15. maddesine göre, askerî kuvvetleri kullanmaya yetkiliydi⁷⁶.

Nizamnâme, vilâyet idâresi konusunda, yenilik olarak bir de idâre meclislerinin kurulmasını emretmekteydi. Kurulacak olan vilâyet idâre meclisine vali başkanlık edecekti. Sancak ve kazalarda kurulacak meclislere gelince; bunlar da o yerlerin mülki amirlerinin başkanlığında toplanacaktı. Ancak bunların toplanma zamanlarını vali kararlaştıracaktı.⁷⁷

Vali vilâyet bütçesinin haricinde harcamalarda bulunmaktan menedilmişti. Ancak gerekli gördüğü harcamalar için Bâb-ı Âli'den izin istemeye me'zundu. Malî konularda valiye "defterdar" denen bir malî yetkili yardımcı olacaktı. Valinin maiyetinde valiyeye karşı sorumlu olan bu memur kendisine bağlı muhasebecileri kontrol etme yetkisine sahipti.⁷⁸

1864 nizamnâmesinin 24. maddesine göre merkez sancağın mutasarrıfı, genel ve özel işlerde valiye yardım etmekle ve o olmadığı zaman mevcut meclislere başkanlık etmekle yükümlü idi.⁷⁹

75. D.,I. T.,I,608-624.

76. Aynı yer.

77. Aynı yer.

78. Aynı yer .

79. Aynı yer.

Teşkil-i vilâyet nizamnâmesi bir süre sonra yeniden formüle edilerek, 1871 yılında "İdâre-i Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi" adıyla yayınlandı⁸⁰. Bazı değişikliklerle Osmanlı devletinin son yıllarına kadar devam eden bu nizamnâme, "Teşkil-i vilâyet nizamnâmesi"nin en önemli özelliği olan görev bölüşümü prensibini, daha da arttırdı. Fakat aynı zamanda icra ve infaz konularında merkezî hükümetin kontrolünü de genişletti. Vergilerin dağılımı ve ihtilafların halli gibi konuları Vilâyet Umûmi Meclisine ve nihâyet Vilâyet idâre meclisine bıraktı. Ayrıca şekil bakımından merkez mutasarrıflığına lağvederek 17. madde ile vali muavinliğini bunun yerine getirdi⁸¹.

"İdâre-i Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi"nden sonra hazırlanan "Kanûn-i Esâsi" de esas olarak nizamnâmeyi yürürlükte bırakırken, nizamnâmenin getirdiği görev bölüşümü esasını da 108. madde ile yeni baştan te'yt etti. Fakat bu sırada, haberleşme ve ulaşım ağının artmasına paralel olarak, merkezî yetki eğilimler de arttı. Sonuç olarak 1880'li yıllara gelindiğinde vali, artık Bâb-ı Ali'nin yüksek rütbeli bir memuru haline geldi⁸².

Vilâyette valinin maiyetinde bulunup, hem valiye hem de ilgili bakanlıklara karşı sorumlu şu birimler bulunmaktaydı. Naib, Defterdâr, Müftü, Jandarma Kumandanı, Mektupçu Kalemi, Evrak Odası, Umur-ı Ecnebiye Kalemi, Nüfus Nezâreti Kalemi, Muhasebe-i Vilâyet Kalemi, Tahrîr-i Vergi Kalemi, Defter-i Hakanî Kalemi, Merkez Tapu Kalemi, Evkaf Muhasebe Kalemi⁸³.

b - S u r i y e V i l â y e t i v e V a l i l e r

Osmanlı devleti 1840 yılından sonra Bilâdu's-Şam'ı yeniden idâresi altına almaya muvaffak oldu. Ancak Osmanlı idâresi, bunun te'mini için Mehmet Ali Paşa ve O'nu destekleyen

80. D., I. T., I, 625-651.

81. S. V. S., y. 1311, s. 52.

82. Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa, İst. 1325, s.367.

83. S. V. S., y. 1318, s.94.

Fransa'ya karşı İngiltere ile işbirliği yapmak zorunda kalmıştı. Bununla birlikte bölgedeki İngiliz nüfuzu 1840 yılından sonra fevkalâde artmış durumdaydı. Bundan başka Mehmet Ali Paşa'nın Bilâdu's-Şam'daki genel valisi olan oğlu İbrahim Paşa'ya karşı desteklenen çeşitli etnik guruplar ve kabîleler bizzat Osmanlı idâresi ve İngilizler tarafından silahlandırılmıştı. Fakat bu silahlar 1840'dan sonra tekrar toplanamadı. Hatta durum sadece bununla kalmayarak, başta İngiltere olmak üzere diğer Batılı devletler tarafından bölgedeki çeşitli toplulukların silahlandırılması devam etti. Osmanlı idâresi ise buna engel olamadı⁸⁴.

Bu şartlar altında Osmanlı idâresinin 1840-1852 yılları arasında, gerek Şam, gerekse Sayda eyâletlerinde, halk üzerinde devlet otoritesini kesin bir biçimde yerleştirmesi mümkün olmadı. Bu nedenle de güven ve asayiş ihlâl eden olayların önüne geçilemedi. Vergiler toplanamadı. Durumun 1840'dan 1852 yılına kadar böyle devam etmesinin iki temel sebebi vardı:

Birincisi; bölgede İngiliz nüfuzunun son derece artmış olması ve İngiliz görevlilerin tutumlarıydı. Çünkü bölgedeki, İngiliz temsilcisi olan konsolos Woods kendisi de itiraf ettiği üzere, sanki bölge valisiymiş gibi hareket etmekte idi.⁸⁵ Woods ve diğer İngiliz görevliler yerli yersiz Osmanlı idârecilerinin işlerine karıştıkları yetmezmiş gibi, bir taraftan da halkı Osmanlı idâresine karşı kıskırtmakta ve Osmanlıların İngiltere olmaksızın, burayı idâre edemeyecekleri gibi bir düşüncüyü halk arasında yaymaya çalışmaktaydılar⁸⁶.

İkincisi; daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı devletinde taşra idâresinin düzensiz bir halde olmasıydı. Zira bu dönemde, ülkenin her yerinde olduğu gibi Şam ve Sayda eyâlet valilerinin de yetkileri kısıtlanmış ve bu nedenle her iki eyâlet de ciddi bir karışıklığa düşmüşlerdi.⁸⁷

84. M. Tayyib Gökbilgin, "1840'dan 1841'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", Belleten, X, (1946), s. 641-650.

85. Moshe Ma'oz, Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861, Oxford, 1968, s.212-213.

86. İrade / Dahiliye, No:2580; Ma'oz, s.213-214.

Devlet otoritesinin yerleştirilmesi konusunda 1852 yılından sonra epeyce mesâfe katedildi. Ancak Kırım savaşının çıkması bu konudaki çabaları etkisiz hale getirdi. Savaş sonunda Batılı ülkelerin Osmanlı devleti üzerindeki etkileri artarken, bunu takiben hem bölgede, hem de ülkenin genelinde faaliyetleri arttı⁸⁸. Cebel-i Lübnan ve daha sonra Suriye vilâyetinin içinde yer alan Cebel-i Nusayriye, Cebel-i Dürûz ve Lice bölgelerinin her biri bir veya birkaç devletin özel olarak ilgilendikleri ve aralarında rekabet konusu olan yerler haline geldi⁸⁹. Bu ülkeler arasındaki rekâbet ve bunların çeşitli etnik guruplarla olan bağlantıları, derebeylik yönetiminin yıkılması Marûni Kilisesinin otoritesini yaymak istemesi gibi öteki nedenlerle de birleşerek daha önce de bahsi geçen Cebel-i Lübnan olaylarının patlak vermesine ve Batılı ülkelerin silahlı müdahalesine yol açtı⁹⁰.

1840'dan 1864'e, yâni Teşkil-i vilâyet nizamnâmesininle birlikte Suriye vilâyetinin teşkiline kadar Şam eyâletine 25 kere vali tayin olundu.⁹¹ Bu valilerden Halil Kâmil Paşa'nın⁹² iki kere tayin edildiği göz önüne alınırsa sene başına bir vali düşer. Bu durum, kuşkusuz, Şam eyâlet idâresinin durumu hakkında bir fikir edinmeye yeter. Kaldık ki bu valilerin tayin ve azil sebeplerinin çoğu kere dış müdahaleler olduğu düşünülürse, durumun vehameti daha da iyi anlaşılır⁹³.

1864'den sonra devlet mekanizmasındaki genel düzelmeye paralel olarak Suriye'de de durum giderek iyileşti. Batılı ülkelerin Suriye'deki faaliyetlerini dikkate alan Bâb-ı Âli, yabancıların müdahalesine yol açacak olayların çıkmaması, yabancıların nüfuzuna set çekilmesi, halkın hayat seviyesinin

88. Kırım savaşı ve sonuçları için bak. Coşkun Uçok, Siyasal Tarih(1789-1960), A.Ü. Hukuk Fak. Yay. No:451, Ank. 1980 s.110-123.

89. Y. E. E., 79 / 62 / IV / 966.

90. Gökbilgin, s. 650-700.

91. S. V. S., y. 1318, s. 78-79.

92. İlk tayini 1847'de olmuş ve bir yıl sürmüştür. İkinci tayini ise 1858'de olmuş ve 3 ay sürmüştür.

93. Ma'oz, s. 212-214.

ve refah düzeyinin arttırılması ve devlet otoritesinin temini konusunda gerekli düzenlemelerin yapılabilmesi için, buraya gönderdiği valileri, idârecilerin en becerikli ve en dürüstleri arasından seçmekteydi⁹⁴. Kuşkusuz bunun delili Suriye'ye gönderilen valilerin bizzat kendileridir. Nitekim bu valilerden olan M. Râşit Paşa⁹⁵, Ziya Paşa⁹⁶, A. Cevdet Paşa⁹⁷, Mithat Paşa⁹⁸ gibi şahsiyetler, Osmanlı devletinin çeşitli idâri kademelerinde çalışmış, en yüksek makamlara gelmiş ve başarıları herkesçe tasdik edilmiş kişilerdi.

Bu dönemde, valilerin, güven ve asâyişi sağlamak, halkın refah ve saadetini te'min konusundaki çabalarına rağmen, Suriyedeki konsolosların, vilâyet idâresine karşı takındıkları tavır ve bunların halk arasındaki kışkırtıcı faaliyetleri sonucu sık sık konsoloslarla valiler arasında ihtilâf çıkmaktaydı⁹⁹.

Gerçi Suriye'de de öteki vilâyetlerde olduğu gibi, vilâyet ile konsoloslar arasındaki yazışmaları yürütecek bir "umûr-i ecnebiye müdürlüğü" vardı¹⁰⁰. Hatta bunlar; Suriye'nin özel durumu nedeniyle, yazışmaları yürütmekten de öte, valilerle konsoloslar arasındaki ilişkilerin devletin iç ve dış politikasına, devletler arası hukuka uygun olması ve bu konularda valiye yardımcı olmak gibi bir görevi de üstlenmişlerdi. Fakat yine de bu tür ihtilafların ardı arkası kesilmemekteydi. Nitekim Suriye valisi Ahmet Hamdi Paşa¹⁰¹ Hariciye Vekâletine gönderdiği bir "arîza" da umûr-ı ecnebiye müdürünün görevini şöyle belirtmekteydi: " Beyân-ı hâcet olmadığı üzere, bu vi-

94. M. Kürt Ali, Hıtat, III, 102-104.

95. Suriyede valilik yaptığı tarih; 1283-1288 H./ 1866-1871 M.

96. Suriyede valilik yaptığı tarih; 1293 H./1876 M.

97. Suriyede valilik yaptığı tarih; 1295 H./1878 M.

98. Suriyede valilik yaptıkları tarih; 1295-1296H./1878-1879M.

99. İrade / Meclis-i Mahsus, No:1751; 4625; Y. E. E., 14 / 244 / 126 / 7.

100. D., I. T., I, 609-631.

101. Suriyeye vali olarak ilk tayini 1292 H./ 1875 M.'de olup 1 yıl 4 ay sürmüştür. İkinci tayini 1296-1301 H. /1879-1884 M. de olup 5 yıl 14 gün sürmüştür.

lâyette mesalih-i ecnebiye me'muriyeti hükümetle konsolatolar beyninde cereyan eden muâmelâtın rü'yetine münhasır olmayıp vilâyetin hal ve mevkii icâbınca Suriye kıt'asının her bir ci-hetince vuku' bulan ahvâlê ve ecnebîlerin isti'mal eyledikleri muâmelât-ı politikaya dâimen kesb-i vukuf-la onun üzerine iktiza eden tedâbirin ittihâzı vazife-i mühimmesini muktezi.." dir. Bu arada matbuatın önemine ve yabancılarla olan ilişkilerde oynadığı role dikkati çeken Paşa matbuat müdürlüğünün umur-ı ecnebiye müdürlüğü ile birleştirilmesini ve bu göreve de Halil Hûri Efendinin getirilmesini talep etmektedir¹⁰². Suriye vilâyeti umur-ı ecnebiye müdürlüğünü yürüten şahıslar büyük devletlerin konsoloslarının kendilerine merkez olarak Beyrut'u seçmeleri üzerine, maslahat gereği onlar da Beyrut'da oturuyorlardı. Umur-ı ecnebiye müdürlerine aylık 10.000kr. gibi oldukça yüksek bir meblağ tahsisat olarak ayrılırken ayrıca yabancılarla olan ilişkilerin de masraflara yol açacağı göz önüne alınarak ayda 2500 kr. da bu masraflara mukabilen tahsis edilmişti¹⁰³. Suriye valileri, bazı ülkelerin konsoloslarına hükümet tarafından, onların yaptıkları hizmetlere karşılık olarak nişan verilmesini teklif edebiliyorlardı¹⁰⁴. Aynı zamanda kendilerine yabancı devletlerce verilecek olan nişanları Bâb-ı Âli'nin izniyle kabul ediyorlardı¹⁰⁵.

Suriye valileri, Şam'a gelişlerinde muazzam törenlerle karşılanırdı. Askerî ve sivil erkân, ileri gelen âlimler ve azınlıkların liderleri resmî elbiseleri ile onu karşılamaya çıkarlardı. Bu arada valinin tayinini havi olan Sultan'ın Fermanı okunurdu¹⁰⁶. Suriye valilerini emsallerine oranla yükselten ve o oranda da işlerini zorlaştıran bir görev vardı; Hac emirliği.

102. İrade/ Hâriciye, No: 17500.

103. İrade/ Dahiliye, No: 37350.

104. İrade/Hariciye, No: 41175.

105. İrade/ Hariciye, No: 13364.

106. Ruznâme-i Ceride-i Havâdis, No: 487, y. 1 Cumadiyel ula 1283.

Şam valileri 1082 H. /1671 M. den itibaren emir-i haclık görevini yürütmeye başladılarsa da bu görev zaman zaman başkalarına da tevdi ediliyordu¹⁰⁷. Fakat Kudüs Hakimi olan Şerif Yahya b. Berekât el-Mekki'nin emir olarak idare ettiği Hac kervânının, bedevilerin baskınına uğraması sonucu kervana katılanların büyük çoğunluğunun katledilmesi geniş yankılar uyandırdı (1102 / 1690-1691) Bunun üzerine emiri haclık görevi Şam valilerine verildi. 1708 tarihinden itibaren bu görev aralıksız olarak 1866 yılına kadar devam etti¹⁰⁸.

Emir-i Haccın görevi İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden Anadolu yoluyla Şam'a ulaşan hacıları sağ salim Mekke'ye götürüp getirmektir. Bu, devrin şartları içerisinde oldukça güç bir işti. Hacılar Şam'a ulaşmadan önce Halep'le Şam arasında eşkiya ve bedevi baskınlarına uğruyordu¹⁰⁹. Şam'dan sonra ise yol daha uzun, şartlar daha da çetindi. Hac yolu üzerinde ve civarında Benî Harb, Benî Sahr, Aneze gibi urban kabileleri vardı. Bunlar yolların emniyetini ihlal ediyor, hac kervanını vuruyorlardı¹¹⁰. Buna engel olmak için devlet tarafından her sene bunlara sürre ve muayyen miktarda zahire veriliyordu. Şam valileri hac yolunun güvenliğini temin için yol üzerine kaleler yaptırıyor, depolar inşa ettiriyordu. Gerek bu işlerin yapımı, gerekse hac kervanının yiyecek ve iâşe masraflarını karşılamak, kervanın yükünü taşıyacak deve vesair hayvanların bulunması, kiralanması Şam eyâletine oldukça

107. el-Hallâk, s. 49, 57.

108. Abdu'l-Kerim Rafik, " Kafiletu'l-Haccı's-Şâmî ve Ehemmiyetuha fi'd-Devleti'l-Osmaniye ", Mecelletu Dirâsât Tarihiyye, Şam, Eylül 1981, S. 6, s. 9.

Bir başka kaynağa göre, Suriye valilerinin hac emirliği görevi 1288 H. / 1871 M. yılına kadar devam etmişti ki o sırada vali Subhi Paşa idi. el-Husnî, Müntehabâtü't-Tevârih li-Dımaşk I, 280; Ayrıca Surre-i Hümâyun için bir de çöl muhafızlığı vardı. Y. E. E. 33 / 33-22 / 71 / 94.

109. İrade / Dahiliye, No: 2058.

110. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrerme Emirleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 59

büyük bir yük getiriyordu¹¹¹. Ancak valinin uzun süre hem de yanında askerî kuvvetleri götürerek vilâyet merkezinden uzak kalmasının pek çok mahzurlarının görülmesi üzerine Devlet, hac emirliğine başıbozuk kuvvetleri kumandanını atamayı uygun gördü. Bu subaylar Şam'lı kürt asıllı Acılıkın, Buzu, Şemdin ve el Yusuf ailelerine mensuptular. Bundan böyle bu görev "hac muhafızlığı" diye adlandırıldı¹¹². Hac emirliğinin yanında bir de "emîr-i cerde" veya cerde emirliği vardı. Bunlara cerdecî veya emîru'l-mülâkat da denilirdi¹¹³. Genelde Trablus kaymakamlarından veya Sayda valilerinden seçilen cerdecinin görevi Hac kervanını karşılayarak onların tükenen zahîrelerini takviye etmekti.

Şüphesiz ki valilerin, tabii ki Suriye valilerinin de en önemli görevleri vilâyette güven ve asâyişi sağlamak, fiilen görev yapan memurları kontrol ve hükümetin emrettiği yenilikleri yapacak personeli bulmak ve hazırlamaktı. Suriye valileri hatalı uygulamaları tesbit ve eksiklikleri görebilmek için vilâyet içinde zaman zaman teftiş gezilerine çıkar ve gerekli gördükleri değişikliğin yapılmasını emrederlerdi¹¹⁴. Ayrıca önemli mevzularda ıslahat layihaları hazırlayarak merkeze gönderirlerdi.¹¹⁵ Ancak Suriye valileri hem yeterli sayıda hem de istenilen özelliklere sahip eleman bulmakta güçlük çekiyorlardı. Arapça bilen elemanların eksikliği özellikle Adliyede suistimallere yol açıyordu¹¹⁶. Kaliteli ve yeterli sayıda eleman bulunamaması defterdarların ihmaliyle de birleşince zaman zaman vilâyetin malî işleri bir keşmekeşe düşüyordu¹¹⁷.

111. İrade / Dahiliye, No:2580.

112. K. Tresse, Le Pêlerinage Syrien aux Villes Saintes de L'Islam, Paris, 1937, s. 85, 88.

113. Abdu'l-Kerim Rafık, The Province of Damascus, 1723-1783, Beirut, 2. Baskı, 1970, s. 65-68; Kafiletu'l-Haccı's-Şâmî, s. 5-28.

114. Ruznâme-i Ceride-i Havadis, y. 1281, No:164.

115. İrade / Divân-ı Ahkâm-ı Adliye No:9; Cebel-i Nusayriye ilgili bir layiha için bak. İrade / Dahiliye, No:69482; Cebel-i Dürûz için, Y. E. E., IV/ 417/3/40; Genel bir rapor için, Y. E. E., 7 / 26 / 244.

116. Y. E. E., II, 553/210 / 93 / 35.

Bu konuyla ilgili olarak Bâb-ı Âli'ye gönderilen raporların birçoğunda maaşların azlığından bahsedilmekte, yeterli sayı ve seviyede eleman bulunamaması buna bağlanmaktaydı. Merkezin de aynı kanaati paylaştığı ve durumun düzeltilmesi için gayret gösterdiği Meclis-i Mahsûs'un 1 Zilhicce 1288 tarihli bir kararından anlaşılmaktadır¹¹⁸.

Suriye valilerinin çözümü için çare aradıkları mühim problemlerden birisi de "mürâbahacılar"ın tavrı ve davranışlarıydı. Bunlar yüksek faizle para vererek, yani tefecilik yaparak özellikle köylülerin, sahip oldukları arazileri kaybetmesine ve bunların yoksul düşmesine sebep oluyorlardı. Bu tefecilerin çoğunluğunun yabancı uyruklu olması, buna engel olmak üzere duruma müdahale etmek isteyen valilerin işini zorlaştırmaktaydı¹¹⁹.

Valiye vilâyetin yazışmalarını yürütmek üzere "mektupçu" adıyla bir memur yardımcı olmakta idi. 1871 nizamnâmesine göre vilâyetin yazışma ve evrak memurları mektupçunun emrine verilmişti. Ayrıca vilâyet matbaasını idâre, hükümetin emir ve fermanlarının gazetelerde yayınlanmasına işrafla yükümlüydü¹²⁰. Ancak vilâyet idâre meclislerinin daimi üyesi olan mektupçuların rolleri, gerçekte bundan çok fazlaydı. Basını da kontrol etmekle görevlendirilen mektupçu, zamanla vilâyetin mahrem işlerine vakıf olması dolayısıyla vilâyet yönetiminde önemli rol oynamaktaydı¹²¹.

Yüzyılın sonuna doğru reform programları büyük oranda gerçekleştirilmişti. Her ne kadar, mülki ve askerî yetkilerin tek elde toplanması şeklindeki müşirlik nizamının¹²² aksine olarak yerleştirilen yetkilerin ayrılması prensibi vali ile beşinci ordu kumandanlığı arasında ihtilâflara yol açmışsa da

117. Y. E. E., 553 / 93 / 33

118. İrade / Meclis-i Mahsus, No:3260.

119. Y. E. E., 553 / 93 / 33.

121. Selim Serkis, Garâibu'l-Mektupçu, Kahire, 1896, s. 10.

120. D., I. T., I, 630.

122. Mustafa Nuri Paşa, III-IV, 293 ; Satı' el-Husri, el-Bilâdu'l-Arabiyye ve'd-Devletu'l-Osmaniyye, 2. Baskı, Beyrut, 1960, s. 25.

durum gitgide daha da iyileşerek ¹²³ vilâyet idâresi kontrol altına alınmış bunun sonucu olarak da daha önce bölgede önemli roller oynayan derebeylerin veya âyanların nüfûzu geniş ölçüde kırılmıştı ¹²⁴. Bununla beraber yenileşme çabaları artarak devam etmiştir. Nitekim Şemseddin Sami, vilâyet idâresinde yapılmasını gerekli gördüğü yenilikleri ihtiva eden bir la-yihasında şunları teklif etmektedir:

1) Köy ve kasaba halkının istek ve şikâyetlerinin merkeze idâri silsileye göre ulaşması zaman ve emek israfına yol açmaktadır.

2) Vilâyetler çok geniş olduğu için vali, vilâyeti aracı-sız idâre edememekte, mutasarrıf ve kaymakamlar ise zaten hem kanunlar açısından hem de maaşlarının azlığı nedeniyle yetenekli kişi bulunamamasından, müstakil hareket edememektedirler.

3) Vilâyet idâresinde pek çok memur çalışmakta olup bunlardan başlıca me'muriyetlerde bulunanlar kesb-i azamet edecek ve artık halkın seviyesine inemeyecek kadar çok maaş almakta, esâsen halkın işini görenler ise geçinemeyecek kadar az maaş aldıkları için rüşvet ve irtikâba sapsmaktadırlar.

Yukarıda sayılan mahzurları kaldırmak için şu tedbirlerin alınması gerekir:

1) İdâri taksimatın üçten ikiye indirilmesi. Yani memleketin vilâyetlere, vilâyetlerin kazalara taksimi.

2) Vilâyet sayısının arttırılmasıyla kaza sayısının indirilmesi.

3) Büyük memurların maaşlarının indirilmesi, küçüklerin arttırılması.

4) Adliye müfettişi ve maarif, nafia, ziraat ve ticaret müdürleri gibi memurların vilâyete ayrı ayrı tayinleri yerine bunların birkaç vilâyet için birden tayin edilmesi ¹²⁵.

123. Y. E. E., 79 / 62 / IV / 966 ; Y. E. E., IV / 417 / 3 / 40 ; Y. E. E., 31 / 1001 / 62. Nadir el-Attar, Tarihu Suriye fî'l-Usûri'l-Hadise, Şam, 1926, s. 322-333.

124. Yusuf el-Hakim, Suriye ve'l-Ahdi'l-Osmanî, 2. Baskı, Beyrut, I, 33, 49-50.

125. Y. E. E., 14 / 389 / 126 / 9.

2 - S a n c a k v e K a z a İ d â r e s i

a - S a n c a k İ d â r e s i

Tanzimattan sonra sancakların idâresi, kaymakam adı verilen yöneticilere bırakıldı. Bunlar sorumlu oldukları idâri birimle ilgili olarak, sancagın bağılı bulunduğu eyâlete değil, doğrudan merkeze bağılı idiler¹²⁶. Bu tarz bir idârenin sakıncaları çok geçmeden ortaya çıktı. Bu durum 1852 tarihli bir Fermanla, daha önce belirtilmiş olduğu gibi, düzeltilerek, idârede valilerin kendilerine bağılı sancaklara hükmetme kuralı getirildi. Bu durum Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesine kadar böylece devam etti¹²⁷. Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi ile sancak yöneticisine "mutasarrıf" adı verildi. Nizamnâmeye göre mutasarrıf vali gibi kendisine bağılı sancakta sancagın mülki, malî, hukukî ve asayiş işlerinden sorumluydu. Bu göreve Sultanın irâdesiyle atanırdı¹²⁸.

Mutasarrıfların aldıkları ücretler görev yaptıkları sancaklara göre değişmekteydi¹²⁹. Aynı şekilde, mutasarrıfların sahip oldukları rütbe ve unvanları da farklıydı. Ancak bu rütbe ve unvanların idâreleri altındaki sancaklar ile bir ilgisi yoktu¹³⁰.

Merkez sancak 1302 H. / 1884-1885 M. ye kadar merkez mutasarrıfının idâresinde idi. Ayrıca mutasarrıf valinin de yardımcıydı. Bu tarihten sonra merkez mutasarrıflığı kaldırılarak vali muavinliğine çevrildi¹³¹.

126. M. Nuri Paşa, III-IV, 293.

127. İrâde / Meclis-i Vâlâ, No : 24238.

128. D. I. T. I, 614.

129. İrâde / Meclis-i Mahsûs, No: 3200.

130. İrâde / Dahiliye, No0 37269, " Kudüs mutasarrıfı Saadetlü İzzet Paşa 3. rütbeden Mecidiye nişanı taşıyordu. Ancak Kudüste bulunan ruhanî reislerin ekserisinin 2. rütbe Mecidiye nişanı taşımakta bulunmaları üzerine orada hem denkliği sağlamak hem de hizmetine karşılık olarak 2. rütbeden mecidiye nişanı verildi."

131. S. V. S. y. 1311, 1312, s. 52.

Devlet, mutasarrıf tayininde, tayin edeceği mutasarrıfın, tayin olunacağı sancağın yükünü kaldırabilecek kapasitede olup olmadığına dikkat ediyordu. Bunun içinde yabancıların veya yabancı entrikalarının çok döndüğü Kudüs gibi sancaklara "umur-ı hariciyeye âşına" mutasarrıflar tayin ederken, Havran gibi yerler halkın tanıdığı ve onlar üzerinde nüfuzu olan şahısları tayin etmeği yeğliyordu¹³². Buna rağmen mutasarrıfların arasında işinin ehli olmayan, gayr-i meşru yollara sapanlar da bulunmaktaydı¹³³. Vilâyette mutasarrıflar, çeşitli nedenlerle sık sık değiştirilmekte idi¹³⁴.

Sancakta mutasarrıfın maiyetinde mali işleri yürütmek üzere muhasebeci ve yazışmaları yürütmek üzere de tahrirat müdürü bulunurdu¹³⁵.

b - K a z a İ d a r e s i

Sancağın bir alt birimi olan kaza, 1864 nizamnâmesine göre, kaymakamların sorumluluğu altına verildi. Nizamnâmeden önce kaymakamlara "kaza müdürü" denilip bunlara aylık karşılığı olarak "kapı altı" adıyla bir gelir, arazi, ferağ ve intikal hasılatı ve ikibin kuruştan aşağı olan mahlûllerin ilk taksitleri tahsis edilmişti. Kaza müdürleri mahalli halkın yetenekli ve namuslularından seçiliyordu¹³⁶.

1864 nizamnâmesinin 64. mad. göre kaymakamlar, kazada mülkî, mali ve hukuki işleri yürütmekle mükellef olup mutasarrıfa bağlıydılar. Kaymakam kazanın gelirlerini tahsil ve sancak merkezine göndermekle yükümlüydü. Aynı zamanda kaza idâre meclisinin başkanı ve kazadaki emniyet kuvvetlerinin amiri idi¹³⁷. Kaymakam nahiye müdürlerini seçer ve mutasarrı-

132. İrade / Meclis-i Valâ, No: 24238.

133. Ayniyat Defteri No: 92 (18 Şaban 1291); İrade / Meclis-i Mahsus, No: 1751.

134. S. V. S. y. 1311, s. 84-85.

135. S. V. S. y. 1318, s. 190.

136. Mustafa Nuri Paşa, III-IV, 293.

137. D., I. T., I, 635.

fın tensibine arzederdi. Nahiyelerin teftişi ve nahiyec-
lislerinin kazaya celb onun sorumluluğundaydı¹³⁸.

Kaymakamlar, özel bir komisyonca seçilerek valinin ten-
sibine sunulurdu. Vali, kendisi tasdik ettikten sonra Dahiliye
Nezaretine göndererek tayinleri için nezaretin onayını bek-
lerdi. Gerek seçim komisyonu, gerekse Dahiliye Nezareti, kay-
makamların seçiminde gereken titizliği gösterirdi. Zira kay-
makamlar idarenin temel taşıydılar. Suriye vilâyetinde kay-
makamların Arapça bilmeleri arzu edilir ve bu husus komisyon-
ca dikkate alınırdı. Ancak belgelerden anlaşılan, bu husus
zaman zaman ihmal edilmiş, veya yeteri kadar eleman buluna-
mamıştı.¹³⁹

Kaza'da kaymakamın maiyetinde yazışmaları yürütmek üze-
re tahrirat kâtibi, mali işler içinde mal müdürü bulunurdu.¹⁴⁰

Devlet, ücretlerinin azlığı dolayısıyla yetenekli ve ye-
terli sayıda mutasarrıf ve kaymakam bulmakta güçlük çeki-
yordu. Ayrıca az ücretle memur çalıştırılması faydasından çok
zarara sebep olmaktaydı. Bundan dolayı pekçok köyün vergi ve
aşar defterlerinden isimleri düşürülmüş, sandık eminleri yev-
miye defterlerine mühür koymayarak sanki bir sarraf gibi ça-
lışmışlardır. Zaman zaman vilâyete gelen dürüst ve yetenekli
defterdarlar bu tür suistimallerin önüne geçmeye çalışarak
düzenli kayıt tutulmasını ve memurların ciddiyetle görev yap-
malarını sağladılar. Ayrıca Bab-ı Âli de ücretlerin arttırıl-
ması için çaba gösterdi¹⁴¹.

Suriye vilâyeti dahilindeki mutasarrıflık ve kaymakam-
lıkların sınıfları ve buralarda görev yapan idârecilerin üc-
retleri şöyleydi:

Mutasarrıflık	Sınıfı	Aldığı Ücret (Kuruş)
---------------	--------	-------------------------

138. D., I. T., I. 635.

139. İrade / Dahiliye, No: 64357, 61583, 79750, 1261 Y. E. E.
II / 553-210 / 93 / 35.

140. S. V. S. y. 1318, s. 190.

141. Y. E. E., 553 / 93 / 33; İrade/Meclis-i Mahsus, No:1751.

Merkez Mutasarrıflığı	1	7500
Akka "	2	6000
Balka "	2	6000
Havran "	3	5000
Hama "	2	6000
Beyrut "	1	7500
Trablus "	2	6000
Lazkiye "	3	<u>5000</u>
Toplam:		49000

Kaymakamlar

Sam-ı Serif Sancağı

<u>Kaymakamlık</u>	<u>Sınıfı</u>	<u>Aldığı Ücret</u>
Baalbek Kazası Kaym.	1	2500
Bika' " "	1	2500
Cebel-i Dürüz " "	1	2500
Hasbiya " "	2	1750
Cebel-i Kalemun "	2	1750
Raşıya " "	2	1750
Vadiyu'l-Acem " "	2	1750
Nebek " "	2	<u>1750</u>
Toplam:		16250

Akka Sancağı

<u>Kaymakamlık</u>	<u>Sınıfı</u>	<u>Aldığı Ücret</u>
Hayfa Kazası Kaymakamlığı	1	2500
Nahira " "	2	1750
Taberiye " "	2	1750
Sefed " "	2	<u>1750</u>
Toplam:		7750

Balka Sancağı

Salt Kaymakamlığı	2	1750
Maan "	3	<u>1250</u>
Toplam:		3000

Havran Sancağı

<u>Kaymakamlık</u>	<u>Sınıfı</u>	<u>Aldığı Ücret</u>
Kuneytra Kazası Kaymakamlığı	2	1750
Cebel-i Aclun " "	1	<u>2500</u>
	Toplam:	3000

Hama Sancağı

Hımıs " "	1	2500
Cebel-i Kelbiye " "	3	<u>1250</u>
	Toplam:	3750

Beyrut Sancağı

Sayda " "	1	2500
Sur " "	2	1750
Merciuyun " "	2	<u>1750</u>
	Toplam:	6000

Trablus Sancağı

Safita " "	2	1750
Akkar " "	2	1750
Hısn " "	2	<u>1750</u>
	Toplam:	5250

Lâzkiye Sancağı

Cebele " "	1	2500
Sihyun " "	3	1250
Merkab " "	3	<u>1250</u>
	Toplam:	5000

Kaymakamların Maaşlarının Toplamı: 51250

Mutasarrıfların Maaşlarının Toplamı: 49000

Genel Toplam: 100250

Bütçe: Tahfizat-ı Cedide : 100250

Tahfizat-ı Sâbika : 100166

Açıktan Tahfizi Lâzım Gelen: 000084

142

3 - N a h i y e v e K ö y İ d â r e s i

1864 Vilâyet Nizamnâmesi nahiyeden söz etmekteyse de, kuruluşu, organları ve yönetim usulü hakkında herhangi bir hüküm getirmemiştir¹⁴³. Nahiyeye idâresinin statüsünü etraflı bir biçimde düzenleyen ve bir idâri birim haline getiren 1871 tarihli nizamnâmedir. Bu nizamnâmeye göre bir yerleşim biriminin nahiyeye olabilmesi için en az 500 erkek nüfusa sahip olması gerekir¹⁴⁴.

Her nahiyenin bir müdürü ve bir nahiyeye meclisi vardır. Nahiyeye müdürlüğüne tayini, vilâyet makâmı yapar; Dahiliye Nezareti tasdik eder¹⁴⁵. Müdür nahiyeye halkından seçilir. Fahri olarak görev yapar. Ancak zarûri ihtiyaçlarını mahallin halkından tahsil edebilir. Müdür olabilmesi için 25 yaşını geçmesi, okur yazar olması ve Osmanlı vatandaşı olması gerekir. Müdürün başlıca görevi vergi tevzii ve tahsilinde merkezden gelen tahsildara yardımcı olmak ve gerekli durumlarda mahallin güvenliği için zabıta makamlarına baş vurmak ve onlara yardımcı olmaktır. Vilâyet idâresinin üst kademelerine karşı mahallin mülki amiri olarak sorumludur. Müdürler adli ve hukuki işlere karışmadıkları gibi, köy muhtar ve ihtiyar meclislerinin görevine de kesinlikle karışamazlar. Yani nahiyeye, köyün üst idâresi değildir.

Nahiyeye müdürlerinin görev ve yetkileri nizamnâmelere göre yukarıda açıklandığı gibi ise de, Suriye vilâyetinde bunların rolleri gerçekte, bundan çok fazlaydı. Zaten, buldukları yerin nüfuzlu ayan ve eşrâfından seçilen nahiyeye müdürleri icraatlarında tamamen keyfi ve başıboş hareket etmekte ve devletin kendilerine verdiği bu sıfatı, şahsi nüfuzlarını daha fazla artırmak için bir vasıta olarak kullanmaktaydılar. Öyle ki Gütatü Şam denilen bölgenin tarihi hakkında bilgi

143. 1281 H. / 1864 M. nizamnâmesinin 4. mad. nahiyeyi bir yerleşim birimi olarak tarif eder. Nahiyeye ile ilgili başka madde yoktur. D., I. T., I, 608.

144. D., I. T., I, 636 vd.

145. D., I. T., I, 637.

veren bir yazar, bunların yetkilerini kaymakamlarla kıyaslayarak; "nahiye müdürleri, kaymakamdan çok üstündüler. Çünkü kaymakamın görev ve yetkileri nizamnâmelerle belirlenmişti. Halbuki nahiye müdürleri canlarının istediği gibi hareket etmekteydiler" demektedir. Durum Ğûta'nın dışındaki yerlerde de bundan pek farklı değildi. Hatta Cebel-i Dürûz ve Licé'de olduğu gibi Dürzî veya Bedevî şeyhlerinin müdür oldukları yerlerde daha da vahimdi. Bunlar yetkilerini kanun ve nizamlardan değil gelenek ve göreneklerden almakta ve onların gereğini işlerine geldiği gibi yapmaktaydılar¹⁴⁶.

Köy ve mahalle idâresine gelince; Osmanlı toplumunda geleneksel mahalle, dini farklılıklar dışında, devletin her bölgesinden ve her sınıftan insanların belirli kurallar çerçevesinde yaşadıkları bir yerdi. Mahalle mescidi ve kahvehane hem toplantı hem de tartışma mahalli olarak kamu oyunun olduğu yerlerdi. Yalnız farklı dindeki insanlar köy düzeyinde de olsalar ayrı ayrı mahallelerde oturmaktaydılar. Özellikle Şam gibi büyük şehirlerde müstakil, geceleri kapıları kapatılabilen ve sürekli kontrol altında tutulan mahalleler vardı.¹⁴⁷

19. yüzyılın ilk yarısına kadar, mahalleleri yönetenler imamlardı. İmam, padişah beratı ile tayin edilmekte olup, aynı zamanda mülki ve beledi bir amir olan Kâdının mahalle düzeyindeki temsilcisiydi. Gayr-i müslim mahallelerde bu görev, ruhâni reis ve cemaatin kocabaşısına aitti. İmam; doğum, ölüm gibi nüfus kayıtlarını tutardı. Bundan başka bir kimsenin o mahalleye yerleşebilmesi için mahallin sakinlerinden birinin veya imamın kefâleti şarttı.¹⁴⁸ İmamların, gelip gidenlerin "mürur tezkireleri"ni kontrolde ihmalleri görülmesi üzerine muhtarlık teşkilâtının kurulması gerekli görüldü. Muhtarlık

146. Dürzî Şeyhleri ile Dürzî halkı arasında çıkan ihtilaf ve bundan yararlanılarak Cebel-i Dürûz'un nasıl ıslah edilebileceğini ihtiva eden bir karar. İrade / Meclis-i Mahsus No: 4607; Kürt Ali, Ğütatu Dımaşk, 3. Baskı, Şam 1984, s. 110- 111.

147. Şam'da bu mahallelere "Hâra" denilmekteydi. Müzekkirat Tarihiyye an Hamleti İbrahim Paşa, s.38.

148. Ortaylı, Mahalli İdâreler, s. 95-96.

teşkilatının kurulmasına ilk olarak İstanbul'da başlandı. Taşrada muhtarlıkların teşkiline ise daha sonra başlandı. ki ilk muhtarlık teşkilatı Kastamonu'da kurulmuştur¹⁴⁹.

1864 nizamnâmesi köy idâre organlarını ve bunların görevini tayin etmiştir. Buna göre; her köyde her sınıf ahali için iki muhtar seçilir. Yani karma köylerde bile her cemaat için ayrı ayrı muhtarlar seçilir. Eğer bir cemaatin hane sayısı yirmiden azsa ikinci muhtarını seçemez. Sadece bir muhtar olur. Seçimden sonra muhtarlar kazaya bildirilerek kaymakamın emri ile tayin edilirler¹⁵⁰.

Muhtarlar devletin nizam ve tebligatını duyurmak, vergi tahsilinde görevlilere yardımcı olmak, nüfus kayıtlarını tutmak ve veraset davalarında mahkemelere yardımcı olmakla yükümlüdürler. Muhtar ve ihtiyar heyetinin seçimi yılda bir yapılır. 18 yaşını doldurmuş ve Osmanlı tebeasından olup yılda en az 50 kuruş vergi veren erkekler köyde toplanarak kendi cemaatlarının muhtarlarını ve ihtiyar meclisi üyelerini seçerler. Muhtar seçilebilmek için 30 yaşını doldurmuş ve yılda en az 100 kuruş vergi vermek gerekir. Muhtar devlet tarafından azledilebilir. İhtiyar meclisi de azlını isteyebilir¹⁵¹.

4 - V i l â y e t t e B u l u n a n İ d â r i M e c - l i s l e r , K u r u l u Ő v e Ç a l ı Ő m a B i - ç i m l e r i

Tanzimat döneminde, modern maliye idâresini gerçekleştirmek isteyen devlet, merkezî idâreyi buna göre düzenledi. Bunun için de vergi tevzi ve tahsilini vali ve ayanların kontrolünden kurtarmak veya onların sebep olduğu kötü uygulamalardan arındırmak için merkezden tam yetkiyle muhassıllar yolladı.¹⁵²

149. Musa Çadırıcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine," Belleten, CXXXIV, S. 135, s. 410.

150. D., I T., I, 618-619, 638.

151. D., I. T., I, 619.

152. Halil İnalçık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," Belleten, CXXXVIII, S. 109-112, s. 627-628.

Muhassıllar ellerine verilen talimatı gittikleri yerlerde bütün memleket ileri gelenleri önünde okuyup, anlamını açıklayacak ve bundan sonra her yerde kurulan meclislerin üyeleri ile birlikte memleketin durumuna göre verginin tesbit, tevzi ve peşin tahsilini yapacak, gerekli masraflar (ödemeler ve masraflar) bu meblağdan yapılacak, artanı hazineye gönderilecekti.¹⁵³ Muhassılların maiyetlerine bir tane mal, bir tane nüfus ve emlak kâtibi tayin olunmaktaydı. Bunların dışında o memleketin hakimi, müftüsü, askeri amiri ve ileri gelenlerinden 4 kişinin katıldığı bir meclis kurulacak ve bu 10 kişilik meclise gayr-i müslim ahali bulunan yerlerde metropolit veya hahambaşı gibi ruhani reisler ile iki nefer koçabaşlıları da girecektir. Bu meclis haftada 2-3 gün toplanacak ve vergi tahriri ile memleketin diğer özel ve genel meselelerini, vergi tevzi ile tahsiline ve diğer masraflara ilişkin konuları görüşeceklerdi.¹⁵⁴ Merkez sancakta kurula, eyâlet valisi başkanlık edecek, veya yerine bir başkasını tayin edecekti. Eyaletin diğer sancak ve kaza merkezlerinde Ferik varsa padişahın tayini ile başkan o olabilirdi. Yoksa, muhassıl, hâkimu's-şeri ve zaptiye memuru arasından kura ile başkan tayin edilecekti.¹⁵⁵

1864 tarihli vilâyet nizamnamesinin uygulanmasından önce taşrada faaliyet gösteren, önce muhassıllık sonra memleket meclisleri denilen meclisler gerçek anlamda mahallî idâre kuruluşu sayılmaz. Ancak ahalinin mahalli yönetime katılma sürecini başlatmaları bakımından önemlidirler.

1864 tarihli nizamname ile ülke, vilâyetlere, vilâyetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köy ve nahiyelere ayrılırken yine aynı nizamname ile bu birimlerin her birinde birimin mülki amirinin başkanlığında birer idâri meclisin de kurulması gerekli görülmüştü. Bu meclisler sırasıyla vilâyet, sancak, kaza ve nahiyeye idâre meclisleri ve köy intiyar hey-

153. A. Vefik Bey, Tekâlif Kavâidi, I-II, Dersaadet, 1330, II, 7.

154. A. Vefik, II, 7-10.

155. Aynı yer.

tinden ibaret olup bunlardan sadece nahiye meclislerinin kuruluşu 1871 nizamnâmesiyle düzenlenmişti. Zaten 1864 ve 1871 nizamnâmeleri, idâre meclislerinin görevleri ve kuruluş biçimi yönünden çok az fark gösterirler. Bu fark da 1871 nizamnâmesinde merkezî hükümet memurlarından kurul üyesi olanların sayısının artırılmasıdır¹⁵⁶.

Valinin maiyetinde bulunan defterdar, umur-ı ecnebiye müdürü, mektupçu, müftü, hakim, müfettiş-i hukkam ve gayr-i müslim cemaatlerin ruhânî reisleri vilâyet idâre meclislerinin tabii üyeleriydiler. Bunlara ilâve olarak ikisi müslim ikisi gayr-i müslim olmak üzere seçimle gelen 4 aza daha vardı ki nizamnâmeler bunların seçimini oldukça karışık bir usûle bağlamıştı¹⁵⁷.

Vilâyet idâre meclisinin seçimle gelen üyelerini tesbit için vilâyet merkezinde, valinin başkanlığında meclisin tabii üyelerinden oluşan bir meclis-i tefrik kurulur. Meclis-i tefrik mülhak livalardan seçilme şartlarına sahip kimseleri tesbit eder. (Yani 6 Müslim, 6 gayr-i müslim aday tayin edilir.) Bu isimlerin yazıldığı listeler sancak merkezlerine gönderilir. Sancak idâre meclisleri bu adayların üçte birini Müslim ve gayr-i müslim ayırımını gözeterek seçerler. En çok rey alan 4 adayı her sancak bir mazbata ile vilâyet merkezine gönderir. Burada meclis-i tefrik yeniden toplanır ve en çok rey alan üçte iki nisbetteki adayı tesbit ederek valiye sunar. Vali de bu listeden uygun bulduğu ikisi Müslim ikisi gayr-i müslim 4 adayı ayırarak üyeliklerini te'yt eder ve tasdik için Bâb-ı Âli'ye gönderir. Bâb-ı Âli'nin tasdiğiyle seçilen 4 adayın üyelikleri kesinleşir.

Osmanlı mülkî taksimatında vilâyetin alt kademesini teşkil eden sancak, kaza, nahiye ve köy meclisleri de

156. Bu nizamnâmelerin mukayesesi ve mahallî idareler açısından değerlendirilmesi için bak. Ortaylı, Mahalli İdareler, s. 33-104.

157. 1864 nizamnâmesinin 13. ve 14. mad. 1871 nizamnâmesinin 61. ve 76-89. mad. vilâyet idâre meclisinin statüsünü düzenler.

bu usûle uygun olarak seçilir. Yani vilâyette valinin rolünü, sançakta mutasarrıf yüklenir. Bunun sonucu olarak tabii ki vilâyette meclislerin seçimi için köy ihtiyar heyetlerinin öncelikle teşkili gerekir¹⁵⁸.

Vilâyet idâre meclislerinin görevleri müzâkere ve istişâre olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Bu günkü il ve ilçe idâre kurullarının görevleri arasında bulunan idâri anlaşmazlıkları inceleme ve memurlara disiplin cezası verme hakkına meclisler de sahipti. Yine mülkiye, maliye, bayındırlık ve mirî mallara ait konularda meclis, müzâkere ve karar merciidir. Ayrıca iltizam muamelelerinde mukaveleleri tetkik ederler. Ancak hukukî işlere ve adli davalara hiçbir şekilde müdâhale edemezler¹⁵⁹.

Suriye vilâyetinde meclislerin seçimle gelen üyelerinin yarısının Müslim, yarısının gayr-i müslim olmalarına özellikle dikkat edilmekteydi. Gayr-i müslimlere ait iki üyenin seçimi Hıristiyan mezhepleri arasında ihtilaf ve rekâbete yol açmaktaydı¹⁶⁰. Bu usûl Mebuslar Meclisinde Rumeli vilâyetlerinden gelen Hıristiyan mebusların itirazlarına sebep olmuşsa da bu itirazları yine Hıristiyan mebuslar karşılamıştı. Fakat bunlar Rumeli vilâyetlerinden değil Suriye ve Irak vilâyetlerinden giden mebuslardı¹⁶¹. Ayniyat defterine kaydedilen 1286 H. /1869 M. tarihli bir notta daha önce Marûni tairesinden vilâyet idâre meclisi üyelğine aday alınmadığını ve bu taife-¹⁶² den Nikolay Nakkaşî Efendi'nin üye olarak kabulü ve kendisine 500 kuruş maaş tahsisi teklif olunduğu belirtilmektedir. Bu şahsın daha sonra açılan Meclis-i Mebusan'da Suriye Mebusu olarak bulunduğunu görüyoruz¹⁶³.

158. Suriye vilâyetindeki tatbikatını gösteren bir örnek; İrade / Meclis-i Vâlâ, No: 24238.

159. D., I. T., I, 610.

160. İrade / Meclis-i Vâlâ, No: 24238.

161. Ortaylı, Mahalli İdâreler, s. 83-84.

162. Ayniyat Defteri, No:902, 6 Ağustos 1285 Rumî.

163. Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdesi, İst. 1940, I, 32, 17. İnikâd, 18 Nisan 1877.

Gerek vilâyet gerekse alt birimdeki meclisler şüphe yokki gerçek anlamda meclis sayılamazlar. Ancak bu meclisler hal-
kın idâreye katılması veya buna alışması açısından faydalı o-
lurken, idâreciler de bu üyelerden kanun ve nizamların uygulan-
masında faydalanıyorlardı. Ancak meclis üyelerinin zaman zaman
idârecilerle sürtüşmeye girdikleri¹⁶⁴ veyameclisler vasıtasıyla
edindikleri nüfuzlarını kötüye kullandıkları görülmektedir.
¹⁶⁵. Aynı şekilde bu nizamın devlet otoritesinin yeteri ka-
dar tesis edilemediği Havran'da Dürzî Şeyhlerinin keyfi uygu-
lamasına bırakıldığı şeklen olmasa da esas itibâriyle böyle
olduğunu söylemek mümkündür. Zira mutasarrıf bizâtihi kendisi,
her nekadar devletin en yüksek mülkî amiriyse de aynı zamanda
Dürzîlerin Seyhu'l-Süyûhuydu. Burada, seçilecek azaların şeyh-
lerden başka birinin olması düşünülemez¹⁶⁶.

Vilâyette bir de yılda bir toplanan Meclis-i Umûmî var-
dı. Buna ilk defa II. Mahmut devrinde başlandı. Müşir rütbe-
siyle eyâletlere gönderilen valiler, vilâyet işlerinin görül-
mesi amacıyla eyâlet merkezinde her yıl genel bir toplantı ya-
pıyordu. Bu toplantıya eyâlet dahilinde bulunan sancakların
Nâib, Kâdı, Voyvoda, Ayan gibi ileri gelenleri katılıyordu.
Burada vergi miktarı, yapılacak işler, asâyiş konuları konuşu-
lup karara varılıyordu¹⁶⁷.

Bu usul 1864 nizamnâmesiyle dahada açıklığa kavuşturula-
rak devam ettirildi. Yeni usûle göre meclis yine yılda bir ke-
re toplanır, toplantı müddeti 40 günü geçemez ve toplantı za-
manı mahalli şartlara göre valilikçe tesbit edilirdi. Toplan-

164. Sur kazasından Yusuf Mahlul, kaymakamla anlaşamayarak ü-
yelikten çıkarılmıştır. Ancak bu kişinin Sur'da bulunan
Müslüman eşrâfın en ileri geleni ve aynı zamanda en di-
râyetlisi olması dolayısıyla onun sürülmesinin ahalinin
zararına olacağı, bunun için de sürülmeyle kefâlet-i
kuyûda altına alınarak burada bırakılması. Ayniyat Def-
teri, No: 902, 12 Ağustos 12885 Rumî.

165. Ayniyat Defteri, No:902, 11 Rabiulevvel 1283.

166. Y. E. E., IV / 417 / 3 / 40; 18 / 553-328-3 / 93 / 36.

167. Musa Çadırcı, Tanzimata Girerken Türkiyede Şehir İdâre-
si, (Basılmamış Doktora Tezi), D.T.C.F. Ank: 1972, s.40.

tı tarihinden bir ay önce sancaklarda meclise katılacak temsilciler seçilir. Halk bu temsilciler vasıtasıyla şikâyetlerini valiliğe iletirdi. Vali, kendisine sunulan bu şikâyet veya dilek evrakını inceleyerek gündemi belirlerdi¹⁶⁸.

168. D., I. T., I, 613. 1864 nizamnâmesinin 25-28. mad., 1871 nizamnâmesinin ise 65-75. mad. Vilâyet Umûmi Meclislerinin görev, yetki ve teşekkül tarzı ile çalışma ve toplantı usûlünü düzenlemektedir. D., I.T., I, 639.

III — Y A R G I O R G A N L A R I

1 - K â d ı v e Ş e r ' i M a h k e m e l e r

a - K â d ı , G ö r e v v e Y e t k i l e r i

Yargı, Osmanlı devletinin idâri yapısına göre, "ilmiye sınıfı"nın aslı görevlerinden olup, bu görevi icra eden kişiye Kâdı adı verilirdi. Orta çağda, merkezî makamlar tarafından atanan ve verdiği hükümlerin uygulanmasında yine bu makamların işbirliğine muhtaç olan Kâdı, Osmanlı meslektaşına göre acınacak bir durumdaydı. Çünkü Osmanlı Kâdısı, Osmanlı taşra idâresi sisteminde manidar bir şekilde kaza olarak bilinen yargı dairesinde tek otorite idi. Başında, başkentteki Şeyhulislam ile iki Kazasker'in bulunduğu, adlî ve dînî otoriteler hiyerarşisinde, büyük ve güçlü bir merci idi¹⁶⁹. Adlî hiyerarşinin başındaki Kazaskerler'den Rumeli Kazaskeri; Rumeli'deki Kâdı ve Naibleri, Anadolu Kazaskeri; Anadolu'daki Kâdı ve Naibleri inha suretiyle tayin ederlerdi. Rumeli Kazaskeri, bütün ülkedeki Kâdıların dâvâlar konusundaki ilânlarını tasdik ve bozma yetkisine sahipti. Yani yargı bakımından son merci idi. Anadolu Kazaskeri ise yalnız Anadolu'daki dâvâların temyiz makam ve yetkisini temsil etmekte idi¹⁷⁰.

Kâdıların makamlarına kayd-ı hayat şartıyla atanırken, bu makam 17. yüzyılın sonundan itibaren öteki siyâsi ve idâri mevkiler gibi geçici memuriyet haline getirildi. Her yılın muharem ayında bu mevkilerde bir üst dereceye terfi esâsı kabul edildi. Buna göre terfi etmeye imkân bulamayanlar azledilmiş sayıldılar ve yer açılıncaya kadar beklemeye mecbur tutuldular¹⁷¹.

Kâdıların kendi aralarında beş sınıfa ayrılıyorlardı.

169. Lewis, s. 13-14.

170. Karal, VI,137; Gibb and Bowen, Vol. I, PartII., s. 121-122.

171. Karal, VI,138.

Şam Kâdısı birinci sınıfa mensup olup, "Bilâd-ı Erbaa Kâdıları" diye bilinen Edirne, Bursa, Kahire ve Şam Kâdılıklarından birini teşkil ediyordu¹⁷².

Yargı organı olarak sadece Şeri Mahkeme vardı ve Kâdı bu mahkemede hükmünü bugün savcı, sorgu hakimi veya avukat adıyla bilinen öteki şahıslar olmaksızın verirdi. Verilen kararlar sicil denilen defterlere kaydedilirdi.

Günümüzde her biri kıymetli bir belge niteliği taşıyan bu sicillerin ışığında Kâdının görev ve yetki alanını şöyle sıralayabiliriz:

- a) Arazi ve diğer gayr-i menkul malların satışı ve kiralama işlemleri; miras, taksim, rehin, icra davalarının görülmesi,
- b) Vekâlet, şirket, kefâlet, kredi ve emânet işleri,
- c) Ölçü ve tartı aletlerinin kontrolü, alış-veriş yapılan yerlerin kontrolü ve ticaret yapma hakkına sahip olanların belirlenmesi,
- ç) Nüfus sayımı, doğan ve ölenlerin kaydedilmesi,
- d) Nakliye ücretlerinin tesbiti, bina yapımı ve vakfedilmesine izin verilmesi,
- e) Türbe ve mezarlıkların kontrolü,
- f) Yetimlerin mallarının idâresi ve vâsi tayini,
- g) Vakıf mallarının ve vakıf kuruluşlarının idâresi ve bunların arasında özellikle cami ve okulların idâresi, onarımı ve buralarda çalışanların tayini,
- ğ) Gayr-i müslim cemaatların yöneticilerinin görevden alınması, değiştirilmesi, kiliselerin bakım ve onarımı,
- h) Mahalle muhtarlarının ve loncaların başkanlarının tayini¹⁷³.

Bulduğu idâri birim içerisinde mülkî amirden sonra ilk sırada yer alan Kâdı, taşıdığı ilmi hüviyet ve bunun halk üye-

172. Aynı yer.

173. C. Kâmil Aseli, Vesâik Mukaddesiyye Tarihiyye I-II, Amman, 1983, I, 10-22.

rinde kendi hesabına sağladığı nüfuz sebebiyle, bu sayılan işlerden başka vilâyet idâresinde de tam bir kontrolör görevi görmekteydi¹⁷⁴.

Tanzimattan sonra Kâdılarının yetkisi giderek azaldı. Kâdının zaten yardımcıları vasıtasıyla yürüttüğü görevlerinin her biri kurulan yeni organlara devri edildi. Esâsen daha önce Kâdılarının görev müddetinin sınırlandırılmasıyla birlikte, Kâdı tayin olunan kimselerin hizmet görecekları yere gitmeyerek buralara birer vekil yollamaları ve bu vekillerin çoğunun lââyık olmadıkları bu görevlerde, adaleti tevzi edecek yerdê tam aksine satmaları¹⁷⁵, onlara olan güven ve itimadı yıkmış nüfuzlarını sarsmıştı¹⁷⁶.

b - S u r i y e K â d ı s ı v e Ş e r i M a h k e - m e l e r

Yetki ve nüfuzlarının eksilmesine rağmen Kâdılar, yine de vilâyet erkânından sayılmakta ve isimleri salnâmelerde validen hemen sonra ilk sırada yazılmaktaydı¹⁷⁷.

Kâdı veya Nâibleri, 1864 Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi ile Vilâyet Temyiz Divânı, Sancak Temyiz Meclisi veya Kaza Dâva Meclisi başkanlığını yüklenmişlerdi¹⁷⁸. Aynı nizamnâmenin 8. maddesiyle vilâyetin malî işlerinden sorumlu olan deftere dâf doğrudan Maliye Nezâretine bağlandı. 1871 nizamnâmesinin 29. maddesiyle de defterdar ve öteki maliye memurlarını kontrol yetkisi valiye verildi¹⁷⁹. Nizamiye Mahkemelerinin kurulmasından sonra Kâdılar veya Nâibleri¹⁸⁰, yetkilerinin büyük

174. el-Hallâk, s. 41-63.

175. Karal, VI, 138.

176. A. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Sadeleştiren: Tefvik Temelkuran, I-XII, İst. 1974, I, 161-164.

177. S. D. A. O., y. 1316, s. 440-464.

178. Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesinin 19., 39. ve 51. mad. D., I. T., I, 608-624.

179. D., I. T., I, 624 vd.

180. Nâib; Şam Kâdısı ve Mahkeme-i Şeriye hakimlerinin genel müfettişidir. "Karar-ı ahire icâbınca müfettiş-i hukkam-

bir kısmını onlara devrettiler. Bundan sonra Şerî Mahkemeler, Nizamiye, Cemaat ve Konsolosluk mahkemelerinin bakmadığı dâvalara yani Müslümanların ahvâl-i şahsiye ile ilgili işlerine, miras ve vakıf meselelerine bakacaklardı.

Resmî yazışmalarında merkezî idârenin kendilerine hürmet ve saygı ifâde eden kelimelerle hitâbettığı Şam Kâdılarını, her dönemde vilâyette büyük nüfuz sahibi oldular¹⁸¹.

Suriye vilâyeti Şerî Mahkemelerinde görev yapan Nâibleri, Merkez Nâibi yani Şam Kâdısı atamaktaydı¹⁸². Bazen iki mahkemeye bir Nâib atanırdı¹⁸³. Kâdı, merkezden gönderilen kanun ve yönetmelikleri veya kendi mülâhazalarını ilgili mahkemele-
re gönderir, mahkemenin başkâtibi de bunları mahkeme sicilinin ilk ve son sayfasına kaydederdi¹⁸⁴. Ayrıca Nâiblerini, seçmiş olduğu müfettişleri vasıtasıyla kontrol ederdi¹⁸⁵. Nâibler görevlerine devam etmek; kâtipler, hesaplarını düzgün tutmak zorundaydılar¹⁸⁶.

1864 tarihli Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesinden önce bazı kazalarda Nâib yoktu. Halk dâva konusu olan meseleleri kendi aralarında örflerine göre çözümlerlerdi. İlgili kanunla beraber bütün kazalara Nâib tayini emrolundu. Bu emir yerine getirildi¹⁸⁷. Şam'a uzak sancaklarda görev yapan Nâibler tam anlamıyla müstakil hareket etmekte, sadece önemli vakalarda Merkez Nâibiyle istişâre etmekteydiler¹⁸⁸. Şam Kâdısı veya Merkez Nâibi Hanefî idi. Ancak diğer mezheplere mensup kimselerin dâvalarını halletmek için Şam Şerî Mahkemelerinde, aynı zamanda diğer mezheplere mensup Nâibler vardı. Bunlar Şâfiî ve Hanbe-

-
- lık mülga olmağla merkez Nâibi, Divân-ı Temyize riyâset eder." D., I. T., I, 611.
181. Müdüriyyetu'l-Vesâiki't-Târihiyye fî Dımaşk, Sicilu Mahkemeti'l-Bâb, No: 639, s. 102.
182. M. V. T., Sicilu Mahkemeti Sinâniye, No: 660, s. 3; Sicilu Mahkemeti'l-Avniye, No: 668, s. 2.
183. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Bâb, No:662, s. 2, (Mahkemetu'l-Kussâm ve Mahkemetu'l-Bâb'da tek Nâib vardı.).
184. M. V. T., Sicilu Vesâiki's-Şeriye, No: 572, s. 3.
185. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Buzuriye el-Kubra, No:634,s.3.
186. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Avniye, No: 798, s. 275.
187. İrade / Meclis-i Vâlâ, No: 24238.

lî mezhebine mensup mâiblerdi¹⁸⁹. Bu mezheplerin mensupları Kâdîdan "hüccet"alabilmek için ilgili belgeyi bağlı buldukları mezhebin Nâibine tasdik ettirmeleri gerekirdi¹⁹⁰. Şam Nâiblerinin büyük çoğunluğu, Osmanlı hâkimiyetinden sonra da Suriye'de önemli roller üstlenmiş olan Şam'lı ailelerin mensubuydular. Bunların en önde gelenleri el-Gazzî, el-Kezburî ve el-Ustuvânî aileleri idi¹⁹¹. Nâiblerden bir kısmına kassâm denilir ve bunlar da ikiye ayrılırdı. Bunlardan birincisine Kassâm Beledî digesine ise Kassâm Askerî denilmekteydi. Kassâm Askerî, Anadolu Kazaskeri tarafından tayin edilirdi. Ordu mensubu kişilerin ve memurların işlerine bakardı. Bunların buldukları mahkemeye Mahkemet-i Kısmet-i Askeriye denilirdi¹⁹². Ancak bu mahkemenin Şam'daki Şeri Mahkemelerden hangisi olduğuyla ilgili bir işârete rastlanmamıştır. Kassâm Beledî'ye gelince o, Şam Kâdısı tarafından tayin olunurdu ve Kassâm Askerînin görev alanının dışındaki işlere bakardı. Bulduğu mahkeme, Şam Kâdısının da makamı olan el-Bâb mahkemesiydi. Bu mahkemeye Mahkeme-i Nuriye de denilmektedir¹⁹³.

1296 H. / 1880 M. yılında Şam'da altı tane Şeri Mahkeme vardı. Bunlar; el-Bâb, el-Kassâm, el-Avniye, es-Sinâniye, el-Meydan ve es-Sâlihiye idi. Hepsinde Nâib ve başkâtip vardı. Yukarıda geçtiği üzere Şam Kâdısı ve Kassâm Beledî, el-Bâb mahkemesindeydi. Ayrıca Müdür-i Mal-ı Eytâm (öksüzlerin mallarına bakmakla yükümlü müdür) da bu mahkemedeydi¹⁹⁴. Şeri Mahkemeler, "Suriye Vilâyeti Şeriyye Niyâbeti" adıyla yeniden tanzim edilmeden önce Şam'da yukarıdakilere ilâve el-Imâre ve

188. M. V. T., Derkenar Defterleri, No: 7, 1325 H.

189. M. V. T., Sicil No: 571, s. 56.

190. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Buzûriye, No: 630, s. 3.

191. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Kassâm, No: 643; Sicilu Mahkemeti'l-Meydan, No: 647.

192. Abdulkerim Râfık, "Mezâhir Sükkâniyye min Dımaşk fi'l-Ahdi'l-Osmânî", Mecelletu Dirâsât Tarihiye, S. 15, 16. Sam. Mayıs 1984, s. 8; Suriye Gelen Defteri, No: 342, 16 Rabiulevvel 1279 tarih ve 163 sayılı cevap.

193. Râfık, Mezâhir Sükkâniye, s. 7.

194. S. V. S., y. 1296, s. 64.

el-Buzûriyye mahkemeleri vardı¹⁹⁵.

Şeri Mahkemelerde yapılan duruşmalara Müslüman veya gayri-müslim hanımlar da geliyordu¹⁹⁶. Hıristiyan hanımların mahkemeye müracatları kocalarından dolayı diye düşünülebilir. Ancak Hıristiyan erkeklerin de geldiği göz önüne alınırsa, diyebiliriz ki, Şeri Mahkemelere Müslümanların yanında Hıristiyanlar da müracat ediyorlardı. Bu müracatların çoğunluğunu ticârî konular veya satış akitleri oluşturmaktaydı. Yalnız bunların böyle bir müracatta bulunabilmeleri için mensûbu oldukları cemaatin Patrikhanesinden kendilerinin, Devletin vatandaşı olduğunu belirten Patrik veya vekilince onaylanmış bir ilm-i haber getirmeleri gerekirdi¹⁹⁷.

Şeri Mahkemelerin verdiği hüccetler düzenli bir şekilde sayfa sayısını, mazbata numarasını, sicil ve sicilin sayfa numarasını taşımaktaydı. Aynı şekilde akârat ve arâzi satışlarında Şeri Mahkemelerde yürütülürdü. Ancak 1861 yılında Tapu Nizamnâmesinin yayınlanmasından sonra arâzi satışlarını tes-cil yetkisi Tapu Dairesine verilmişti. Bu sırada ferağ dâvalarına Tapu Dairesi bakarken, giras dâvalarına mahkeme bakıyordu. Ancak Şam Kâdısı, halkın satış akidlerini Şeri Mahkemede kaydettirmek konusundaki ısrarları karşısında, onların önce Tapu Dairesine kaydettirmeleri ve aldıkları koçanları Şeri Mahkemeye getirmeleri şartıyla, kendilerine bu koçanın tarih ve sayısını kapsayan bir "istihkam hücceti" vermediği kabul etmiştir¹⁹⁸.

Nâiblerin aldıkları ücretler, buldukları yerlere göre değişmekteydi. Mesela Hasbiya kazası nâibi 625 kuruş, Nebek kazası nâibi 600 kuruş, Hama sancagı nâibi 1000 kuruş, Maan san-

195. M. V. T., Derkenar Defteri No: 54.

196. Abdulkerim Râfık, "Gazze; Dirâse Umrâniye ve İçtimâiye ve İktisâdiye min Hilâli'l-Vesâiki's-Şeriye 1273-1277 H./

1857-1861 M.", III. Devletler Arası Bilâdu's-Şam Tarih Kongresi, Amman, 19-24 Nisan 1980, s. 46.

197. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Avniye, No: 628, s. 238;

No: 633, s. 1; Sicilu Mahkemeti'l-Buzûriye, No: 620, s. 29.

198. M. V. T., Sicilu Mahkemeti'l-Avniye, No: 397, s. 3.

cağı nâibi 1750 kuruş almaktaydı¹⁹⁹.

Şeri Mahkemeler veregeldikleri belge ve hüccetlerin karşılığında harc alıyorlardı.²⁰⁰ Gazze şehri Şeri Mahkeme sicilleri üzerinde yapılan bir incelemeye göre mahkemenin mirastan aldığı vergi binde 10 ile²⁶ arasında değişmekteydi²⁰¹.

Tanzimatla birlikte çeşitli alanlarda birçok yeni kanun ve yönetmelikler çıkarılır ve bunları uygulamak için Nizâmiye Mahkemeleri adıyla yeni mahkemeler kurulurken, Şeri Mahkemeler de yüz üstü bırakılmayarak onların da görevlerini hakkıyla yerine getirebilecek bir düzeye gelmesi ve uygulamalarda ortaya çıkan güçlüklerin çözümü, keyfilğin ortadan kaldırılması için bazı düzenlemelere gidildi. Bunların başında, Sultan Abdülmecit (1839-1861 zamanında çıkarılan 17 Receb 1271 H. / 1855 M. tarihli Kâdılarının ve Nâiblerinin atanma ve terfi usûllerine dair iki kanunnâmedir. Bunlardan birincisi; "Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kaza Nizamnâmesi"²⁰², diğeri ise; "Nüvvâb Hakkında Nizamnâme"²⁰³ adlarıyla yayınlanmıştır. 16 Safer 1276 H./ 1859 M. tarihli bir nizamnâme ile de Şeri Mahkemelerin görev ve yetkileri, alacakları harç ve resimler belirlendi²⁰⁴. Bu konuda yapılan çalışmalar Sultan Abdülaziz(1861- 1876) döneminde de devam etti. İşte bu sırada Osmanlı hukuk düzeni için büyük bir atılım sayılan "Mecelle" adıyla bilinen eser veya kanunlar manzûmesi meydana getirildi.

Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kaza Nizamnâmesi, Kâdılarının tayinlerinin eskiden nasıl yapıldığını ve nizamnâme ile birlikte na-

199. M. V. T., Derkenar Defteri, No:45; (Maan nâibinin aldığı ücretin bu kadar çok olmasının nedeni orada fiyatların daha yüksek olmasından kaynaklanmaktaydı. İrade/ Dahiliye, No: 780.

200. Mustafa Nuri Paşa, III-IV, 294.

201. Gazze Şeri Mahkeme Sicili, No:73, s. 17, (Râfık, Gazze; Dirâsat Umrâniyye, s. 62'den naklen).

202. D., I. T., 2. Baskı, I, 484-490.

203. D., I. T., 2. Baskı, I, 491-494.

204. D., I. T., 2. Baskı, I, 105-119, "İşbu nizamnâme iki bâbı müstemildir. Bâb-ı evvel Mahâkim-i Şeriyenin tahdid-i memuriyetini mutazammın olup üç faslı şamildir. Bâb-ı sâhî Mahâkim-i Şeriye tarafından alınan harç ve ücûrât-ı mu'-

sıl yapılacağını I. bendinde şöyle açıklar: "Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri semahatlu efendiler hazarâtı beher/sene dörder defa divan akdiyle resmî tarik üzere tâliplerine menâsıb tevcih eylemeleri mu'tâd-ı kadim ise de nef'an li'l-kudât müddet-i tevkîtin taklîli için fîmâ ba'd beher/sene Muharrem duhûlünde bir defa divan akdölunarak mu'tad üzere menâsıb tevcih olup tevkite hiffet gelinceye kadar iki defasından sarf-ı nazâr olunacaktır ve divana çıkacak kusânın yedlerinde olan kâğıt kendilerinin olup olmadığı tahkik olunmak üzere Fetvâhâneye havâle kılınacak ve onbeş seneden ziyâde infisâli olanlar bervechile kabul olunmayacaktır." Söz konusu nizamnâme 26 bend olup tamamı Kâdıların hangi usüllere göreseçilip, nasıl tayin ve terfi edeceklerine tahsis edilmiştir. Yalnız, 26. bend, Nizamnâmenin, Mısır hâriç Rumeli ve Anadolu'daki bütün vilâyetler için geçerli olduğunu karar altına almıştır.

1864 tarihli vilâyet nizamnâmesinin 16. ve 17. maddeleri Şeri Mahkemeler için müfettiş tayinini öngörmekte idi. Söz konusu maddelere göre bu müfettişler, vilâyette bulunan bütün Şeri Mahkemelerin müfettişi ve merkezî hükümete takdim kılınacak her türlü ilâmat ve şeri belgelerin mümeyyiziydiler. Müfettişler, Fetva dairesince seçilip Sultan tarafından atanırlardı²⁰⁵,

12 Muharrem 1290 H. / 1873 M. tarihinde "Nizâm-ı Hukkâm-ı Şeriyeye" adıyla yayınlanan bir nizamnâme bundan önceki bütün nizamnâmeleri yürürlükten kaldırdı. 19 madde olan bu nizamnâme, Şeri Mahkemeleri yeni baştan düzenlemekteydi.

1 Muharrem 1286 H. / 1869 M. tarihinden itibaren parça parça yürürlüğe giren Mecelle, Şeri Mahkemelerde hakimlerin nasıl ve ne şekilde yargılayacaklarını tesbit etti. 57 yıl yürürlükte kalan Mecelle (Mecellenin ilgâsı; 17 Şubat 1926) , Ahmet Cevdet Paşa(1238-1312 H. / 1822-1895 M.)'nın başkanlı-

tâdenin tahdîdini mübeyyin olup bu dahi üç faslı müstemildir."

205. D., I. T., I, 610.

ğında ki Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti denen bir bilim heyeti tarafından hazırlandı. 1285-1305 H. / 1868-1889 M. yılları arasında faaliyet gösteren bu heyet, ilk önce Esbâb-ı Mûcibeyi, Kavâid-i Külliyyeyi ve Kitabu'l-Büyûnu hazırlayarak 8 Zilhicce 1285 H. / 1869 M. yılında Meclis-i Vükelâyaya sundu, Son kitap olan "Kitabu'l-Kaza" (16. Kitap) da 15 Receb 1293 H. / 1876 M. yılında Sadarete takdim olundu. 26 Şaban 1293 H. / 1876 M. tarihinde de kanunlaştı. Mecelleyi sekiz senede meydana getiren bu heyet daha başka kanunlar da hazırladı. Cemiyet 26 Cemâziyelevvel 1306 H. / 1886 M. tarihinde lağvedildi²⁰⁶.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, özel hukukun borçlar, gayr-i menkuller, aynı haklar ve kısmen ticâret hukuku dallarıyla ilgili hükümleri ihtiva ettiği gibi kamu hukukundan da hukuk muhâkemeleri usûlü ile alâkalı hükümler içermekteydi.

2 - İ f t â T e ş k i l â t ı v e M ü f t ü l e r

Osmanlı devletinde yargı organının yanında bir de iftâ organı vardı. Bu organın taşradaki temsilcileri müftülerdi. Gerek iftâ gerekse yargı organları daha önce belirtildiği üzere, ilmiye teşkilâtının bir parçasıydılar. Bu teşkilâtın başı Şeyhulislâm'dı. Müftü^{ler} Şeyhulislâm tarafından tayin edilirdi ve yargı işlerine karışmazlardı²⁰⁷.

Şeyhulislâm bizzat Sultan tarafından tayin olunurdu. Nüfuzu, ilmiye sınıfının nüfuzuna uygun olarak son derece yüksekti. Vezir-i Azamla aynı derecede sayılmaktaydı²⁰⁸. 17. ve 18.

-
206. Hıfzı Veldet, s. 187-194 ; Osman Öztürk, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İst. 1973, s. 17 vd. ; Ahmet Akagündüz, Mukâyeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı, Dicle Üniv. Hukuk Fak. Yay. No : 6, Diyarbakır, 1986, s. 364-367.
207. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, T. T. K. Yay. Ank. 1984, s. 179.
208. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, s. 191; N. Zeine Zeine, The Emergence of the Arab Nationalism, Beirut, 1966, s. 6 ; Lewis, s. 14 ; Yurdaydın, s. 177.

yüzyılda nüfuzları Sultanların aleyhine olarak daha da arttı²⁰⁹. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Şeyhulislâmların, gerektiğinde devlete karşı dayanabilecekleri bir destekten mahrum kalmaları nedeniyle, siyâsi rolleri azaldı²¹⁰. Şeyhulislâmlık makamı Tanzimattan sonra müstakil bir nezaret olarak örgütlendi²¹¹.

19. yüzyıl sonlarında 1317 H. / 1899 M.'da Bâb-ı Vâlâ-yı Fetva da denilen Şeyhulislâm kapısında; bir meşihat müsteşarı, mektupçu ve mektupçu muavini, evrak müdürü ve iki muavini ve iki mümeyyizi ilâ Şeyhulislâm kısmı maiyetinden başka Fetvâhâne, Meclis-i İntihâb-ı Hükâm, Meclis-i Tetkikât-ı Şerriyye, Eytâm daireleri, Meclis-i Mesâlih-i Talebe, Meclis-i Meşâyih, Meclis-i Müellefât Heyeti, Teftiş-i Mesâhif-i Şerif Meclisi, Sicill-i Ahvâl Şubesi, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ve İstanbul Kâdılığâ daireleri vardı²¹².

Şeyhulislâm tarafından tayin olunan müftüler makamlarında daimiydiler. Azledilmeleri söz konusu değildi. Bununla beraber fetva vermekten menedilebilirlerdi²¹³.

Şam'da müftüler, genel olarak yerli ailelerdendi. Hanefî müftüsü merkezden tayin edilmekteydi. Müftülerden Hanefî müftüsü genellikle el-İmâdî ve el-Murâdî, Şafîî Müftüsü el-Gazzî, Hanbelî müftüsü ise es-Suyûtî ve eş-Şattî ailelerinin mensuplarıydılar²¹⁴. Müftü, vilâyet idâre meclisinin, sancak veya kaza idâre meclisinin daimi üyesiydi²¹⁵. Bununla beraber müftüler geçmiş dönemlere kıyasla önemli oranda itibar kaybına uğramışlardı²¹⁶.

209. Gibb, Bowen, VolI, Part II, s. 85-86; Bahaaddin Yedi yıldız, Vakıf Müessesesi, Vakıflar -ergisi, S. 14, s. 11.

210. Karal, VI, 115.

211. Ortaylı, Türkiye İdâre Tarihi, s. 275.

212. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, s. 199.

213. Karal, VI, 140.

214. Abdulkerim Garâyibe, Mukaddimetu Tarihi'l-Arabî'l-Hadis, I-II, Şam, 1960, I, 85-86.

215. D., I. T., 2. Baskı, I, 535.

216. M. V. T., Derkenar No: 30. (Kerek kazası müftüsü kazadaki memurlardan gördüğü muameleden dolayı onları valiye şikâyet etmektedir.)

3 - N i z â m i y e M a h k e m e l e r i

a - H u k u k A l a n ı n d a Y a p ı l a n Y e n i - l i k l e r

Tanzimattan bir iki asır öncesinde ilmiye sınıfı iyice yozlaşmış, onunla birlikte hukukî düzen de alt üst olmuştu. Kanunnâmelere şöyle bir göz atıldığında bu hükmün ne kadar doğru olduğu, adaletin ne derece istikrârsızlığa uğradığı kolayca anlaşılabilir. Aynı tarihlere ait değişik kanun nüshaları bile çoğu kere birbirini tutmamakta, birinde mevcut bazı hükümler diğerinde bulunmamaktadır. Zira Kâdılar, kanunnâmeleri ya bizzat istinsah eder, yahutta başkalarına yazdırırlardı. İşte bu kopyalar sırasında birçok hata ve yanlışlıklar olmakta ve bazı kısımlar atlanmaktaydı. Ancak bazılarında görülen imlâ hataları bunların ne kadar cahil ellerden çıktığını gösterir. Kaldıkî bunlara bir de ahlakî düşüşü, rüşvet ve hile-i şeriyye gibi sebepleri ekleyince devletin adâlet sisteminin ne kadar bozulmuş olduğu anlaşılır²¹⁷.

Devlet idârecileri elbetteki bu durumdan memnun değillerdi. Bunun düzeltilmesi için de çaba sarfetmekteydiler. Nitekim Tanzimattan sonra veya Tanzimatla birlikte meydana gelen yeni gelişmeler, hem mevcut hukukî yapının düzeltilmesi, acilen yeni düzenlemelere gidilmesini gerektirmiş, hem de bu düzenlemelerin nasıl ve hangi yönde olması gerektiğini tayin etmişti. Bunları, yani yeni gelişmeleri üç gurupta toplayabiliriz:

1) 1838 yılında İngiltere ve hemen sonra öteki Avrupa devletleriyle yapılan ticâri anlaşmaların sonucu olarak, ticâri ilişkilerin ve bu arada ülke içindeki yabancı tüccarların sayıca çoğalması ve bunlardan kaynaklanan problemlerin artması.

2) Peşpeşe gelen savaşlarda iyice güçsüz düşen Osmanlı devletinin Batının yayılcı politikası karşısında engel olmaktan çıkması sonucu bu devletlerin kültürel ve iktisâdi çı-

217. Hıfzı Veldet, s. 164.

karları doğrultusunda yeni kanûni düzenlemeler yapılması için Devlete baskı yapmaları.

3) Devlet idârecilerinin Batının kültürel etkileri altında kalarak, Batıda uygulanmakta olan kanunların kendi ülkelere de uygulanması halinde aynı şekilde başarılı sonuç alabilecekleri kanaatinde olmaları²¹⁸.

Tanzimattan sonra hazırlanarak yürürlüğe konulan Batı dillerinden çevrilmiş veya çevrilerek yerel şartlara uydurulmuş belli başlı kanunlar şunlardır:

1) Ceza Kanunnâmesi (28 zilhicce 1274 H. / 1857-1858 M.). Bu kanunnâme daha sonra pekçok ta'dilâta uğramıştır²¹⁹.

2) Ticâret Muhâkeme Usûlü Kanunnâmesi (10 Rebiyülâhir 1278 H. / 1861 M.)²²⁰.

3) Deniz Ticâreti Kanunnâmesi (6 Rebiyülevvel 1280 H. / 1863 M.)²²¹.

4) Ceza Muhâkemeleri Usûlü Kanunu (5 Recep 1296 H. / 1879 M.)²²².

5) Hukuk Muhâkemeleri Usûlü Kanunu (2 Recep 1297 H. / 1880 M.)²²³.

Devletin ihtiyaç duyduğu kanunnâme tasarılarıyla nizam-nâmeleri hazırlamak, memurlardan başka devlet ile fertler arasındaki dâvaları görmek üzere Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye kuruldu(1837). Aşağı yukarı bugünkü Yargıtay ve Danıştay'ın muâdili olan bu kurum, beş üye ve iki kâtipten oluşuyordu. Başkan ve üyeleri, vezirler ve Bâlâ rütbesi eshabı arasından seçilmekteydi²²⁴. Gülhâne Hattı'nın ilânı üzerine, yeni kanun

218. Hıfzı Veldet, s. 189-190, Batılı bir yazar, Batıda uygulanmakta olup, Türkçeye çevrilerek Osmanlı devletinde uygulanan kanunların insan aklının en son ve en gelişmiş eseri olduğunu fakat Osmanlı hakimlerinin bunları uygulayacak kapasitede olmadıklarını iddia etmektedir. Engelhardt, s. 449.

219. D., I. T., I, 537.

220. D., I. T., I, 780.

221. D., I. T., I, 400.

222. D., I. T., IV, 251.

223. D., I. T., IV, 257.

224. Karal, VI, 120.

ve nizamların hazırlanması gerektiğinden Meclis-i Vâlâ'nın işi çoğaldı. Bu sebeple de ehemmiyeti arttı. Yeni baştan düzenlenen Meclis-i Vâlay-ı Ahkâm-ı Adliye bir başkan, on aza ve iki kâtipten mürekkep ve Sadrazam da dahil olduğu halde Şeyhulislam, Serasker, Ticaret Nazırı, Darphane Müşiri, Hariciye Nazırı, Mabeyn-i Hümayun Müşiri gibi Bab-ı Âli'ye dahil çeşitli birimlerin katılmasıyla oluştu²²⁵. Meclis-i Vâlâ'nın kanun tasarılarıyla nizamnameleri hazırlama yetkisi 1853'te kurulan Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredildi. Fakat bu meclis 1861'de Meclis-i Vâlâ'ya ilhak edildi. Bundan sonrada Meclis-i Vâlâ, biri mülki idâre, diğeri kanun ve nizamlar, üçüncüsü de kaza işleri daireleri olmak üzere üç kısma bölündü²²⁶. 1867'de, İngiltere, Avusturya, Fransa ve Rusya hükümetlerinin ortak bir müdâhelesinden sonra, 1868'de Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye yeniden düzenlenerek Şurây-ı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye olmak üzere birbirlerinden müstakil iki kısma bölündü²²⁷.

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, yüksek mahkeme karakterini taşıyordu. Üyeleri Müslüman ve gayr-i müslimlerden seçilerek tayin edilen Divan, teşkilat yönünden iki kısma ayrılmıştı. Birinci kısım Mahkeme-i Temyiz, İkinci kısım ise Mahkeme-i İsti'naf'ı. Mahkeme-i Temyiz, Nizamiye Mahkemelerinin cinayet ve âdi hukuk dâvâları ilâmlarını temyiz etmekle görevlendirilmişti; hukuk ve ceza dairelerine ayrılmakta idi. İsti'naf Mahkemesi kısmı ise, ceza, hukuk, ve ticaret dairelerine bölünmüştü. En son tetkik ve karar mercii idi. Her iki kısmın da başkanı olan Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin teşkilatlandırılmasına çalışırken mülki teşkilatın kademelerine tekâbül etmek üzere Şeri Mahkemelerin dışıında bir yargı sisteminin kurulmasına da çalıştı²²⁸.

225. G. Rıcaî Okandan, " Anne Hukukumuzda Tanzimat Devri ", Tanzimat, s. 117.

226. Coşkun Uçok, Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, 2. Baskı, Ank. 1981, s. 323.

227. M. R. Belgesay " Tanzimat ve Adliye teşkilatı " Tanzimat s. 215.

228. Karal, VII, 166-167

b - N i z â m i y e M a h k e m e l e r i , K u r u -
l u ŝ v e İ ŝ l e y i ŝ B i ç i m l e r i

Nizâmiye Mahkemeleri, kuruluş ve yetkilerini tayin eden 1288 H. / 1872 M. tarihli "Mehâkim-i Nizâmiye Nizamnâmesi"nden önce, 1281 H./1864 M. tarihli Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi ile vilâyet seviyesinde kurulmuştu. Şeri Mahkemeler, Cemaat Mahkemeleri ve Ticaret Mahkemelerinin yetki alanlarının dışında kalan hukuk ve cinâyet dâvalarına bakacak olan Nizâmiye Mahkemeleri, mülki teşkilâtın kademelerine göre teşkilâtlandırılmıştı.

Nizamnâme ile her kaza merkezinde bir "Meclis-i Deâvî", sancak merkezlerinde biri hukuk diğeri ceza işlerine bakmak üzere " Meclis-i Temyiz-i Hukuk" ve " Meclis-i Cinâyet", bu mahkemelerin yükseği olarak vilâyet merkezlerinde " Meclis-i Temyiz-i Hukuk" ve " Meclis-i Kebîr-i Cinâyet" adlarıyla istinâf mahkemeleri teşkil olunur. Daha sonra, vilâyet mahkemelerinin iki dairesi birleştirilerek adına "Divân-i Temyiz" denildi²²⁹.

Bu teşkilâtın en alt kademesini köy ihtiyar meclisleri meydana getirmekteydi. Meclis üyelerinin sayısı 3-12 arasında olup imamlar ve papazlar kurulun tabii üyesiydiler. Meclis, kabahat ve cünha dâvalarının dışında kalan anlaşmazlıkları görüp, sonucu ilâm ile veğil senet ile tasbit ederdi. Verilen kararın geçerli olması için dâvacı ile dâvalının bu karara uyması şarttı²³⁰.

Her kazada bir meclis-i dâva olup, meclis, kaza hakimliğinin başkanlığı altında ikisi Müslüman ikisi gayr-i müslim dört azadan oluşurdu. Dâva meclisleri kabahat ve cünha cerecesindeki dâvalara bakardı²³¹.

Sancağta biri hukuk diğeri cinâyet temyiz meclisi olmak üzere iki meclis bulunurdu. Meclisler sancak hâkiminin başkan-

229. Belgesay, s. 215.

230. D., I. T., 2. Baskı, I, 530-531, (61-65. mad.).

231. D., I. T., 2. Baskı, I, 529.

lığında üçü Müslüman üçü gayr-i müslim altı mümeyyiz azadan oluşurdu. Ayrıca bunlarla beraber hukuk ve kanun işlerinden anlayan devlet tarafından tayin edilmiş bir de memur bulunurdu. Meclisler, kaza dâva meclislerinin bakamayacakları dâvalarla, kaza dâva meclislerinin isti'naf yolu açık olarak karara bağladıkları dâvaları görürlerdi. Sancak Cinâyet Temyiz Meclisi, cinâyet dâvalarına bakardı. Görülen dâvaların dosyaları vilâyet hukuk ve cinâyet temyiz meclislerine gönderilirdi²³².

Vilâyetteki büyük hukuk ve cinâyet temyiz meclislerinin kuruluşu da sancak meclislerinde olduğu gibiydi. Yalnız bu meclislere bütün hâkimlerin müfettişi olan yüksek bir hâkim başkanlık ederdi. Meclisler, kaza ve sancak meclislerinde isti'naf yolu açık olmak üzere karara bağlanan dâvaları isti'naf yolu ile görürdü. Gerekli görülen durumlarda üyelerden bir kısmıyla geçici olmak üzere bir cinâyet meclisi kurulabilirdi²³³.

Mahkeme üyelerinin yarısının Müslüman yarısının gayr-i müslim olmasının sebebi; Batıllıların bu konuda sürekli baskı yapmalarının sonucudur. Ancak buna rağmen Osmanlı Adliyesi daima batıllıların müdâhale isteklerine ve şikâyetlerine hedef olmuştur²³⁴.

Nizamiye Mahkemelerinin en önemli özelliği bunların mulkî amir ve memurların hiçbir tesir ve müdâhalesine yer bırakmayacak tarzda teşkilatlanmış bulunmasıdır²³⁵.

Osmanlı idânegîleri mahkemelerin hür ve dış etkilerden uzak çalışabilmeleri için azami gayreti göstererek onların tayin ve terfilerini belli bir usûle bağlamışlardı. Kanûn-ı Esâsi hükümleri dairesinde 1879 da neşredilen "Teşkilât-ı Mehâkim" muvakkat kanunu, Nizâmiye Mahkemelerini yeni baştan tanzim etti. Kanun, tesis ettiği mahkemeleri kavânin ve nizâmat-ı mevzua ile hüküm verilmesi icap eden meselelerden çıkan dâva-

232. D., I. T., 2. Baskı, I, 526-527.

233. D., I. T., 2. Baskı, I, 520-522.

234. Ortaylı, Mahalli İdâreler, s. 72.

235. Karal, VII, 169; Engelhardt, s. 445-446.

ları görmeğe yetkili kıldı. Hâkimlerin terfilerini belli usûle bağladı. Dâvalara iki derecede bakılması esâsını kabul etti. Bu iş içinde vilâyet merkezlerinde isti'naf mahkemeleri teşkil etti. Aynı zamanda, hukuk kaidelerinin doğru ve aynı şekilde yorumlanarak uygulanmasının sağlanması için İstanbul'da bir tek temyiz mahkemesi tesis etti. Buna bütün hâkimler üzerinde yüksek bir murâkebe yetkisini de verdi²³⁶. Ayrıca adliye müfettişliğini ve savcılığı tesis etti²³⁷.

1303 H. / 1885 M. yılında Şam'da şu adli daireseler vardı:

a) Mahkeme-i İsti'naf Hukuk Dairesi, Mahkeme-i İsti'naf Ceza Dairesi; Her iki mahkeme de ikinci reis, müdde-i umûmî ve on üyeden oluşan bir kurula başkanlık eden birinci reisin yönetimi altındaydı.

b) Adliye Meclisi; Altı üyeden ve bir başkan ve yardımcısından meydana gelmektedir. Başkan, adliye müfettişleri başkanı; yardımcısı veya nâibi isti'naf mahkemesi birinci başkanıdır. Üyeler; isti'naf mahkemesi ikinci başkanı, vilâyet müdde-i umûmîsi, bidâyet mahkemesi birinci ve ikinci başkanları, vilâyet müdde-i umûmî yardımcısı, ticâret mahkemesi başkanı ve bir kâtip.

c) Sırgu heyeti (heyet-i ithâmîye); bir başkan iki üye.

d) İsti'naf mahkemesi kalemi, başkâtip, hukuk ve ceza kâtipleri, dört mübâşir ile birlikte evrak kayıt memurları²³⁸.

Suriye vilâyetine bağlı sancak ve kazalarda da Nizâmîye Mahkemeleri özellikle bidâyet mahkemeleri kuruldu. Devlet, devlet otoritesinin gecikerek ve güçlükle tesis edildiği Havaran sancağına bağlı Siveyda, Ahire ve Salhat kazalarında inşa ettirdiği bidâyet mahkemeleri için 1319 H. / 1901 M. yılında 62070 kuruş sarfetti²³⁹.

İdâre, adliye memurlarının düzenli çalışmaları ve görevlerini kötüye kullanmamaları için bunları seçme ve kontrol ko-

236. Belgesay, s. 216.

237. Belgesay, s. 218.

238. S. V. S., y. 1303, s. 46-47.

239. İrade / Dahiliye, No: 3259;: 65972; 65737.

nusunda azâmi dikkati göstermişse de, başarılı olduğu söylene-
mez. Bunlar hakkında gerek halktan gerekse idârecilerden mer-
keze ulaşan şikâyetler eksik değildir²⁴⁰.

İdâreciler açısından şikâyetler iki noktada toplanmakta-
dır. Birincisi önemli mevkileri işgal ederek amir durumundaki
mutasarrıf ve kaymakam gibi görevlilerin Arapça bilmemeleri
ve halkın arasında da Türkçe bilenlerin olmaması dolayısıyla,
halkın memurlardan olan şikâyetlerini, meydana gelen yolsuz-
lukları yetkililere ulaştırıramaması. İkincisi ise Şam gibi de-
ğişik yerlerden gelmiş, farklı zevk ve kültürlerin sahibi ka-
labalık bir şehrin dâva konusu olan meseleleri çok olmasına
rağmen, mahkeme sayısının yetersiz kalmasıdır. Bu ve benzeri
durumlar kuşkusuz hem halkı hem de idârenin başı olan valiyi
rahatsız etmekteydi²⁴¹.

Suriye vilâyetinde bulunan Nizâmiye Mahkemelerinin 1299H.
1882 m. yılında baktığı hukuk dâvalarının toplamı 620, ceza
dâvalarının toplamı ise 1641 dir²⁴².

4 - Ticâret Mahkemeleri

Tüccarlar arasında meydana gelen, ticâri konulara münha-
sır dâvalar kısmen esnaf loncalarında kısmen de İhtisap nezâ-
retinde görülmüyordu²⁴³. Ancak önce İngiltere sonra da öteki
Avrupa devletleriyle imzalanan ticâret anlaşmalarının sonucu

240. Suriye Gelen Defteri, Defter No: 344, (Dahiliye Nezâreti-
ne arıza; İsti'naf maddesi-i umûmisi Bedrak Efendinin teb-
dilinin elzem olduğuna dair. 1 Recep 1308); No: 33 ; Y.
E. E., II / 553-210 / 93 / 35.

241. Y. E. E., II / 553 / 210 / 193 / 35, "Onbin nüfustan ibâ-
ret bir kazanın idâre-i umur-ı mülkiye ve adliyesinin mü-
râfeatına birer meclis kifâyet ediyor. Amma Şam-ı Şerif
şehrinin yerli ve urban ve mağribiler gibi yarı esnebi
geçinir sekenenin miktârı yüz bu kadar bin nüfusu hâvi
ve civarındaki köylerin nüfusu dahi yüzer bine kâfî olup
bu kadar bin nüfusun birâyet dâvalarını görmek ve mulhak
kazalardan gelen dâvaları isti'naf etmek için Şam-ı Şerif
de bir Meclis-i Temyiz vardır. Kastamonu'da bir meclis-i
Temyiz kâfi olduğu gibi ..." (Gönderen yetkilini adı ve
tarih yok).

242. . V. S., y. 1299,, s. 297.

Avrupalı tüccarların sayısı hızlı bir artış kaydetti. Bunun üzerine 1840 yılında Ticâret Nezâretine bağlı olarak bir ticâret meclisi (Ticâret Mahkemesi) kuruldu. Mahkeme, tüccarlar tarafından seçilen, şebender ve muhtar denilen üyelerden oluşmaktaydı²⁴⁴. Bu mahkeme geliştirilerek 1848'de karma ticâret mahkemesi haline getirildi. Karma ticâret mahkemelerinde kabul edilmiş olan mahkeme usulleri 1266 H. / 1850 M. yılında yayınlanan ticâret kanunundan sonra değiştirilerek, bundan böyle mahkemenin kanunun belirlediği usûllere göre çalışması emrolundu. 1860'da da Ticâret kanununa zeyil olarak bir başka kanun daha çıkarıldı ve bu kanun gereğince karma ticâret mahkemeleri yeniden düzenlendi²⁴⁵.

Şam'da M. Ali Paşa'nın hakimiyeti sırasında bir ticâret mahkemesi bulunmaktaydı. Bu mahkeme 9'u Müslüman, 2'si Hıristiyan, 1'si Yahudi olmak üzere 12 üyeden oluşmaktaydı. Mısır ordusunun çekilmesinden sonra bu mahkeme lağvolundu. Yerini ticâri dâvalara bakmak üzere kurulan bir ticâret divanı aldı, Divanın vereceği kararlar Şam Vilâyet Idâre Meclisinde istinaf edilebilirdi²⁴⁶. 1850 yılında Şam'da yeniden bir ticâret mahkemesi kuruldu. Mahkeme 14 üyeden teşekkül etmekte olup bunların 7'si Osmanlı vatandaşı, 7'si yabancı uyruklu idi. Merkez tarafından tayin edilen Osmanlı vatandaşı 7 üyeden 4'ü Müslüman, 2'si Hıristiyan, 1'si Yahudi idi. Yabancı üyeler konsoloslar tarafından tayin edilmekteydi²⁴⁷. Bu durumdan, yabancıların Şam'da hem ticâri faaliyetlerinin hem de nüfuzlarının son derece arttığı anlaşılmaktadır.

Suriye gazetesinde çıkan bir haber bize 1283 H. / 1866 M. yılından önce, Şam'dan başka, aynı özelliklere sahip bir ticâret

243. Karal, s. 151.

244. Belgesay, s. 213-214.

245. Hıfzı Veldet, s. 196-197; Bu mahkemelerin ülkeye açtığı zararı ifade bakımından Cevdet Paşa'nın şu sözü manidardır: "Himâye-i ecnebiye belâsı bize yaterken belâ üstüne belâ olan bir de mahkeme-i muhtalite yapıldı." Karal, VI, 152.

246. Râfık, el-İktisâdu'd-Dımaşkî, s. 129.

247. A. E., CC., Damas, Vol 3, 28 Mai 1850.

icaret mahkemesinin de Beyrut'da olduğunu haber vermektedir. Suriye vilâyetinde Şam ve Beyrut'dan başka, Kûdûs, Akka ve Trablus sancaklarında da 1283 H. / 1866 M. yılında, 1276 H. / 1860 M. tarihli "ticâret kanununa zeyl" gereğince, ticâret mahkemeleri kuruldu²⁴⁸. Bu kanuna göre ticâret mahkemeleri bir başkan ile iki devamlı ve dördü geçici olmak üzere altı üyeden kuruluyordu. Kanunnâmede, her türlü ticâret dâvalarının ticâret mahkemelerinde görülmesi esas kabul edilmiştir²⁴⁸. Ayrıca 1281 H. / 1864 M. tarihli vilâyet nizamnâmesi ile bütün sancaklarda bir meclis-i ticâretin kurulması istenilmiştir²⁵⁰.

Osmanlı devletinde, hususi hukuka ilişkin konularda gayri-müslim cemaatlerin kendi cemaat mahkemeleri faaliyete devam etti. Yargı alanları daralmakla beraber bu alanda Müslümanlar arasında da Şerî Mahkemeler varlıklarını sürdürdüler. Ticâret mahkemeleri, Nizâmîye Mahkemelerinin dışında daha çok seçimli üyeler ve ticârî temsilcilerden meydana gelmiş ayrı kuruluşlardı. İmparatorluktaki yabancı tebea (çoğu yabancı pasaportu taşıyan eski Osmanlı reayasası idi.), yabancı devletlerin konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisine tabiydiler. Bu kadar çok mahkeme arasında büyük yetki-görev çekişmeleri de olmuş, devletin adalet mekanizması, dağınıklık ve karışıklık içinde sürüp gitmiştir.

248. Suriye Gazetesi, y. 1283, No:6.
 249. D., I. T., 2. Baskı, I, 285-318.
 250. D., I. T., 2. Baskı, I, 522.

IV — O R D U V E E M N İ Y E T T E Ş K İ L A T I

1 - O r d u

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından önceki dönemde, Şam eyâletinde, çeşitli tip ordu birlikleri bulunmaktaydı. Bu birlikleri iki ana gurupta toplamak mümkündür.

Birincisi, Yeniçeri Ocağına bağlı bulunan ve kendilerine "yerliyye" adı verilen Şamlılardan oluşan süvâriiler ile merkezden gönderilen ve yine Yeniçeri Ocağına bağlı piyâde askerleri idi.

İkincisi ise; valilerin maiyetlerinde bulundurdukları "dallât" veya "levent-i dallât" denilen askerlerdi. Bunların da bir kısmı piyâde bir kısmı süvâriydi. Süvâriilerin çoğunluğu Türkmen veya Kürtler'den oluşmaktaydı.²⁵¹

Devlet, Şam'da düzenli ordu teşkilâtı kurulduktan sonra da bazı olağanüstü durumlarda, özellikle Kırım harbi sırasında, elde olmayan nedenlerle, eyâlette emniyet ve asâyişi sağlamak için, "başibozuk" kuvvetlerden ve aşiret mensuplarından yararlanmak zorunda kaldı.²⁵²

Ülkede, uzun zamandan beri ıslahı için büyük çaba sarfedilen Osmanlı ordusu, 6 Eylül 1843 tarihinde çıkarılan bir kunnâme ile Prusya ve Fransa ordularının teşkilâtları göz önüne alınarak, köklü bir şekilde yeniden düzenlendi. Ordunun savaş gücünü teşkil eden birlikler, birbirinden ayrı ve müstakil merkezleri bulunan beş orduya ayrıldı.

Birinçi Ordu	: Hassa Ordusu	Merkezi	Üsküdar
İkinci "	: Dersaadet "	"	İstanbul
Üçüncü "	: Rumeli "	"	Manastır

251. A. İzzet Abdulkerim, s. 40-42; A. Râfık, "Mezâhir mine'l-Hayâtı'l-Askeriyyeti'l-Osmaniyye fi Bilâdî's-Şam mine'l-Karni's-Sâdis Aşar", Mecelletu Dirâsât Tarihiye, Câmiatu Dimaşk, S. 1, Mart 1980, s. 66-97.

252. İrade/ Dahiliye, No:41300; Reuven Ben-Eliezer, 1775-1861 Yılları Arasında Osmanlı Yönetiminde Filistin, (Basılmamış Doktora Tezi), DTCF, Ank. 1982, s. 110.

Dördüncü Ordu : Anadolu Ordusu Merkezi Harput
Beşinci " : Arabistan " " Şam ²⁵³.

1847 tarihli bir nizamnâme ile ordu sayısı merkezi Bağdat olmak üzere kurulan yeni bir ordu ile altıya, 1869 yılında da 1843 tarihli kanunnâmeyi tadil eden yeni bir kanunla merkezi Sana olmak üzere kurulan bir orduyla da yediye ulaştı.

Haziran 1869 tarihli kanunnâme ile düzenlenen orduların ad ve merkezleri şöyle:

Birinci Ordu	: Hassa Ordusu	Merkezi	İstanbul
İkinci "	: Tuna "	"	Şumnu
Üçüncü "	: Rumeli "	"	Manastır
Dördüncü "	: Anadolu "	"	Erzincan
Beşinci "	: Arabistan "	"	Şam
Altıncı "	: Irak "	"	Bağdat
Yedinci "	: Yemen "	"	Sana

Bu ordulardan başka, Girit, Trablusgarp ve Hicaz'da, müstakil bir ordu teşkil etmemekle beraber, birkaç birlikten oluşan ayrı hareket kabiliyetine sahip fırkalar vardı ²⁵⁴.

a - Beşinci Ordu; Kuruluşu, Sorumluluk Alanı ve Eğitim Durumu

Beşinci ordunun merkezi Şam şehriydi. Ancak ülkenin tamamının sadece yedi ordu arasında taksim edildiği göz önüne alınırsa, 5. ordunun yetki sahasının Suriye vilâyetiyle sınırlı olmayacağı açıktır. Şam şehri jeopolitik durumu ve Hacıların toplanma ve hareket yeri olması dolayısı ile 5. ordunun merkezi olarak seçilmişse de, ordunun yetki sahası; Halep, Beyrut, Adana vilâyetleriyle müstakil Kudüs ve Deyr-i Zor muta-

253. Engelhardt, s. 69-70; Necâti Tacan, "Tanzimat ve Ordu", Tanzimat, s. 132-133.

254. S. V. S., y. 1311-1312, s. 68 ; Tacan, s. 133-135 ; Karal, VII, 188 ; el-Husrî, el-Bilâdu'l-Arabiyye, s. 148-150.

sarrıflıklarına şamildi²⁵⁵. Ordunun komutanı müşir rütbesinde bir subaydı. Aylık ücreti 125 lira olan bu subaya askerî işlerde, Mirliya rütbesinde bir subayın başkanlığında, iki kaymakam, bir binbaşı, bir kolağası ve bir yüzbaşından oluşan Erkan Heyeti yardımcı olmaktadır²⁵⁶. Ayrıca bir harp meclisi ve bir destek komisyonu bulunmaktaydı ve bunların hepsi de karar-gâh merkezi olan Şam'daydı²⁵⁷.

Müşirin yetkisi ve vilâyet içindeki nüfuzu oldukça genişti. Valinin yokluğu veya azli halinde onun yerine Müşir vekâlet etmekteydi²⁵⁸. Ancak gerek 1864 tarihli Teşkil-i Vilâyet nizamnâmesi gerekse 1871 tarihli İdâre-i Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi olağanüstü hallerde askerî kuvvetlerin nasıl kullanılacağını tayin etmekle birlikte, bu konuda yetki uyuşmazlığının doğurduğu problemler zaman zaman ortaya çıkmaktaydı²⁵⁹. Bunun da sebebi silahlı kuvvetlere komuta eden şahısların, bu kuvvetlere dayanarak şahsî nüfuzlarını yerleştirmek veya ihtisasları olmadığı halde siyâsî konularda kendi görüşleri doğrultusunda hareket etmek istemeleriydi. Nitekim, Dürzilerin çıkardığı karışıklıkları bastırmak üzere Cebel-i Dürûz'a gönderilen Müşir Paşa Hazretleri²⁶⁰ ortaya koyduğu tavırla kendisinin de Dürzî olduğu veya onların müttefiki olduğu kanaatini uyandırmıştı²⁶¹. Bunun üzerine o sırada Suriye valisi olan Midhat Paşa, durumu Mabeyn-i Hümâyun'a arz ederek Müşirin azlini, yerine dirâyetli birinin tayinini, refakatine Türklerden oluşan iki üç tabur kadar düzenli asker gönderilmesini istemişti²⁶².

Beşinci ordu Müşiri, ordunun yetki alanında olan şehir-

255. Ali Reşat, Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi, Dersaadet, 1328, s. 290; el-Husri, el-Bilâdu'l-Arabiyye, s. 151-152; Cuinet, s. 305.

256. S. V. S., y. 1303, s. 57-59.

257. Cuinet, s. 305.

258. İrade/ Dahiliye, No: 65437.

259. Y. E.E., 79/62/IV/966.

260. Belgede Müşirin adı verilmemiştir.

261. Y. E.E., 18/417/32.

262. Aynı belge.

lerde teftiş gezilerine çıkararak askerî işleri denetler ve gerekli gördüğü tedbirleri alırdı²⁶³.

Ordu sistem olarak Alman ordusunun sistemine uygun şekilde örgütlenmiş ve yine bu ordunun mensubu subaylarca eğitilmekteydi²⁶⁴. Ordu birlikleri bir kısmı çölde olmak üzere düzenli olarak askerî manevralar yapmakta, önemli mevkiilerdeki kale ve istihkâmîlar dikkatle korunmaktaydı²⁶⁵.

Ordunun sevk ve idâresini ehil ellere teslim edebilmek için Devlet, gerek Suriye vilâyeti gerekse diğer vilâyetlerde birçok okul açtı. Harb okulunun da kaynağını oluşturan ilk ve orta dereceli askerî okullarda öğrencilerin bütün giderleri devlet tarafından karşılanmaktaydı. Suriye'de bulunan askerî okullardan yüzlerce öğrenci mezun oldu ve bu öğrenciler Osmanlı devletinin hakimiyetinin sona ermesinden sonra da Suriye'de önemli rol oynadılar²⁶⁶. Özellikle II. Abdülhamit döneminde askerî okullar ve askerlerin eğitimi için önemli miktarda harcama yapılarak eğitimin gerektirdiği ihtiyaçlar geniş ölçüde sağlandı²⁶⁷.

b - B e ş i n c i O r d u B i r l i k l e r i n i n D a ğ ı l ı m ı

1847 tarihli nizamnâmeye göre 2., 4. ve 5. ordular; 6'şar piyâde alayı, 6'şar talia taburu, 4'er süvari alayı, 1'er topçu alayına sahiptiler. Piyâde alayları 3'er taburlu, süvari alayları 6'şar bölüklü, topçu alayları 12'şer bataryalı ve bataryaların da 11'i 6'şar toplu sahra, 1'i 4 toplu dağ bataryası olacaktı. Her ordu malik olduğu piyâde alayı kadar redif dairesine ayrılmakta ve bunlardan da birer redif alayı meydana getirilmekteydi²⁶⁸.

263. İrade / Dahiliye, No: 35177.

264. Kürt Ali, Hıtat, V, 30; Tacan, s.134-135.

265. İrade / Dahiliye, No:45526; 39718; 36716; 41574.

266. el-Husrî, el-Bilâdu'l-Arabiyye, s.72-74; Kürt Ali, Hıtat, V, 29-30.

267. Antonius, s. 136.

268. Tacan, s. 133.

Sorumluluk sahası, Suriye, Halep, Beyrut ve Adana vilâyetlerini kaplayan 5. ordu, barış zamanında 16.416 kişiydi²⁶⁹. Orduyu meydana getiren birliklerin dağılımı şöyleydi:

a) Piyâde Birlikleri²⁷⁰:

<u>Fırka</u>	<u>Merkez</u>	<u>Liva</u> ²⁷¹	<u>Merkez</u>	<u>Alay</u>	<u>Merkez</u>
17	Şam	33	Şam	65	Şam
				66	Baalbek
	34	Trablus	67	Trablus	
			68	Lazkiye	
18	Akka	35	Akka	69	Akka
				70	Nablus
	36	Kudüs	71	Kudüs	
			72	Yafa	
19	Halap	37	Halep	73	Halep
				74	İdlip
	38	Urfa	75	Urfa	
			76	Antep	
20	Adana	39	Adana	77	Adana
				78	İskenderun
	40	Maraş	79	Maraş	
			80	Maraş	

b) Süvâri Birlikleri

<u>Fırka</u>	<u>Merkez</u>	<u>Liva</u>	<u>Merkez</u>	<u>Alay</u>	<u>Merkez</u>
5	Şam	13	Nablus	25	Nablus
				26	Hama
	114	Şam	27	Halep	
			28	Beyrut	
15	Şam	Şam	29	Şam	
			30	Şam	

269. Cuinet, s. 305.

270. el-Husri, el-Bilâdu'l-Arabiyye, s. 151-152.

271. İki alayaan mürekkep askerî teşekküle ve bu teşekkülün kumandanına verilen addır. "Liva"nın resmî kayıtlarda adı "Mir-i liva" suretinde geçer. Miralay terfi edince Liva, Liva terfi edince "Ferik" olurdu. Livalara "Paşa" denilir, elkap olarak da "Seadetlu" kullanılırdı. M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İst. 1983, II, 367.

Topçu birlikleri Halep, Şam ve Akka'ya yerleştirilmişti.

Tablodan anlaşıldığı üzere Şam'da 17. piyâde alayı ve 5. süvari fırkaları bulunmaktaydı. Ayrıca Umur-ı Sıhhiye Dairesi²⁷² ile Şam, Halep ve Beyrut şehirlerinde bulunan askerî hastaneler 5. orduya bağlıydılar²⁷³.

Ordu birliklerinin yerleşim düzenleri kuşkusuz değişen şartlara göre değişmekteydi. Bu yüzden devlet çöl cihetinin korunması, Cebel-i Dürûz ve Cebel-i Nusayriye'nin ıslahı için özel müfrezeler teşkil etmiş ve bunları gerekli durumlarda takviye birlikleriyle desteklemişti²⁷⁴.

c - A s k e r l i k H i z m e t i S ü r e s i v e R e d i f T a b u r l a r ı

Osmanlı ordusunda 6 Eylül 1843 tarihinde çıkarılan bir kanunla fiilî hizmet süresi, beş sene olarak belirlenmişti. Bu müddeti tamamlayarak terhis edilen Asakir-i Nizâmiye yedi sene redif sınıflarında hizmet eder ve her sene bir ay müddetle nöbetleşe bağlı buldukları kaza merkezlerine çağrılarak talim görürlerdi²⁷⁵. Savaştaki ihtiyat ordusunu bu redif sınıfları teşkil etmekteydi²⁷⁶. Bu sırada Avrupa ordularının bir çoğunda redif teşkilâtı yoktu. Hatta Osmanlı ordusunun teşkilâtına esas kabul ettiği, Prusya'nın 1814 de kabul eylediği usulde bile redif teşkilâtı, sadece harp zamanında vardı. Osmanlı ordusu bu teşkilâtı barış zamanında da kabul etmesiyle emsâllerinden öndeydi²⁷⁷.

1882 yılında askerlik hizmeti yeniden düzenlenerek hizmet süresi beş seneden dört seneye indirildi. Redif sınıfları ise mukaddem ve tali olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu kanuna gö-

272. S. V. S., y. 1303, s. 65-66.

273. Hakkı Kolagası, Osmanlı Ordusu, İst. 1325, s. 184-194.

274. Cevdet Paşa, Tezâkir, s. 216; İrade / Meclis-i Mahsus, No:1751; İrade / Dahiliye, No:69482.

275. Engelhardt, s. 69-70.

276. Tacan, s. 132-133.

277. Tacan, s. 134-135.

re ordu beş gurupta mütalea edilmekteydi:

1) Muvazzaf birlikler. Kendilerine kura isâbet eden gençler burada dört sene hizmet ederler.

2) İhtiyat birlikleri. Hizmet müddeti bir sene olup, muvazzaf birliklerdeki görevlerini tamamlayanlar katılırdı. Bu sınıfın kadroları devamlı olup acil durumlarda hızla silah altına alınırlardı.

3) Mukaddem redif sınıfı. Muvazzaf ve ihtiyat birliklerinde hizmetlerini tamamlayanlarla, kendilerine kura isâbet etmeyenler bu sınıfa dahil olurdu.

4) Tâli redif sınıfı. Yukarıdaki sınıflarda hizmetlerini tamamlayarak gelenlerle onların hiçbirisine dahil olmayanlardan meydana gelmekte olup hizmet süresi iki seneydi.

5) Başbozuk ve yerli askerler²⁷⁸.

1886 yılında orduda yeniden bazı düzenlemelere gidildi. Beş sene peşpeşe kura çektiği halde isimlerine kura isâbet etmeyenlerin askerlik eğitimine tabi tutulmadan redif sınıfına nakillerinin sakıncalarını ortadan kaldıran bir kanun hazırlandı.²⁷⁹ Kanunla mukaddem ve tâli isimli redif sınıfları birleştirilerek her redif dairesi bir tabur çıkaracak şekilde yeniden düzenlendi. Hizmet süresi 12 yıldan 20 yıla yükseltildi. Bu sürenin ilk 6 yılı muvazzaf ve ihtiyat sınıfında, 8 yılı redif sınıfında ve kalan 6 yılı da kanunla öngörülen mustahfız sınıfında yerine getirilecekti. Ancak hizmet süresi bazı teknik sınıflar için 12 yıl olarak devam etti. Bunların muvazzaf ve ihtiyat birliklerinde hizmet süreleri 8, redif birliklerinde 4 yıl olup mustahfız birliklerinden affolunmakta idiler.

Yukarıda zikredilen ordular Yemen ordusu hariç dörder fırkaya, her fırka iki livaya, her liva iki alaya ve her alay dört tabura, her tabur dört bölüğe ayrıldı. Ayrıca kimlerin askerlik hizmetinden muaf tutulacağı da belirlendi. Ancak vi-

278. Engelhardt, s. 247-248.

279. Hakkı Kolağası, s. 65.

lâyetin Bâb-ı Âli ile yaptığı yazışmalardan anlaşılacağı üzere bu hususun uygulanmasında bazı güçlükler ortaya çıkmıştı²⁸⁰.

d - A s k e r A l ı m ı v e K u r a U s ũ l ü

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra Nizâm-ı Cedit birlikleri için halktan asker toplanmaya başlandı²⁸¹. Ancak takip edilen usul onur kırıcı, ayrıca uygulanması zor ve zararlı idi²⁸². Bunun üzerine 1844 yılından itibaren, bir nevi kura usulü ile ve gönüllü olarak orduya asker alınmaya başlandı²⁸³. 1847 yılında bir kura nizamnamesi meydana getirildi. Fiili hizmet için kura ile her sene askere 30.000 kişi alınacak ve bu kadar da terhis edilecekti²⁸⁴.

Suriye vilâyetinde kura ile asker alımı her sene Sultanın Şam'a gönderdiği bir fermanla başlatılırdı. Bu ferman Vali, Müşir, Kâdı, Müftü, Ayan ve Ulemanın katıldıkları özel bir merâsimle okunurdu. Fermanın okunup bitmesinden sonra müftü dua ettirir, duayı takiben de bir kura meclisi oluşturulurdu. Kura yaşları askerlik yaşına ulaşanların hazır bulunmasıyla icra edilirdi. Kura tamamlandıktan sonra vali, kuranın tamamlandığı hakkında sadârete bilgi verirdi²⁸⁵. Suriye valileri, gönüllüler/olmasına rağmen bu gönüllülerin sayılarını vermeye önem verirlerdi²⁸⁶. Kazalarda da kuranın uygulanması özel bir mârasimle yapılırdı. Devlet ricali hükümet konağında toplanırdı. Buraya şeyhler ve kazaya bağlı köylerin muhtarları da gelirdi. Bu arada da ferman okunurdu. Fermanın okunması esnasında askerler silahlarını kaldırmış olarak beklerlerdi. Bundan sonra Kâdı veya Müftü duruma uygun olarak uzun veya kısa

280. Ayniyat Defteri, No: 902, (29 Temmuz 1885 Rumf).

281. İrade /Dahiliye, No: 35065.

282. Karal, VI, 158.

283. Karal, VI, 159.

284. Tacan, s. 132-133.

285. İrade /Dahiliye, No: 36668.

286. İrade /Dahiliye, No: 35012 ; 35128 ; 36280 (Bu sayı birinci belgede 20, ikinci belgede 75, üçüncü belgede 180 dir.)

bir dua okur, Devlet-i Âliye ve Sultan için iyi dilek temennilerinde bulunurdu. Hazır bulunanlar "Padişahım çok yaşa" diye bağırdılar. Bundan sonra asker seçimine başlanırdı. Herkes torbadan bir kâğıt çeker ve küçük rütbeli bir subay bu kâğıdı adayın elinden alarak ilân ederdi: Kâğıt boş veya aday askardı²⁸⁷. Kura ile alınan askerlerin her biri, askerî eğitime tabi tutulmak üzere bir sancağa gönderelirdi²⁸⁸. Beşinci ordu komutanlığı bunların eğitimleriyle ilgili günlük bilgileri merkeze gönderirdi²⁸⁹.

1860 yılında Şam olaylarından sonra Fuat Paşa 2.000 kadar kişiyi askere almışsa da bir yıl sonra kurayı uygulamaya muvaffak olamamıştı. Halk asker olmaktan ve çocuklarını askere göndermekten kaçınıyordu²⁹⁰. Nüfus kayıtlarının gereği gibi tutulmamış olması da bu konuda art niyetle hareket edenlerin işlerini kolaylaştırmaktaydı. Şeyhler ve Muhtarlar asker alımında önemli bir rol oynamaktaydılar. Bunlar çiftçilerin çocuklarını askere yolluyor, kendi çocuklarını veya arzu ettiklerini ailelerinin yanında bırakıyorlardı. Özellikle şeyhlerin konumları bu tür bir uygulama için çok uygundu. Zira bunlar köylere giden görevlileri hem ağırlıyor hem de onlara yardımcı oluyorlardı²⁹¹.

1293 H. / 1876 M. yılında Şam'da askere alınanların oranı oldukça yüksekti. Daha doğrusu hemen herkes askere alınmıştı. 60 yaşından aşağı olan herkese şeri kura isâbet etmiş, bu yaşın üstünde olanlar ise rediflere katılmışlardı. Acizler askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlarsa da bunun karşılığında belli bir vergi vermekle yükümlü olmuşlardı²⁹².

Suriye vilâyetinin etnik yapısı göz önüne alınırsa burada kuranın uygulanmasının kolay olmadığı hemence anlaşılabilir.

287. Yusuf Musa Hınşat, Tarâifu'l-Ems Garâibu'l-Yevm, Harîsa-Lübnan, 1936, s. 24-26.

288. İrade /Dahiliye, No: 36853.

289. İrade /Dahiliye, No: 36689.

290. İrade /Dahiliye, No: 35065.

291. Hınşat, s. 23.

292. Ayniyat Defteri, No: 103.

Yapılan ciddi teşebbüsler sonucu Devlet, Nusayrîlerin yerleşim merkezlerinden asker almayı başardı²⁹³. Fakat Bedevîlerin askere alınması konusu çok geç ve ancak kısmen uygulanabildi. Bedevîler muayene ve kura için gelmiyorlardı. Bu yüzden de Suriye valileri onları, réisleri vasıtasıyla iknâya çalışıyorlardı²⁹⁴. Öyle ki bunlardan bir kısmı asker olmayı kabul etmişlerse de , Haleb'e kadar gittikleri halde kendilerine verilen 3.000 kese kadar akçeyi aldıktan sonra çöle savuşup gitmişlerdi²⁹⁵.

e - B e d e l - i A s k e r i v e İ â n e - i A s - k e r i

Devlet, askerlik hizmetiyle yükümlü olupta askere gitmek istemeyenlerden bedel-i askerî adıyla bir nakdi ücret almakta idi. 1304 H. / 1886 M. tarihli asker alma kanununa göre askerlik hizmetiyle yükümlü olupta askere gitmek istemeyenler, beş aylık temel eğitime katılmak şartıyla 500 Osmanlı Lirası ödeyerek bundan muaf tutulmuşlardı. Temel eğitimin sonunda bu şahıslar, birer tezkire verilerek ihtiyat rediflerine gönderilirlerdi²⁹⁶. Askerlik hizmetini tamamlamakla birlikte redif sınıflarına katılmak istemeyenler de 30 lira karşılığında bu hizmetten muaf tutulmaktaydılar²⁹⁷. Ancak bedel-i askerlik usûlü 1886 tarihli kanunla getirilmiş yeni birşey olmayıp daha önce de vardı. Meselâ Fuat Paşa, 1860 olaylarından sonra Şam halkından asker almak isteyince bedel-i askeriyi vereni askerlik hizmetinden muaf tutmuştu. Fakat bu miktarı 20.000 kuruş gibi oldukça yüksek bir meblaga yükseltmişti. Bu miktar 1886 tarihli kanunla öngörülen miktarın dört katı demektir.

293. Ayniyat Defteri, No: 905.

294. Husûsi İradât, No : 221/24.

295. İrade /Dahiliye, No: 61428. (Bu olay devletin askere en çok ihtiyaç duyduğu bir sırada 1877 Osmanlı-Rus harbi esnasında olmuştur.)

296. Fahrî Barûdi, Müzekkirât, Beyrut, 1951, I, 97-100.

297. Hakkı Kolağası, s. 205.

Buna rağmen Şam âyan ve tüccarından 200 kişi bu parayı ödeyerek çocuklarını askere göndermemişlerdi²⁹⁸.

Islahat Fermanıyla(1856) Hıristiyan halkın da Müslümanlar gibi askerlik hizmeti yapması esası kabul edilmişti. Ayrıca Hıristiyan subaylar da Osmanlı ordusunda görev yapacak ve albaylığa kadar terfi edebileceklerdi. Ancak kâğıt üzerinde verilen bu kararın uygulanmasının güçlüğü anlaşılınca bundan vazgeçildi²⁹⁹.

Gayr-i müslim halk askerlik hizmetinin karşılığı olarak iâne-i askeriye denilen bir nakdî bedel vermekle yükümlü tutuldular. Din adamları, kadınlar, çocuklar, düşkünler, onbeş yaşın altında olanlarla yetmişin üzerinde olanlar bu bedeli vermekten muaf oldular. Bu nakdî bedeli toplama işi gayr-i müslim cemaatlerin din adamlarına havale edildi. Ancak bunlar gerek Müslümanlara ve onların devleti olarak gördükleri Osmanlı devletine karşı duydukları antipati, gerekse yabancı devletlerin tahrik ve kışkırtmaları sonucu iâne-i askeriyeyi toplamakta gevşek davrandılar³⁰⁰. Meselâ Şam Hıristiyanları 1259 H./ 1843 M. yılından 1277 H./ 1861 M. yılına kadar devlete olan borçlarını ödemediler. Öyle ki birike birike iâne-i askeriye bedelinin miktarı sadece Şam şehrinde 5.000.000 kuruşa ulaştı. Raşiya, Hasbiya ve bu şehirler gibi Hıristiyanların meskun olduğu öteki şehirlerin borçları da bu miktara ilâve edilirse ödenmeyen meblâğın ne büyük miktara ulaştığı anlaşılır³⁰¹. Vilâyet bu borçları tahsil etmeye teşebbüs etmişse de 1860 olayları buna engel oldu. Olayların yatışmasından sonra da Hıristiyanlar, Devlete olan borçlarını ödemekten kaçındılar³⁰². Bunun üzerine Bâb-ı Âli, bir taraftan valiye, bu paranın tahsilinin zarûri olduğuna ve bu konuda azâmi titizlik gösterilmesi gerektiğine dair tebligatta bulunurken, diğer yan-

298. İrade/Dahiliye, No: 30801.

299. Karal, VI, 160, VII, 182.

300. İrade/Dahiliye, No: 2580

301. İrade /Meclis-i Vâlâ, No: 22981.

302. İrade / Meclis-i Mahsus, No: 1437.

dan da paranın tahsili için yeni usuller getirmeye çalıştı. 1902 yılında bu paraların din adamları vasıtasıyla toplanılmasından vazgeçildi. Bundan sonra Devletin vergi memurları tarafından , ve vergi toplanırken uyulan esaslara uygun olarak toplanacaktı.³⁰³.

2 - E m n i y e t T e ş k i l â t ı

a - Z a p t i y e T e ş k i l â t ı , G ö r e v v e Y e t k i l e r i

Tanzimattansönce kamu güvenliği ve kolluk işlerinden İstanbul'da Yeniçeri Ağası, taşradaysa Beylerbeyiler, Sancak Beyleri, Mütesellimler sorumluydular. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra teşkil edilen Seraskerlik, bu görevi de Yeniçeri Ağasından devralmış ise de 1845'de kolluk görevi Seraskerin idâresinden alınarak ayrı bir Zaptiye Müşiriyetinin idâresi altına kondu³⁰⁴. Eyâlet ve sancaklarda umur-ı zaptiye hizmetleri doğruca bu Müşirliğe bağlandı.

1870'de zaten Bâb-ı Seraskerî'den alınmış olan kolluk görevleri ayrı bir Zaptiye Nezâretine bağlandı³⁰⁵. Bu görevi yürütmekte olan ve muvazzaf askerlerden oluşan birliklere "Avniye" adı verilmekte olup 1275 H. / 1858 M. yılında bunların sayısı, Suriye vilâyetinde altı bölüğe ulaşmıştı³⁰⁶. 3 Rebiyülevvell 1286 H. / 1869 M. yılında yani Zaptiye Nezâretinin kurulmasından kısa bir süre önce çıkarılan Nizâm-ı İdâre-i Zabıta Nizamnâmesiyle, kendine özgü belirli bir yapıya sahip Zaptiye Teşkilâtı meydana getirildi³⁰⁷. Silahlı bir kuruluş olduğu için de Zaptiye Nezâretinin kurulmasından önce Seraskerliğe

303. Ahmet Kudâme, Meâlim ve Alâm fi Bilâdı'l-Arab, Şam 1965, I, 114.

304. Lewis, s. 81.

305. Lewis, s. 81; İ. Kayabalı, C. Arslanoğlu, Doruk Dergisi, (Ordu Özel Sayısı) S. 1, y. 1, Ank. 1976, s. 626-627.

306. İrade / Meclis-i Vâlâ, No: 17600.

307. Pakalın, III, 644.

bağlandı. Aynı zamanda da askerî teşkilat gibi, teşkilâta bağlı birlikler, alay, tabur, bölük ve takımlara ayrıldı³⁰⁸. Zaptiyenin görevi, emniyet ve asâyişin sağlanması, eşkiya takibi, kaçakçılığın önlenmesi, önemli geçit ve noktaların korunması, idâri ve adli organların tezkirelerinin tebliği ve vergilerin toplanmasında ilgililere yardımcı olmaktadır³⁰⁹.

Devlet, zaptiye alaylarının üzerlerine aldığı vazifeyi yapabilecek eğitim ve donatıma sahip olması için azâmi çabayı sarfetmekteydi. Ancak Suriye gibi, değil yalnız zaptiyenin zaptiye birlikleriyle berâber, bütün ordu birliklerinin üstesinden gelemediği olayların çıktığı bir yerde zaptiyenin yetersiz kalacağı açıktır³¹⁰. Buna rağmen idâreciler, mümkün mertebe, emniyet ve asâyişin ordu birlikleri kullanılmadan sağlanması için, belli bir ücret ödeyerek hizmete alınan eşraf, Bedevî ve Dürzî şeyhlerinden yararlanmışlardı. Bu nedenle de Devlet, sadece Şam sancagında; Hasbiya ve Meccel-i Şems ve çevresinin korunması için Selim Bey ve maiyetindekilere, Deyr-i Atiye ve Hamir mevkilerinin korunması için Feyzullah Ağa ve maiyetindekilere, Cebel-i Kalemûn'da Cîrûdî Mehmet Ağa ve maiyetindekilere olmak üzere 1296 H. / 1879 M. tarihinde toplam 211.200 kuruş ödemiştir. Aynı şekilde Havran sancagında, Lice Urbanından olan Ebu Süleyman ve maiyetinden, Cebel-i Dürûz'daki Dürzîlerden olan Herîme Hindi ile İbrahim el-Atraş, ve Şiblî el-Atraş'dan aynı yölla yararlanmıştır. Balka sancagında ise Benî Sahr Urbanı şeyhlerinden olan Sukkâm el-Afz(?) ve maiyetinden yararlanılarak hepsi 305 kişi olan bu kimselere toplam 583.200 kuruş ödeme yapılmıştır³¹¹.

19 Şubat 1293 H. / 1876 M. yılında Suriye vilâyetinde süvâri ve piyâde olarak ikiye ayrılmış olan bir zaptiye ala-

308. Y.E.E., 18 / 553-76 / 93 / 33.

309. Tezâkir-i Cevdet, Tezkire No: 35, s. 217-218; Y.E.E., 79 / 62 / IV 6 966; İrade / Dahiliye, No: 41300, (Umur-ı inzibâtiyeye dair zabıta memurlarına verilen talimat için), bak. D., I. T., I, 471.

310. İrade / Meclis-i Mahsus, No: 407; Y.E.E., IV / 417 / 3/40.

311. Y.E.E., 18 / 553-90 / 93 / 33.

yı vardı³¹². İkisi seyyar olmak üzere 10 tabura ayrılan bu alayın kadrosu ve yerleşim merkezleri Tablo: 1'de gösterildiği gibidir.

Alay komutanı ve yardımcısı olan "emîn-i idâre" vilâyet merkezi Şam'da bulunurlardı. Tabur komutanları ve yardımcıları sancak, bölük komutanları ve yardımcıları ise kaza merkezlerinde bulunurlardı.

Zaptiye askerlerinin sayı ve kadroları sabit kalmayarak kısa aralıklarla çeşitli değişikliklere uğramaktaydı. Mîri vergiler, ağnam ve aşar rusûmâtının tahsil işinin zaptiyeden alınarak görevli memurlara verilmesinden sonra zaptiye sayısında 1/3 nisbetinde indirimine gidildi³¹³. Ayrıca Bedevî, Dürzî ve diğer gurupların ileri gelenlerinden, para karşılığı asâyiş işlerinde görevlendirilenlerin de bir kısmının aylıkları kesilerek emirlerine tahsis edilen kadrolar iptal veya başkasına havâle edildi. Bu türden olarak, Şam sancağına bağlı Çebel-i Kalemûn'da görevli Mahmut Mülâzim'in memuriyeti 3 Mart 1293 R. / 1877-1878 M. tarihinde iptal edilerek emrindeki yirmi atlıdan onu Mehmet Ağa' ya, onu da Dürzî şeyhlerinden Halime'ye tahsis edildi. Ayrıca Lice Urbanından Ebu Süleyman ve maiyetine verilen ödenekler de 3 Mayıs 1294 R. / 1878 M. tarihinde iptal edildi³¹⁴.

Süvari zaptiye birliklerinin bir kısmı at yerine develerle donatılarak ordu birlikleriyle koordineli bir şekilde Urban takibiyle görevlendirildiler³¹⁵.

Arşiv belgelerinden zaptiye birlikleri arasında herhangi bir ayırma rastlanmamasına ve zaptiye tabirinin şehir ve kırsal görev yapan kolluk kuvvetlerinin tamamı için kullanılmasına rağmen, Suriye vilâyeti salnâmelerinde bunların iki kısımda

312. Y.E.E., I / 553-61 / 93 / 33.

313. Bu karar hem vergilerin toplanması işine hem de vilâyetin asâyişine zarar vermiştir. Suriye valisi Mithat Paşa'nın karara olan itiraz ve itiraz gerekçesi için, Bak. Y.E.E., 79 / 62 / IV / 966 .

314. Y.E.E., 18 / 553-90 / 93 / 33.

315. Tezâkir-i Cevdet, Tezkire No:35, s. 217.

Tablo: 1

Mülâhazât	SÜVARI SINIFI										PIYÂDE SINIFI										UMERÂ-Y-I ALAY					
	Yekunu	Cümlesinin	Yekun	Neferât	Muavini	Kol Vekili	Ser Çavuş	Jurnal Emîni	Muavini	Bölük Ağası	Emîn-i Hesap	Tabur Ağası	Yekun	Neferât	Muavini	Kol Vekili	Ser Çavuş	Emîn-i Jurnal	Muavini	Bölük Ağası	Emîn-i Hesap	Tabur Ağası	Yekun	Emîn-i İdâre	Alay Beyi	
Şam-ı Şerif I. Tabur	420		128	96	16	8	2	2	2	2	2	-	290	240	24	12	3	3	3	3	3	1	1	2	1	1
Şam-ı Şerif II. Tabur	322		128	96	16	8	2	2	2	2	-	194	160	16	8	2	2	2	2	2	2	1	1	-	-	-
Beyrut III. Tabur	418		128	96	16	8	2	2	2	2	-	290	240	24	12	3	3	3	3	3	3	1	1	-	-	-
Akka IV. Tabur	394		200	152	24	12	3	3	3	3	-	194	160	16	8	2	2	2	2	2	2	1	1	-	-	-
Trablus V. Tabur	394		200	152	24	12	3	3	3	3	-	194	160	16	8	2	2	2	2	2	2	1	1	-	-	-
Yekun	1948		784	592	96	48	12	12	12	12	-	1162	960	96	48	12	12	12	12	12	12	5	5	2	1	1
Balka VI. Tabur	226		128	96	16	8	2	2	2	2	-	98	80	8	4	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Havran VII. Tabur	226		128	96	16	8	2	2	2	2	-	98	80	8	4	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Hama VIII. Tabur	298		200	152	24	12	3	3	3	3	-	98	80	8	4	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
Seyyar IX. Tabur	290		290	224	32	16	4	4	4	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Seyyar X. Tabur	290		290	224	32	16	4	4	4	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Yekun	3278		1820	1384	216	108	27	27	27	27	2	2	1456	1200	120	60	15	15	15	15	15	8	8	2	1	1

Suriye Vilâyet-i Celîlesi Zaptiye Alayanın hâvi olduğu on taburun tertib-i tamları üzere mevcut-
larıyla buldukları mevaki mübeyyin işbu bir kita jurnal. 19 Şubat 1293 Rumi .

mütâleâ edildikleri görülmektedir³¹⁶. Bunlardan birincisi jandarma birlikleri , ikincisi ise zaptiye birlikleridir. Jandarma birliklerinin zaptiye birliklerinden çok olması, Havran ve Maan gibi devlet otoritesinin güçlkle tesis edilebildiği yerlerde zaptiyenin olmamasından, artık zaptiye ile jandarma arasında bir görev ayırımına gidildiği ve zaptiyenin görevinin daha ziyâde yerleşim merkezlerinin güvenlik ve asâyişi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 23 Muharrem 1278 H. / 1861 M. tarihli "Zâbitân-ı Asâkir-i Zaptiye"nin görev ve yetkilerini belirleyen nizamnâmenin hükümleri de aynı kanaati kuvvetlendirmektedir. Zira nizamnâmenin bütün maddeleri yerleşim merkezlerindeki asâyiş ve emniyet işleriyle ilgili olup kırsal alanlarla ilgili herhangi birşey söz konusu olmamıştır³¹⁷.

1311 H. / 1893 M. tarihinde Suriye vilâyetinde Jandarma Dairesinin teşkilâtı şöyleydi:³¹⁸

Jandarma Dairesi

Meclis-i Alay

I. Şam Jandarma Taburu	: Piyâde Sınıfı	:3 Böl.
	Piyâde Zaptiye Sınıfı:	1 "
II. Şam " "	: Sûvâri Sınıfı	:6 "
III. Hama " "	: " "	:2 "
	Piyâde "	:1 "
	Sûvâri Zaptiye Sınıfı	:1 "
IV. Havran " "	:Sûvâri Sınıfı	:5 "
V. Zaptiye Sûvâri Taburu	: " "	:4 "
VI. Maan Jandarma " "	: Piyâde "	:1 "
	Sûvâri "	:4 "

1293 H. / 1877 M. tarihinde Suriye vilâyeti zaptiye alayının tabur sayısı 10 iken bu tabloda açıkça görüldüğü üzere tabur sayısı 7'ye düşmüştür. Bunun sebebi açık olmamakla be-

316. S.V.S., y. 1299s; s. 281-295; y. 1312, s. 96-101.

317. D., I.T., 2. Baskı, I, 471 vd.

318. S.V.S., y. 1311, s. 96-101.

râber, mali mülâhazalarla veya harp sebebiyle olması muhtemeldir.

b - P o l i s T e Ő k i l â t ı , G ö r e v v e Y e t k i l e r i

Suriye vilâyetinde kamu güvenliği ve asâyiŐten sorumlu zaptiye teşkilâtının yanında bir de polis teşkilâtı vardı. Bu teşkilât 23 Rebiyülevvel 1284 H. / 1867 M. tarihinde "Nizâm-ı MüfettiŐin" adıyla çıkarılan bir nizamnâme ile kuruldu. Müfettişlerin veya polislerin görevi, devlet idârecilerinin bilmesi gereken devlete, halka ve yabancılara ilişkin her konunun açık veya gizli yollarla araŐtırılıp öğrenilmesiydi. Ayrıca ihtilâfların tahkiki, çarşı ve pazarda kanunlara aykırı fiillerin engellenmesi bu teşkilâtın görevleri arasındaydı. Yani bugünkü polis ve zabıta teşkilâtının üslendiği tüm görevler bu teşkilâtın da göreviydi.

1299 H. / 1882 M. yılında Şam'da Polis teşkilâtının mensupları toplam 94 kişiydi. Aynı tarihte bu sayı; Beyrut'ta 31, Trablus ve Lazkiye 'de 9, Hama'da 6, Balka'da 5 olmak üzere bütün vilâyette 145 kiŐiydi³¹⁹. 1311 H. / 1893 M. tarihinde ise Şam polis dairesinde biri serkomiser, biri ikinci komiser ve 10'nu üçüncü komiser olmak üzere polis memurlarıyla birlikte toplam 62 görevli vardı³²⁰.

c - - V i l â y e t t e E m n i y e t v e A s â y i - Ő i n D u r u m u

Suriye vilâyetinin doğu ve güney kesimleri boydan boya çölle çevrilmiş olup, buralarda yaşayan Bedevî aŐiretleri düzen ve intizamdan uzak vahşi bir hayat yaŐamaktaydılar. Vilâyetin kuzey-batısında Cebel-i Nusayriye adıyla bilinen bölge-

319. S.V.S., y. 1299, s. 281-295.

320. S.V.S., y. 1311, s. 96-101.

de yaşayan aşiretlerle Şam'ın güneyinde Cebel-i Dürûz adıyla bilinen mntıkada yaşayan halk da aynı şekilde düzen ve intizamdan uzak vahşi bir hayat sürdürmekteydiler. İşte bu toplulukların her biri devlet için çözümünü zor birbirinden büyük problemler çıkarmaktaydılar. Bunlara ilâve olarak gayr-i müslimlerin özellikle Hıristiyanların taşkınlıkları giderek artmaktaydı. Devletin değişik bölgelerinden harp ve işgaller nedeniyle göçerek buraya gelen Müslüman topluluklar ise gelenek ve görenek olarak birbirinden farklı ve bunlarda aynı şekilde birer huzursuzluk kaynağı idiler³²¹.

1328 yılında Osmanlı devletiyle İngiltere arasında imzalanan ve daha sonra öteki devletlere de teşmil edilen ticâri anlaşmalardan sonra Batının siyâsi ve kültürel nüfûzunun yanında ekonomik baskısı da hızla arttı. Bununla orantılı olarak hem yabancı tüccarların hem de bunların komisyonculuğunu yapan yerli Hıristiyan tüccarların sayısı ve etkinlikleri arttı³²². Batılı devletlerin her biri okul, hastane gibi kültürel yatırımlarını belli yerlerde yoğunlaştırarak buralarda oturan insanları kendilerine çekmeye çalıştılar. İngilizler Dürzîleri, Fransızlar Marûnileri, Amerikalılar Nusayrîleri desteklediler. Daha doğrusu Devlete ve birbirlerineskarşı kışkırttılar³²³. Yabancı devletlerin diplomatik görevlileri halkı açıktan açığa tahrik ederken, Suriye valileriyle çatışmaktan da çekinmediler³²⁴. Bunların kapitülasyonlar ile kendilerine verilen himâye hakkını alabildiğine yaymak istemeleri ise vilâyetin de boyunu aşan bir problemdi. Öyle ki Cezâyirden Fransız istilâsı nedeniyle kaçarak Suriye'ye gelen Müslüman halk bile yabancılara tanınan imtiyazlardan yararlanmak için Fransa pasaportu taşımaya yeğliyordular³²⁵. Bütün bunlar diğer etkenlerle birleşerek 1840 ve 1860 olaylarının çıkmasına sebep ol-

321. Y.E.E., 79 / 62 / IV / 966.

322. Kütükoğlu, s. 109-125.

323. Y.E.E., 1604 / 3 / 40.

324. İrade / Meclis-i Mahsus, No: 1751; İrade / Dahiliye, No: 2580.

muş ve Devlet, devlet otoritesini tamamen ortadan kaldıran ve bölgeyi dış müdahalelere açan bu olaylara engel olamamıştı.

Bütün bunlara rağmen devlet idârecileri ısrarla yürüttükleri yenileşme çalışmaları ile durumu normale döndürmeyi başardılar. II. Abdülhamit döneminin ortalarına doğru isyan hareketleri durmuş, devlet otoritesi her yerde kendisini hissettirir olmuştu³²⁶.

Dürzîler³²⁷, Nusayrîler³²⁸, ve Bedevîler³²⁹ gerek kuvvet kullanılarak gerekse siyâsetle otorite altına alınırken; kamu güvenliği ve asâyişin daimî olarak sağlanabilmesi için önemli noktalara, yol kavşaklarına ve geçitlere müstahkem mevkiiler inşa, varsa tamir ve tahkim edilerek asker yerleştirildi³³⁰. Suriye vilâyeti ile Halep vilâyeti arasında, Hıms'tan Fırat'a kadar uzanan çöl mıntıkasında Bedevîlerin hareketlerini kontrol ve onların meskun mahallere yaptıkları baskınları önlemek, Şam-Bağdat karayolunu emniyet altına almak ve Hama-Hıms arasında yoğunlaşan eşkiya baskınlarını yok etmek için, ortak olarak iki vilâyette özel zaptiye müfrezeleri kuruldu³³¹.

Önemli yerleşim merkezlerinin hemen hepsi birkaç dağ bataryası ile donatılmış, küçük piyâde ve süvâri müfrezelerinin bulunduğu garnizonlarla koruma altına alındı³³².

Kısacası Devlet, 1840'dan 1900'lü yıllara gelinceye kadar uyguladığı mülkî, adlî ve askerî reformlarla vilâyetin her ye-

325. İrade/Meclis-i Mahsus, No: 4625.

326. Antonius, s. 163-164; Kürt Ali, Hıtat, III, 124.

327. İrade/Meclis-i Mahsus, No: 1751; Y.E.E., 79/62/IV/966; Y.E.E., IV/ 417/3/40; el-Attar, s. 329-331.

328. İrade/Dahiliye, No: 69482.

329. İrade/Dahiliye, No: 41300; Fredrik Bey, Tarihu Şarkı'l-Ürdün ve Kabâilihâ, Arapçaya çev. Bahaddin Doğan, Kudüs, 1935, s. 181-183.

330. İrade/Dahiliye, No: 2675; el-Husnî, I, 281.

331. İrade/Dahiliye, No: 36784, (Suriye valisi Mehmet Râşit, Halep valisi Ahmet Cevdet ve Beşinci Orduy-ı Hümâyun Müşiri İbrahim Derviş Paşaların aralarında aldıkları kararın metni için; Tezâkir-i Cevdet, Tezkire No: 35, s.216-218.

332. Cuinet, s. 499.

rinde devlet otoritesini tesise, ayrılıkçı ve bozguncu emeller besleyen azınlıkları kontrole, yabancı devletlerin diplomatik temsilcilerinin ve casuslarının entrikalarını asgariye indirmeye, vilâyetin her tarafında geniş ölçüde can ve mal güvenliğini sağlamaya, kamu güvenliği ve asâyişi sarsan olayları azaltmaya muvaffak oldu. Ancak yabancıların entrikaları ve kışkırtmaları sonucu topluluklar arasında meydana gelen çatışmalar ortadan hiç kalkmadı. Aksine olarak günümüze kadar sürüp geldi.

İKİNCİ BÖLÜM

VİLÂYETİN SOSYAL YAPISI

I— DEMOGRAFİK GÖRÜNÜM VE NÜFUS HAREKETLERİ

Suriye Vilâyeti yaklaşık 100.000 km² yüzölçümü olan oldukça geniş bir vilâyetti. Vilâyeti teşkil eden arazi sarp ve engebeli dağlar ile parçalanmıştı. Doğu kısmı boydan boya çöl idi. İklim ve bitki örtüsü her yerde başka başka idi¹. İşte bu coğrafi yapı, buralarda birbirinden farklı din ve milliyette pek çok topluluğun yaşamasını kolaylaştırırken aynı zamanda da vilâyetin idaresini ve buralarda yaşayan toplulukların otorite altına alınmasını zorlaştırmaktı idi.

Suriye vilâyetinin içinde yer aldığı, Bilâdu's-Şam'ın toplam nüfusu, Mısırlıların yönetimi altında bulunduğu 1831-1840 yılları arasında yaklaşık olarak 1.379.446-1.71.076 kişi civarında idi². Bu rakam yerleşik olanların sayısı olup göçebelerin durumu bilinmemekte idi. Nüfusun şehirlere, köylere ve göçebelere göre dağılımını gösteren bir istatistik olmamasına rağmen, çağdaş araştırmacılar göre nüfusun yaklaşık 1/5 ile 1/4 arasındaki bir kısmı şehirlerde oturmakta idi. Büyük şehirler Bilâdu's-Şam'ın iç kesimlerindeydi. Suri-

1. Cuinet, s. 303.

2. Daniel Panzanc, " L'Affrontement Turco Egyptienne de 1830-1840 ", Economie et Société Dans L'Empire Ottoman (fin du XVIII'e- début du XXe siècle), publié par Jean-Lois Backue Grammont et Paul Dumant, CNRS Paris, 1983 s. 232-233.

ye vilâyetinin merkezi Şam şehrinin nüfusu 1830 yıllarında 100.000 ile 110.000 civarında, Halep şehrinin nüfusu, orayı harabeye çeviren 1822 depreminden sonra 80.000 civarında idi. Öteki şehirlerin pek azı 10.000'nin üzerinde nüfusa sahipti. 1830 yıllarında Hama ve Humus yaklaşık olarak 10.000 civarında, Trablus yaklaşık 10.000-15.000, Beyrut 10.000 civarında idi. Sayda bile 8000 civarında tahmin edilirken diğer yerleşim birimleri köy ve kasabalardan ibâretti³.

19. Yüzyılda, Devlet otoritesini sarsan bir takım olaylar sonucu bedevîlerin yerleşik halk üzerindeki baskısı giderek artmıştı. Bunun üzerine halk güvenliğin nisbeten daha iyi sağlandığı şehir ve kasabaların yakınına toplanmış veya kendi güvenliklerini bizzat kendilerinin daha kolay sağlayabilecekleri dağlık bölgelere çekilmişlerdi. Bu sebepten dolayı ekili alanların sınırı, Halep, Şam, Müzeyrip hattına kadar gerilemiş, dağlık bölgelerde nüfus yoğunluğu giderek artmıştı. Bunun en açık örneği de Cebel-i Lübnan idi. Cebel-i Lübnan'ın yüzölçümü Bilâdu's-Şam'ın yüzölçümünün 1/50'sini teşkil ederken, nüfusun 1/7 sini barındırmaktaydı.

Suriye vilâyetinin nüfusu 1872 ile 1874 yılları arasında 973, 120 kişiydi. Bunun 638,920 kişisi Müslüman, 334,200 kişisi ise gayr-i müslimdi⁴. Müslümanların çoğunluğu iç bölgelerde oturmaktaydı. Dağlık bölgeler ise daha ziyade heterodoks islâm mezhepleri ile hıristiyanlar arasında paylaşılmıştı. Yahudiler ise şehirlerde oturmaktaydı. Sayıları ise ancak % 1'i bulmaktaydı⁵.

Nüfus çok çeşitli din ve milliyetlerden meydana gelmişti. İslâm, Hıristiyan ve Yahudi dinlerine mensup değişik etnik ve dînî grupların sayısı, Osmanlı Devleti'nin işgal altına düşen topraklarından gelen göçmenlerle birlikte, yirmi

3. Pascual, s.33.

4. Kemal Karpat, Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press, 1985, Amerika. s. 117.

5. Paul Pic, Syrie et Palestine, Paris, 1924, s. 78-79; Pascual, s. 33.

dörde ulaşmıştı⁶. Bu iç göçlerin yanısıra bölgedeki insanların bir kısmı da dışarıya göç etmekteydi. Dış göçlerin başlıca sebebi Mısır idâresinin koyduğu mecburi askerlik ve Cebel-i Lübnan'da 1840 yılından 1861 yılına kadar devam eden iç karışıklıklardı. Buna bir de deniz aşırı seyahat acentelerinin özendirici reklamları eklenebilir. Göçlerin büyük çoğunluğu Kuzey ve Latin Amerika, Avustralya ve Filipinlere olmaktaydı. Göçmenlerin çoğunluğu ise Hıristiyan olup Suriye vilâyetinden ziyâde Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı ve Beyrut vilâyetinden göç etmekteydi. Bunların yıllara göre dağılımı ve hangi ülkeye bölgenin neresinden ve ne kadar insan göç ettiğini gösteren bir belgeye rastlamadık. Ancak, "10 Temmuz İnkılabı ve Netâyici" adlı eserin yazarı dışarıya göç eden insanların sayısını 550.000 olarak vermektedir. Ancak bu rakam, yazarında söylediği gibi çok abartılmış bir rakamdır.⁷ Bu göçmenlerin meydana getirdiği kolonilerin bir kısmı atalarının yaşadığı, Bilâdu's-Şam'la olan ilişkilerini günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Suriye toplumunu meydana getiren belli başlı etnik ve dînî kökenli gruplar ve bunların devlet idâresiyle olan ilişkileri gelecek kısımlarda incelenecektir. Biz burada tek tek bunların isimlerini saymak yerine, resmi bir belge niteliğinde olan, Suriye vilâyeti salnâmesinden almış olduğumuz bir nüfus kaydını burada veriyoruz. Bu belge hem bu gurupların neler olduğunu hem de sayılarının ne kadar olduğu hakkında bir kanaat verecektir. 1318 H./1900 tarihinde Suriye vilâyetinin nüfusu:

Müslümanlar	Erkek: 247.242
	Kadın: 222.124
Rum Ortodokslar	Erkek: 20.588
	Kadın: 15.572

6. Y.E.E. 79/62/IV/966.

7. Şeyh Muhsin Fani, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici, İst. 1336, s. 158-159.

Rum Katolîkler	E: 10.688
	K: 7.369
Ermeni Kadim	E: 166
	K: 148
Ermeni Katolik	E: 101
	K: 108
Süryanî Kadim	E: 2.800
	K: 2.225
Süryanî Katolik	E: 940
	K: 874
Marunî	E: 2.965
	K: 2.672
Lâtin	E: 208
	K: 86
Protestan	E: 606
	K: 472
Dürzî	E: 12.792
	K: 2.151
Yahudi	E: 3.582
	K: 3.422
<hr/>	
Töplam	E: 302.678
	K: 257.223

559.901 (8)

Bu belgede Suriye vilâyetinin nüfusu toplam olarak 559.901 kişi olarak gösterilmiştir. Bu sayınının 469.366'sını Müslümanlar, 75.592'sini gayr-i müslimler, 14.943'ünü Dürzîler teşkil etmektedir. Dürzîler her ne kadar belgede ayrı olarak verilmişse de, Dürzîlerle ilgili bölümde açıklanacağı üzere bunların Müslümanlar kategorisine dahil edilmesi gerekir. Ancak Suriye vilâyetinin nüfusunun yukarıda, 1872-1874 yılları için 973.120 kişi olarak kaydedildiği hatırlanırsa açıklığa kavuşturulması gereken bir soru işâreti ortaya çıkar. Nüfus

normalde artması gerekirken azalmış mıdır? Sonra bu tarihte Müslümanların sayısı 638.920 kişiyken gay-i müslimlerin sayısı 334.200 kişidir. Yani 1/3 oranında; bu oran nasıl oluyor da 1/5'e düşüyor? Vilâyetin nüfusunun 1872-1874 yıllarında 1900 yılına oranla daha kalabalık olmasının nedeni, o tarihte vilâyetin sınırlarının Beyrut vilâyetini de içine almış olmasındandır. Halbuki Suriye vilâyetinin 1900 yılındaki nüfusunun gösteren rakamlara Beyrut vilâyeti dahil değildir. Müslüman ve gayr-i müslim oranına gelince, rakamların açıkça ortaya koyduğu bir şey vardır. O da Müslümanların Suriye vilâyetinde 1/5 oranında daha fazla çoğunlukta olduklarıdır. Bu bilgilerin yanlış olduğu gibi bir düşünce akla gelemes. Çünkü aynı kaynak 1894. 1895. 1896 ve 1897 tarihlerinde vilâyetin nüfusunun ne kadar olduğunu vermekte ve verilen bilgiler vilâyet salnâmesi tarafından da doğrulanmaktadır.

Suriye vilâyetinin 1894, 1895, 1896 ve 1897 yıllarındaki toplam nüfusu:

	<u>Müslümanlar</u>	<u>Gayr-i müslimler</u>	<u>Toplam</u>
1894 yılı ⁹ :	338.748	62.000	400.748
1895, 1896 yılları ¹⁰ :	552.242	68.701	620.943
1897 yılı ¹¹ :	486.434	64.700	551.134

Verilen bu rakamlara Kerek sancağı ve göçebeler dahil değildir.

Verilen bilgiler vilâyetin nüfusu ve bu nüfusun din ve mezheplere göre dağılımı hakkında genel bir kanaat vermekle birlikte, kaydedilen bu rakamların kesin doğru olduğunu söyleyebilmek oldukça zordur. Çünkü çeşitli sebeplerle nüfusu tam olarak tesbit etmek mümkün olamamıştı. Nitekim Suriye valisi Midhat Paşa 1297 H./ 1879 M. tarihli bir raporunda bu sebeplerden bazılarını şöyle açıklamaktadır: "...hiç bir yerde nüfus kaydı sahih olmadığından vefat eden ve askerde olan

9. Karpas, Ottoman Population, s. 160-161.

10. Karpas, Ottoman Population, s. 156-157, 158-159.

11. Karpas, Ottoman Population, s. 152-153.

nüfus bile, esnân-ı askeriye de olması itibâriyle ve mücerret bedel-i nakdî almak tama'ıyla her kaza nüfusunu iki üç kat ziyâde konularak..."¹². Bu sebeplere yenilerini de eklemek mümkündür. Meselâ daha önce vermiş olduğumuz bir belgede, 1900 yılında Dürzîlerin erkek sayısı 12.792 kişi olarak kaydedildiği halde, kadınlarının sayısı 2.151 kişi olarak verilmiştir¹³. Bunun doğru olduğunu söylemek ise biraz zordur. Nitekim çağdaş bir araştırmacı olan K. Karpas, Havran sancağı ile Hama sancağında bulunan göçebelerin nüfusunu 1882-1893 yıllarında 200.000 olarak tahmin etmiştir¹⁴. Halbuki 1318 H./1900 M. tarihli Suriye vilâyeti salnâmesi Hama ve Havran sancaklarının toplam nüfusunu 70.427 kişi olarak vermektedir¹⁵. Bu nüfusun ise sadece 11.410 kişisi Havran sancağına aittir.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere vilâyetin kesin nüfusunu tesbit etmek imkânsızdır. Bu rakamlar bize kesin bilgiyi veremez. Ancak vilâyet nüfusunun tahmin edilebilmesini kolaylaştırır.

12. Y.E.E., 79/62/IV/966.

13. S. V. S., y. 1318, s. 364-365.

14. Karpas, Ottoman Population, s. 150.

15. S. V. S., y. 1318, s. 364-365.

II — M Ü S L Ü M A N L A R

Suriye halkının % 80 gibi büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğunu daha önce belirtmiştik. Ancak şurasını hemen söylemek gerekir ki; Müslüman halk da aynı dili konuşan, gelenekleri ve göreneklere ortak homojen bir topluluk görünümü vermemekteydi. Bunların bir kısmı şehirlerden uzak, devlet otoritesinin daha az bulunduğu veya hiç bulunmadığı dağlık bölgelerde yaşayan Dürzî, Nusayrî ve Mütevâlî gibi adlarla anılan heterodoks guruplardı. Çoğunluğu teşkil eden Müslümanlara gelince onları da iki kısma ayırmak mümkündür. Kendilerine "bedevî" denilen göçebeler ve köy ya da şehirlerde yerleşmiş olanlar, yani yerleşikler.

1- S ü n n î M ü s l ü m a n l a r

a- Ş e h i r v e K ö y l e r d e Y a ş a y a n l a r

aa- Ş e h i r v e K ö y l e r d e S o s y a l
H a y a t

Suriye'nin en büyük şehri Şam şehriydi. Şam hem vilâyet merkezi hem de beşinci ordunun merkeziydi. Çıplak "Cebel-i Kâsiyun" dağının eteklerinde kurulmuş bu şehir, geçmiş dönemlerin izlerini taşıyan Gûta ovasının yemyeşil bitki örtüsüyle de birleşince görenleri hayrete düşüren esrarengiz bir havaya bürünüyordu¹⁶.

Şehrin sokakları belki yeteri kadar genişlikte, fakat düzensizdi. Ahşap veya biriketten yapılmış evler boz bir çamurla sıvanmıştı. Bölgenin her tarafında olduğu gibi evlerin pencere-leri sokağa bakmazdı. Kapıları içeri girerken eğilmeyi gerektirecek kadar basık yapılmıştı¹⁷. Bununla birlikte idarecilerin ve esnafların oturduğu saray mahallesi doğunun bütün

16. Hadji Laorty, La Syrie, Paris, 1855, s.139.

17. Y.E.E. 14 / $\frac{1}{2}$ / 126 / 11

ihtişamını sergileyen bir güzellikteydi. Yollar geniş ve bakımlı, yağmurlu havalarda bile gayet temizdi. Yalnız konaklar gri renkli toprak sıvalarıyla birer hapishaneyi andırmaktaydı. Bunların da yola bakan pencereleri pek azdı. Garip ve perişan bir görünümüleri vardı. Ancak bazen siyahî kölelerin açtığı koca kapıdan içeriye girilince insanı hayrete düşüren, büyüleyici bir güzellik karşılardı. Konaklar çok iyi bir biçimde döşenmişti. Geniş bir avlu ve avlunun içinde beyaz mermer ve mozayiklerle kaplı fıskiyeği güzel bir havuz. Bahçe, gölgeleleriyle serinlik veren incir, portakal ve limon ağaçları, güzel kokularıyla ferahlık veren renk renk çiçekler özellikle yasemin ve reyhanlarla kaplıydı. Bahçeden, sivri kemerli birçok kapıyla salonlara girilirdi. Salonlarda oturmak için sekiyer, çok güzel divanlar ve birçokta halı bulunurdu. Salonlardan birisi kadın ve çocuklara diğerleri ise erkeklere ayrılmıştı. Bu evlerin damları kavak ağaçlarından yapılmış kirişlerle ve Arap firizleriyle süslenmişti. Duvarlara aynalar, rengârenk camî, vazo ve tabak resimleri asılmıştı¹⁸.

Şehrin iş ve ticaret merkezi olan çarşılar, camiler, kütüphaneler ve diğer sosyal tesisler hep bir aradaydı. Suriye'nin bütün şehirlerinde olduğu gibi her meslek erbâbı için bir çarşı tahsis edilmişti. Bu çarşıların sayıları, büyüklükleri, yapıda kullanılan malzeme şehirden şehire değişmekteydi. Şam'ın çarşıları ahşaptandı ve birinden ötekine "mastaba" denilen yerlerden geçilirdi¹⁹. Ancak ahşap binaların yangına karşı dayanıklı olmamaları sebebiyle, bazı çarşıların zaman zaman çıkan yangınlarla harap olması üzerine Şam çarşılarından bazıları, yeni baştan ve taştan inşa olunarak üzerleri yangına dayanıklı saç levhalarla kaplandı²⁰. Bugün Şam'ın en meşhur ve en büyük çarşısı olan "Suk-ı Hamîdiye" bu tip çarşıların en güzel örneğidir. Çarşılar; kunduracılar, boyacılar, dericiler gibi

18. Laorty, s. 140-143. Esat Paşa el-Azm(Ö:1757)'ın yaptırdığı, kendi adıyla anılan konağı bu konakların en güzellerinden birisi olup, bugün turistik gayelerle restore edilmiştir.

19. Pascual, s. 38.

20. Midhat, s. 212.

ya orada icra edilen mesleğin adıyla ya da "Suk-ı Hamîdiye", "Suk-ı Midhat" gibi yaptıran sultan veya valinin adıyla anılmaktaydı²¹. Bir çarşıda genelde belli bir meslek erbâbı bulunurdu. Ancak bu mutlak bir kural olmayıp bazen başka iş kollarına ait dükkanlarda bulunmaktaydı²². Esasen bu çarşılarda lüks tüketim mallarının ticareti yapılmakta olup, bakkal, fırıncı, kasap gibi öteki tüccarlar şehrin çeşitli semtlerine dağılmışlardı²³.

1830 lu yıllarda yaklaşık olarak 100-110 bin civarında insanın yaşadığı Şam şehri²⁴ 1318 H./1900 yılında Suriye vilâyeti salnamesinin verdiği bilgiye göre, 143.321 kişiyi barındırmaktaydı²⁵. Nitekim aynı kaynağın bize vermiş olduğu Şam'da bulunan ev, dükkan, cami, kilise gibi yer ve binaların adedine bir göz atılacak olursa, bu rakamlar, bize şehrin toplumsal durumunu daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

1318 H./1900 yılında Şam şehrinde bulunan ev, işyeri, ibadethane gibi yerlerin dökümanter sayısı : 26

Hane; 16832, Dükkan; 7497, Han; 145, Mağaza; 1152, Kahvehane; 202, Değirmen; 72, Fırın; 119, Hamam; 58, Lokanta; 4, Gazino; 12, Otel; 7, Ahır; 800, Oda; 204, İplik Fabrikası; 1, Sabunhane; 7, Debbâğhane; 49, Kasaphane; 4, Yağhane; 38, Ke-

21. Aynı yer

22. A.Rafık, Buhus fi't-Tarihi'l-İktisâdî ve'l-İçtimâî li-Bilâdî's-Şam, Şam, 1985, s.55-47.

23. Pascual, s.38.

24. Pascual, s.33.

25. S.V.S., y.1318, s.364-365. Ancak bundan altı yıl sonraya (1321 H./1906) ait olan bir rapor bize Şam'ın nüfusunu 250 bin civarında vermektedir. Gerçi salnamenin verdiği rakamlâ kıyaslanır ve altı yıl içinde nüfusun bu kadar artmayacağı, ayrıca iç göçün yok denecek kadar az olduğu da dikkate alınarak düşünüldüğünde, bu rakam da çok abartılmış bir tahmindir denilebilir, fakat hepsi Şam şehrinin birer mahallesi haline gelmiş civar kaza ve kasabalarla birlikte göz önüne alınırsa bu rakamın doğru bir tahmin olduğu söylenebilir, Y.E.E. 14/.../ 126 / 11.

26. S.V.S., y.1318, s.376-377.

restehâne; 47, Nişastahâne; 30, Kireçhâne; 40, Zeytinlik; 119, Bağ bahçe v.s.; 1939, Arabahâne; 42, Boyahâne; 18, Tahmishâne²⁷; 12, Basmahâne; 35, Devâir-i Resmîye; 11, Kale; 1, Cevâmi ve Mesâcid; 241, Tekye; 11, Medrese; 30, Kütüphâne; 1, Sebîl; 623, Mekâtib-i İdâdiye; 2, Mekâtib-i Rüşdiye; 2, Mekteb-i Sanayi; 1, Mekâtib-i İptidâiye; 12, Mekâtib-i Adîye; 78, Matbahâne; 3, Hastahâne; 2, Tımarhâne; 1, Meyhâne; 21, Kili-se ve Manastır; 28.

Çoğunluğu Arap kökenli olan ve Arapça konuşan bu şehirde, çeşitli yerlerden gelmiş değişik din ve milliyetten pek çok insan vardı. Zira bilindiği üzere Şam, her yıl Hicaz'a gidecek olan Hac kervânının hazırlandığı, İstanbul'dan yola çıkarılan Hac kervanıyla olsun, peyderpey gelen kabilelerle olsun, Haclıların toplandığı yerdi. Haclılar gidiş ve dönüşte burada uzun süre kalıyorlardı. Hac kervanı için gerekli yiyecek, içecek, giyecek maddeleri ve yük yahut binek hayvanlarının büyük kısmı buradan veya etraf şehirlerden sağlanıyordu. İşte gerek bu sebeple gerekse, buraya gelen Haclıların bir kısmının gelirken ticarî eşya getirmeleri ve dönerken de aynı şekilde mal götürmeleri sebebiyle olsun kervan, şehrin ve bölgenin hem ticarî hayatında hem de kültürel hayatında önemli bir rol oynamaktaydı. Hac sebebiyle buralara kadar gelen insanların bir kısmı ticaret veya eğitim gibi çeşitli sebeplerle yurtlarına dönerek burada kalmakta ve buradaki insanlarla karışıp kaynaşmakta idiler²⁸. Bunların toplumdaki soyutlanmaları yahut ikinci sınıf insan muamelesi görmeleri söz konusu değildi. Dışarıdan gelen insanlar, hangi sebeple gelmiş olurlarsa olsun, eğer geçimlerini sağlayabilecekleri bir kazançları varsa, burada serbestçe kalabilirlerdi. Yalnız zaman zaman şehre gelen yabancıların artması ve bunların iş ve güçlerinin olmaması nedeniyle hırsızlık ve soygun gibi bir takım kötü işlere kalkış-

27. Kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yere verilen addır. Pakalın, III, 375.

28. Rafık, Kâfiletu'l-Haccı's-Şâmi, s.5-7.

maları vilâyeti bazı tedbirler almaya yöneltti. Vilâyet idare meclisi aldığı bir kararla burada kalmak isteyenlerden, kendilerinden sorumlu olacak kefiller göstermelerini istedi. Ticaret ve sanatla uğraşanların bu konuda herhangi bir güçlük çekmesi söz konusu değildi. Fakat işsiz güçsüz buralarda dolaşan ve çoğu "serseri" takmindan olanlar böyle bir karar üzerine Şam şehrini terkettiler, terketmeyenler de zorla uzaklaştırıldılar²⁹.

Halk, ister şehirlerde olsun ister köy yerinde olsun her dinden olan kendi dindaşıyla oturmakta ve ötekilerle karışmamakta idi. Bir köy ya Müslüman köyüdür veya gayr-i müslim köyüdür. Yani karışık değildir. Eğer her iki taraftan da insanlar varsa mahalleleri ayrıdır. Bu durum şehirler için de aynıdır. Bunun en açık örneği Şam şehridir ki, Müslümanlar veya gayr-i müslimler burada birbirinden ayrı inşa edilmiş geceleri kapıları kapatılabilen ve "hara" denilen ayrı ayrı mahallelerde otururlardı³⁰. Öyleki bu eski alışkanlığın izlerini bugün bile görmek mümkündür.

Halkın tanışıp kaynaştığı, beraber olduğu yerlerin başında her Müslüman toplumda olduğu gibi cami ve mescitler gelirdi. Ancak halkın birbirleriyle tanışıp kaynaştığı bu tür yerlerden birisi de şehir toplumunun geleneksel yapısı içinde önemli bir yeri olan esnaf teşekkülleri idi³¹. Çalışan her fert ister Müslüman olsun ister gayr-i müslim mutlaka bir teşekkülün üyesi idi. Bunun tek istisnâsı üst kademe de bulunan yöneticilerle, ulema ve askerlerdi³². Bu teşekküllerin sayıları şehirden şehire değişmekteydi³³. Herbirisinin başında o teşekkülün üyeleri tarafından seçilen bir "şeyh" vardı. Şeyhin görevini yerine getirebilmesi için Hanefi Kâdısı tarafından o makama tayin edilmesi gerekirdi. Kâdı şeyhi tayin ettiği zaman

29. Suriye Gazetesi, y.1283, No: 9.

30. Müzekkirât Tarihiyye an Hamletî İbrahim Paşa, s.38.

31. Pascual, s.40.

32. Pascual, s.39.

ona bir tayin beratı verir ve bunu da şeriye siciline kaydederdi. Şeyh bundan sonra başında bulunduğu teşekkülün sözcüsü olarak onlar adına konuşma ve söz söyleme hakkına sahipti³⁴. Şeyhe "şeyh" kelimesinin dışında meselâ mimarlar ve kasaplarda olduğu gibi "mimar başı", "kasap başı" yahut debbağlarda olduğu gibi "ahi baba" ya da yalnızca "baba" denirdi. Şeyhin beraberinde ona yardımcı olmak üzere o teşekkülde uzun yıllar emek vererek ustalığa yükselmiş kişilerden ihtiyar heyeti denilen bir heyet bulunurdu³⁵. İhtiyar heyeti, eğer şeyh makamına uygun birisi olmaz veya gereği gibi hareket etmezse Kadıdan onun azlini isteyebilirdi. Zira şeyh bazen olduğu gibi şeyhlik makamını babasından devralmış olabilirdi. Ancak her halûkarda ihtiyar heyetinin onayını almak zorundaydı. Ayrıca mesleğini iyi bilen, becerikli dindar bir kişiliğe sahip olması ve üyelerin derazı olması gerekirdi³⁶.

Çarşıda gerçek bir tekel icra eden meslek teşekkülleri ürünlerin kalitesini kontrol, fiyatları ve yevmiyeleri tesbit ederdi³⁷. Ancak 1840 yılından sonra her geçen gün, meslek teşekküllerinin aleyhinde gelişerek, yerli tüccar ve esnafı şiddetle sarstı. Avrupadaki sanayi inkılabının neticesinde yerli pazarlara bol miktarda Avrupa malı geldi. Özellikle kumaş sanayiinde ileri bir durumda olan Suriyeli esnaf kalitesiz olmasına rağmen ucuz ve bol olan bu mallar karşısında tutunamadı³⁸. Rekâbet için yeni ve daha değişik sitilde kumaş üretimine gidildi. Ancak bu, bir süre daha bu iş kolunun devamını sağlamakla birlikte yok olmaya mahkumdu. Nitekim her iş kolunda giderek üretim düştü iflaslar arttı, tüccar ve esnaflar vergilerini veremez duruma geldi. Bunun için de çeşitli hilelere başvurmaya, yabancı konsolosların himâyelerine sığınarak, onların verdiği "berat"larla yabancılara verilen imtiyazlardan

34. Bu teşekküllerin isimleri için bak. Rafık, et-Tanzimu'l-Hırafî, s.32-33.

35. Rafık, et-Tanzimu'l-Hırafî, s.35-42.

36. Aynı yer

37. Pascual, s. 40.

38. Rafık, et-Tanzimu'l-Hırafî, s.52-53.

yararlanmak için yollar aramaya başladılar³⁹. Bunun üzerine mültezimlerden bazıları esnaf ve tüccarın içinde bulunduğu durumu idarî mercilere arz ederek taahhüt ettikleri verginin tahsilinin imkansız olduğunu ve taahhütlerinde indirime gidilmesini istediler⁴⁰. Nitekim aşağıdaki Suriye'ye ithal ve Suriye'den ihraç edilen malların değer ve oranlarını gösteren liste bu söylenenlerin açık bir göstergesidir.

1833-1887 yılları arasında Şam'a ithal edilen ve Şam'dan ihraç edilen malların değerleri ve toplam değer içindeki oranlar:

Yıl	İthalat	Oran	İhracat	Oran	Toplam
1833	13.242.125	% 54	11.248.250	% 46	24.490.375 ⁴¹
1859	15.318.250	% 60	10.418.000	% 40	25.736.250 ⁴²
1862	20.214.420	—	—	—	— ⁴³
1883	14.953.228	% 57	11.275.444	% 43	26.228.732 ⁴⁴
1884	15.007.000	% 65	8.113.171	% 35	23.120.171 ⁴⁵
1885	14.367.000	% 63	8.320.500	% 37	22.687.500 ⁴⁶
1887	17.000.000	% 63	10.000.000	% 37	27.000.000 ⁴⁷

Bu tablo bize vilâyetin ticarî hayatındaki gelişmenin ne tarzda cereyan ettiğini hiç bir yoruma gerek kalmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Tablodan anlaşıldığı üzere ithalat sürekli bir artış ihracat ise sürekli bir düşüş içindedir. Bu durum, Süveyş kanalının açılmasıyla (1869) transit mal geçişinin düşmesi ve Hacıların bir kısmının Hicaz'a deniz yoluyla gitmeye başlamaları üzerine daha da kötüleşti. Sonuç olarak vilâyetin ticarî açığı % 9'dan % 26 gibi çok yüksek bir düzeye çıktı⁴⁸.

39. Aynı yer.

40. M.V.T., Sicilu Dımaşk, No: 11, s.99.(5 Muharrem 1261)

41. Henri Guys, Esquisse de L'Etat Politique et Commerciale de la Syrie, Paris, 1862, s.202-206.

42. AE, CC, Damas, Vol.IV, 10 Janvier 1860.

43. AE, CC, Damas, Vol, IV, 9 Juillet, 1863.

44. AE, CC, Damas, Vol, VI, 8 Fevrier, 1884.

45. AE,CC, Damas, Vol, VI; 15 Mai, 1886.

46. Aynı yer.

47. AE, CC, Damas, Vol, VI, 25 Janvier, 1889.

48. Rafık, el-İktisadu'd-Dımaşkî, s.123-124.

Suriye'de ve bütün Osmanlı sınırları içerisinde batı mallarının bu kadar bollaşmasının sebebi bu malların girişinde temel vasıta olan 1838 tarihli Osmanlı-İngiltere ticaret anlaşmasıydı. Kısa bir süre sonra bütün Avrupa ülkelerini de içine alacak biçimde genişletilen anlaşma Kapitülasyonlarla teminat altına alınmış imtiyazları tasdik etmekte ve ülkenin her yerinde her türlü ürünü almaya yönelik tekelciliği ortadan kaldırmakta idi. Anlaşmaya göre gümrük hakları ithal mallar için % 5, ihraç mallar için % 12, transit mallar için % 3 tesbit edilmişti⁴⁹. Daha sonra devlet artan ihtiyaçlar karşısında, 1861-1862 yıllarında ithalat vergisini % 8 ve 1907 yılında % 11'e yükseltti. İhraç vergisi ise düşürüldü. Tabii ki Avrupa ülkelerinin şiddetle karşı çıktığı bu değişiklikler çok gecikmişti. Bu yüzden de yerli tüccar ve sanatkarlar yabancıların rekâbetinden fevkalâde ölçüde hırpalanmıştı⁵⁰.

Halkın kılık ve kıyafetine gelince, insanların giyiniş biçimleri pek birbirinden farklı değildi. Şehirlerde erkekler genelde, başlarına tarbuşun denilen kırmızı bir fes giyerler üzerine de sarık sararlardı. Sarığın rengi kısmen giyenin dinini belirlerdi. Çünkü Mısır idâresinden önce beyaz ve yeşil sarık sarmak yalnız Müslümanlara, kahverengi veya siyah sarık sarmak ise gayr-i müslimlere has idi. Aradaki bu ayırımı kaldırmak isteyen Mısır idâresi gayr-i müslimlerin de beyaz ve yeşil sarık sarmalarına izin vermişti. Mısırlılardan sonra, Tanzimat fermanının getirdiği bir yenilik olarak, Osmanlı idarecileri de Müslümanlarla gayr-i müslimlerin eşit olması şeklindeki kuralı benimsediler⁵¹. Ancak halk genel olarak eski alışkanlığını sürdürmeye devam etti⁵². Hanımlar üzerlerine "habarah" denilen geniş bir örtü alırlar, yüzlerine de peçe takarlardı⁵³.

49. Kütükoğlu, s.109-124.

50. Pascual, s.46.

51. Mihail Mişakka, Meşhedu'l-Ayan, s.197.

52. Cuinet, s.311-312.

53. Cuinet, s.314.

Köylerde halk, entarî, âbâ, şalvar ve yemenî giyer, başlarına da sarık sararlardı. Ancak Havran ve çevresindekilerin başlarına sardıkları ve "kefiye"⁵⁴ diye isimlendirdikleri sarık öteki bölgelerinkinden farklıydı⁵⁵. Hanımlar özellikle köylülerin ve bedevîlerin hanımları "nılayeh" denilen mavi renkli bir gömlek giyerlerdi⁵⁶.

Köylülerin temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktı. Bölgelere göre miktarı ve yetiştirilen türün oranı değişmekle birlikte belli başlı tarım ürünleri buğday, arpa, darı, mercimek, nohut, burçak ve çeşitli meyvelerdi⁵⁷. Temel gıda maddesi buğdaydı. Özellikle Havran bölgesi bu ürünün yetiştiriciliğinde ön plandaydı. Buğday, Şam'ın ambarı kabul edilen Havran'dan Şam'a develerle taşınmaktaydı. Ancak özellikle kışın hava şartları dolayısıyla bazen buğday nakliyatı duraklar, bunun sonucunda da Şam'da kıtlık başgösterirdi. Bundan dolayı idâre hem yüksek olan taşıma ücretlerinin düşürülebilmesi hem de her mevsim sevkiyatın yapılabilmesi için Havran'ı Şam'a düzenli şose ve demir yoluyla bağlamayı planlamıştı. Nitekim Suriye'de demir yollarının artmasıyla tarım sektöründe taşıma ücretleri önemli oranda düşüş kaydetti⁵⁸.

Suriye'nin bazı kesimlerinde ve Lübnan'da ipek böceği, dolayısıyla da tut yetiştirilirdi. Özellikle Güney-Doğu Asya pazarlarının, İngiltere'nin denetimine girmesinden sonra Fransa'nın bu bölgeye daha fazla önem vermesi dolayısıyla ipek böceği üretiminde artış oldu⁵⁹. Amerikan iç harbinden sonra Lazkiye ve civarında da tütün ekimi yaygınlaşmıştı⁶⁰.

54. Kefiye : Başa sarılan ve omuzların üzerine gelen uçları püsküllü, ince ipek örtülü kumaş için kullanılır bir tabirdir. Pakalın, II, s.237.

55. Guinet, s.309-311.

56. Guinet, s.315.

57. S.V.S., y.1311, s.255.

58. İrâde/Meclis-i Mahsus, No: 2932.

59. Roger Owen, "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi", Çev.Serdar Turgut. Toplum ve Bilim 23, Güz 1983, s.54-72.

60. Pascual, s.47.

Hayvancılığa gelince, yerleşik hayata geçenler de tıpkı göçebeler gibi hayvancılıkla da uğraşırlardı. Belli başlı hayvan türleri; koyun, keçi, sığır, deve ve at idi⁶¹. Özellikle Baalbek'te olduğu gibi bazı yerlerde arıcılık da yapılmaktaydı⁶². Yerleşik hayata geçmiş köylülerin bir kısmı Anadolu'da olduğu gibi, kışın belli yerlerde oturur, yaz gelince kendi mamülleri olan çadırlarıyla yaylalara göçerlerdi⁶³.

Köylerde oturanlar kendi ihtiyaç maddelerini kendileri üretirdi. Evin hanımı ekmek yapacağı unu, el değirmeninde öğütürken giydikleri giysilerin yünü veya pamuğunu da kendi eliyle eğirerek iplik haline getirir ve örerd. Ancak bütün bunlara rağmen kendi kendine yeterliliğin yüzde yüz olduğu söylenemez⁶⁴.

Kırsal alanda, toplulukların üyeleri arasında sıkı bir dayanışma vardı. Bu topluluklar köyün veya köylerin durumuna göre bir veya birkaç aileden meydana gelmekteydi ve başlarında da bir şeyh vardı. Söz konusu şeyh kuvvetinden dolayı kabullenilmiş olabileceği gibi zengin bir aileden gelen ekonomik ve siyasi, bazende dini iktidara sahip birisi olabilirdi. Şeyh çoğu kere devletle çiftçiler arasında aracı olur ve topluluğa fark edilen vergiyi topluluk bireyleri arasında o üstleştirirdi⁶⁵. Bu sistemin sakıncalarını gayet iyi anlayan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa (Ö. 1849) Mısır'da Memlukluları ortadan kaldırarak köyleri doğrudan doğruya devletin muhatabı yapıp, oradaki üçüncü şahısları ortadan kaldırmıştı. Yapılan bu yeniliğin, devlet otoritesinin tesisi, vergilerin adil bir şekilde toplanması, ziraat ekonominin canlanması ve köylünün refah düzeyinin artmasında sağladığı yarar, gözle görülür bir düzeyde olmuştu. Mehmet Ali Paşa aynı şeyleri Suriye'de de

61. Cuinet, s.347-348.

62. Cuinet, s.350-351.

63. S.V.S., y.1311, s.274.

64. Pascual, s.37.

65. Pascual, s.37; A. N. Poliak, el-İkta fî Mısra ve Suriye ve Filistin ve Lübnan, Çev: Atıf Kerem, ?, 1949, s.137-146.

gerçekleştirmek istediye de bunda tamamen başarılı olduğu söyelenemez⁶⁶. Osmanlı idâresi Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı bu yeniliğe kaldığı yerden devam ederek mükataacıların sahip oldukları bütün imtiyazları lağvetti⁶⁷. Devletin köylülerle olan ilişkilerinde köylerde köy muhtarları, nahiyelerde nahiyeye müdürleri muhatap olarak kabul edildi⁶⁸. Mültezimlerin haksız davranışlarına son vermek için iltizam sistemi kaldırılarak yerine emanet usulü getirildi⁶⁹. Göçebelere yerleşik hayata geçmeleri teşvik edildi⁷⁰. Vergi ve askerlik işlemlerinin daha düzenli yürütülebilmesi ve ziraata katkısı olur düşüncesiyle 1858 tarihli toprak kanunuyla köylülerin zimmetleri altında bulundurdıkları arazideki intifa hakları artırıldı⁷¹. Tut⁷², zeytin⁷³, pamuk⁷⁴, tütün⁷⁵ gibi bir takım ürünlerin yetiştirilmesinde yeni teşvik tedbirleri alındı.

Ancak yasal değişiklikler yoluyla alınan bu tedbirler devlet adamlarının çabalarına rağmen acaba hedefine ulaştı denilebilirmi? İşte bu sorunun cevâbı hayırdır.

1840-1908 yılları arasında, devlet otoritesi ulaşım ve haberleşme ağının gelişmesine paralel olarak her geçen gün daha da arttı. Kırsal alanda güven ve emniyetin eskiye oranla iyileşmesi göçebelerin yerleşikler üzerindeki baskısını kaldırdı. Bir taraftan aşiretler yerleşik hayata geçerken öte yandan köylüler aşiretlere ödemekte oldukları hive(himaye vergisi)'den kurtuldular. Ulaşım imkânlarının artmasıyla mal ta-

66. Hitti, İslâm Tarihi, IV, 1212.

67. Cebel-i Lübnan Nizamnâmesi 5.Mad., Salname-i Cebel-i Lübnan S.4, s.28, Poliak, s.211-212.

68. D.I.T., 619, 637.

69. D.I.T., 2.baskı, I, 631-637, Y.E.E., 79/62/IV/966.

70. Aynı yer; İrade/Meclis-i Mahsus, No: 1751.

71. D.I.T., I, 165-199.

72. D.I.T., 2.Baskı, 88-89, I.

73. D.I.T., 2.Baskı, I, 90-91.

74. D.I.T., 2.Baskı, I, 86-87.

75. D.I.T., 2.Baskı, I, 788-805.

lebide artarak köylünün elindeki malı daha kolayca satabilme imkânı doğdu. Sonra köylülerle şeyhler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda şeyhlerin kendilerine has meşrû hiçbir hakları kalmaması sebebiyle, köylüler kanun karşısında kendilerini daha rahat ve güven içinde hissettiler⁷⁶. Bütün bunlar sarfedilen çabaların ve harcanan emeklerin olumlu yönleriydi.

Meydana gelen değişikliklerin olumsuz yönlerine gelince; bunların başında köylülerin artan vergiler karşısında düştükleri durumdu. Vergilerini ödeyebilmek veya öteki ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tefecilerden borç para alan köylüler, kısa bir süre sonra ellerindeki tüm varlıklarını kaybederek, topraklarında boğaz tokluğuna çalışan ameleler durumuna düştüler. Yahut da topraklarını terkettiler. Nitekim Gutâ ovasında bulunan arazinin büyük çoğunluğu ya simsarcı Yahudilerin ya da onlardan kurtulmak için köylülerin kendilerine sığındıkları Şam eşrâfının eline geçti⁷⁷. Vilâyet idâresi köylüleri bu simsarcıların elinden kurtararak topraklarını onlara iade etmek için duruma müdahale etti. Kurulan bir komisyon işlemlere el koydu. Ancak simsarcıların büyük çoğunluğunun yabancı uyruklu olması ve konsolosların, onların yararına olarak tavır almaları, vilâyetin işini güçleştirmekteydi⁷⁸. Vilâyet faizlerin ödeme şekillerini ve miktarını tanzim ve bundan böyle verilecek borçların meclis-i ticaretce senede bağlanması gibi birtakım tedbirler aldıysa da⁷⁹ alınan bu tedbirlerin gelişmelerin sonucunu resmî belgelerden öğrenemiyoruz. Ancak, başka bir kaynak, köylülerin savunmasını Türk asıllı Esat Efendi adlı bir avukatın üstlendiğini ve simsarcı Yahudilerin bu toprakları satmak ya da boşaltmak zorunda kaldıklarını bize haber vermektedir⁸⁰.

76. İrade Meclis-i Mahsus, No: 2932; 1751; Cuinet, s.346-348; Ben-Eliezer, s.185.

77. Kürt Ali, Gutatu Dımaşk, s.95.

78. Suriye Gelen-Giden Defter. No: 342, (10 Safer 1279), (13 Safer 1279)

79. Aynı yer.

80. Kürt Ali, Gutatu Dımaşk, s.95

Suriye köylüsünü en fazla etkileyen kanun 1858 tarihli toprak kanunuydu⁸¹. Kanun vergilendirmeyi kolaylaştırmak ve toprak sisteminin kollektif şekillerini(muşa) kaldırmayı hedef almıştı. Bunun için de toprak kanunundan kısa bir süre sonra tapu sicil kanunu çıkarıldı⁸². (1861) Ancak genel bir toprak sayımını öngören tescil sistemi ve mirî arazi üzerinde intifa haklarını kabul eden senetlerin verilmesi köylüleri endişeye sevketti⁸³. Köylüler bu nedenle zilliyetleri altındaki toprakları tapu dairesine kaydettirmekten kaçınıırken, şehir ve kır eşrafı gayr-ı meşru olarak büyük toprak parçalarını kendi üzerlerine kaydettirdiler. Böylece Havran bölgesi dışında önemli oranda geniş toprak parçaları köylülerin elinden çıkarak belli ellerde toplanmış mülk topraklar haline geldi⁸⁴. Nitekim Hama, Hımıs ve Selimiye'deki köylerin kime ait olduğunu belirten aşağıdaki bilgiler bu görüşü teyit eder mahiyettedir.

K ö y l e r i n S a y ı l a r ı

	<u>Hama</u>	<u>Hımıs</u>	<u>Selimiye</u> ⁸⁵
Büyük toprak sahipleri	100	117	75
Sultanın mülkü	106	121	40
Köylülerin mülkü	—	—	18

81. D.,I.T., I, 165-199, Bu kanun ve neticeleri hakkında geniş bilgi için bak. Halil Cin Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Ank., 1978.
82. Tapu ile ilgili olarak 7 Şaban 1276 H./1859 M.tarihinde bir layiha yayınlandı. Kısa bir süre sonra 15 Şaban 1276 H./1859 M.tarihinde de tapu kanununa hazırlık olarak tapu nizamı için bir tarif çıkarıldı.(D.,I.T.,I, 209-215). Nihâyet, 26 Safer 1278 H/1861 M.tarihinde 33 Mad. ve bir zeyli olarak Tapu Tescil Kanunu neşredildi. (D.,I.T., I, 200-209).
83. Pascual, s.47.
84. Bika kazasına bağlı Boran köyünün arazisi toplam 8815 dönümü bulmasına rağmen bu arazinin tamamı sadece beş müte-neffiz şahıs üzerine toplanmıştır. Y.E.E., 5/2197/83.
85. A.A.Hannîa, el-Kadıyyetu'z-Zirâiyye ve'l-Hareketu'l-Fel-lâhiyye fî Suriye ve Lübnan, 1820-1922, Beyrut, 1975,s.103.

Bir başka kaynağa göre de Hama bölgesindeki 124 köyden % 80'ni beş büyük aileye ait olup geriye kalanlar orta veya küçük çiftçiler arasında paylaşılmıştı⁸⁶. Bu da toprak hareketinin ne yönde geliştiğini ortaya koymaktadır. Kanunun getirdiği intifa hakkının köylüler aleyhinde gelişme gösteren bir başka yönü de Suriye'de çiftliklerin artmasıydı. Özellikle Filistin'de bir kısım yabancılar köylülerin elinden mirî araziye ait toprakları satın alarak buraları kendi özel mülkleri haline getirdiler. Öyleki bazen bu, bir köyün ekilebilir bütün arazisini içine almaktaydı. Nitekim Kudüs sancağında bir Alman uyruklu, köyün ekilebilir bütün arazisini üzerine tescil talebiyle Defter-i Hakanî'ye gider, görevli memur bu durumun toprak kanununun 130.maddesine aykırı olduğunu bildirerek işlem yapmaktan kaçınır. Ancak, işte o zaman durum daha da ciddiyet kazanarak hükümetler arası bir problem haline gelir⁸⁷. Sonucu ise söylemeye bile gerek yoktur. Çünkü karar, daima zayıf devletin aleyhinde olacaktır.

ab- Ş e h i r v e K ö y l e r d e Y a ş a y a n
B a z ı S ü n n î G u r u p l a r ; T ü r k m e n -
l e r , C e z a y i r v e K a f k a s y a G ö ç -
m e n l e r i .

Şehir ve köylerde yaşayan Müslüman halkın çoğunluğunu Arapça konuşan insanlar oluşturmaktaydı. Bunların bir kısmı Hanefi diğerleri ise Şafii mezheplerine mensuptular. Hanefi ve Malikî mezhebine bağlı olanlar nisbeten daha az idiler. Buna rağmen devlet bunların her birisi için ayrı ayrı Kâdı tayin etmişti⁸⁸. Arapça konuşmayan ve sayıları kayda değer

86. Pascual, s.48.

87. Y.E.E. Ç 11 /48-49/136; Ö.L.Barkan, "Toprak Hukuku ve 1274 tarihli Arazi Kanunnâmesi", Tanzimat, s.414-415.

88. M.V.T., Sicil No: 57, s.56; Sicilü Mahkemeti'l-Buzûriye, No : 630, s.3.

bir yekûn tutan öteki müslüman topluluklara gelince bunların başında Türkmenler yer almakta idi. Türkmenlerin bu bölgede yerleşmeleri, Osmanlı Devletinden daha önceki döneme uzanmakta idi⁸⁹. Ancak Türkmenlerin bölgeye düzenli bir şekilde iskân edilmeleri Osmanlı idâresi zamanında olmuştur. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) bir kısım Türkmen oymaklarını Anadolu'dan getirterek Lâzkiye ve civarına yerleştirdi⁹⁰. Türkmen oymaklarının bölgede iskânı, bunlarla kalmayarak devam etti. 25 Ocak 1691 (M.24 Cemaziye lâhir 1102 H.) tarihli bir kararla, Havran ve Humus havalisinde boş ve harap halde bulunan yerlere Türkmen oymaklarının iskânı emrolundu ki, bunlara tahsis edilen köylerin toplamı yaklaşık olarak 64 köy ve 31 mezreaya ulaşmakta idi⁹¹. İskan edilen bu aşiretler, bir süre sonra yerlerini terk ederek Anadolu'ya gittilerse de ilgili idâreçiler tarafından takip edilerek tekrar eski yerlerine dönmeye zorlandılar. Ayrıca bu iskân, Şam havalisine yapılan iskânlarla takviye edildi. 1720 yılında Şam havalisine getirilerek iskân edilen Türkmen oymakları, Havran, Cebel-i Aclun ve Kuneytra taraflarına yerleştirildi⁹². Türkmenlerin idâre ile ilişkileri genelde olumlu olup araştırmamıza konu olan dönemde, bunların idâre ile olan ilişkileri ya da iskânlarına dair, belgelerde herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

19.yüzyılda Suriye toplumuna yeni katılmalar oldu. Bun-

89. Matran Yusuf Bedran, s.273; Ebu-Husayn, Abd al-Rahım, Provincial Leaderships in Syria(1575-1650) Beirut 1985, s.11-67.

90. Kürt Ali, Hitat, VI, 267.

91. İskân edilen Türkmen oymaklarının adları ve iskân edildikleri köy ve mezralar için bak. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin iskânı, İst., 1987, s.65-70.

92. Orhonlu, s.107-108, Hama ve Humus dolaylarına iskân edilen Türkmenler bugün yerlerini muhafaza etmekte, Ancak özellikle Kuneytra ve havalisine yerleştirilenler 1967 Arap-İsrail savaşında buldukları yerlerin İsrail tarafından işgâl edilmesi üzerine, buraları terk ederek Şam şehrine gelip yerleşmişlerdir. Bugün Türkmenlerin Şam şehrindeki sayıları 100.000 kişi civarındadır.

ların başında Cezâyir ve Kafkasya'dan gelen göçmenler yer alır. Kafkasya göçmenleri özellikle 1877 Türk-Rus harbinden sonra, kitleler halinde anayurtlarını terkederek Osmanlı devletine sığındılar. Devlet de bunları, ülkenin çeşitli yerlerine, bu arada Suriye vilâyetine yerleştirdi. Suriye'de iskân edilen Kafkasya göçmenlerinin iskân yerleri, genelde stratejik önemi olan ve daha önce Türkmenlerin de yerleştirildiği yerlerdi⁹³. Nitekim Başbakanlık Arşivinden alınan bir belgede buraların neden stratejik bir öneme haiz olduğu şöyle açıklanmaktadır. Kafkasya göçmenlerinin iskân edildikleri "...Mecdel-i Şems; Hasbiya ve Râşiya ile Cebel-i Lübnan'ın hatt-ı geçitlerini te'min eder bir nokta-i Dürziye olduğu gibi, Mansur ve Zeyvan karyeleri de bu hal ve mevkidedirler.⁹⁴" Yine aynı belgeden anlaşıldığına göre buralarda Kafkasya göçmenleriyle Dürziler arasında sık sık çatışmalar meydana gelmekteydi.

Suriye'de iskân edilen Kafkasya göçmenlerinin sayıları, Fransız şarkiyatçılarından Vital Cuinet'in tahminine göre 5.045 kişi kadardı⁹⁵. Gerçi bu sayı pek fazla sayılmazdı. Ancak, Kafkasya göçmenlerinin, Suriye'nin zirai hayatına olan katkıları hiçte azımsanmayacak bir orandaydı. Zira bunların sahip oldukları tarım tekniği, ziraat ve hayvancılıkla ilgili bilgileri geldikleri yere oranla oldukça ileriydi.

Cezayir göçmenlerine gelince bunlar; Fransa'nın Cezayir'i işgâl etmesi (1831) üzerine Fransız işgâline karşı başkaldıran Emir Abdülkadir el-Cezâirî(1808-1883)⁹⁶ ile birlikte yurtla-

93. S.V.S., y.1311, s.269; Ayniyat Defteri, No:902,(Tarih; 21 Ağustos 1284 Rumi /1868, Sayı: 264); Aynı Defter(Tarih; 11 Eylül 1284 Rumi /1868, Sayı: 239)

94. Y.E.E. 18 / 553-464 / 33 / 37.

95. Cuinet, s.307. Kafkasya göçmenlerinin birçoğu, bugün, Türkmenlerin yaptığı gibi, 1967 Arap-İsrail savaşında yerlerini terkederek Şam'a gelmişlerdir.

96. 1832'de Maskara'da Emir ilân edilen A. Cezâirî, 1847'de Fransa'ya esir düştü. 1852'de serbest bırakılması üzerine İstanbul'a gelen A.Cezâirî Bursa'da yerleşti. 1855'de tekrar Fransa'ya gitti. Dönüşte Şam'a yerleşti. 1883'de burada öldü. Şam'da Muhyiddin Arabî'nin türbesine defnedildi.

rını terkederek Osmanlı Devleti'ne sığınmış kimselerdi. Osmanlı Devletinin muhtelif yerlerine iskân edilen Cezayirlilerden bir kısmı da Suriye'de iskân edilmişti. Bizzat Emir Abdulkadir el-Cezâirî'de Şam'da yerleşmiş idi. Emir Abdulkadir bilgili, ileri görüşlü ve dirâyetli bir şahıstır. Bunun için de kısa bir zamanda Şam eşrâfanın ileri gelenlerinden birisi olmuştu⁹⁷. 1860 Şam olaylarında olayların kısa zamanda yatışmasındaki çaba ve gayretleriyle idârenin takdirini kazanan Emir Abdulkadir, Mabeyn-i Hümâyun'a gönderilen evraklardan anlaşıldığı üzere Suriye Valisi Hamdi Paşa ile ihtilâfa düşmüştü. Bundan dolayı da vali Hamdi Paşa ve Emir Abdulkadir karşılıklı olarak birbirlerini Bab-ı Âli ve Mabeyn-i Hümâyun'a şikâyet etmişlerdi⁹⁸.

Nitekim, Hamdi Paşa, Mabeyn-i Hümâyuna gönderdiği bir şikâyet yazısında meseleyi şöyle ifâde etmektedir. "Muma ileyh ötedenberi kendi mensûbâtını ve Cezayir muhacirlerini himayeye ve hânesinde eşhâsı darp ve hapis misilli muamelât icrasına alışmış ve bunlardan cünha ve cinayetle müttehem olup muhakemeden talep olunan bazı Cezayirlileri bir takım eğzar ile göndermeme ve derdest..." Hamdi Paşa, Emir Abdulkadir'in alışmış olduğu bu duruma engel olmak için sanıkları jandarma zoruyla aldığını, Emir Abdulkadir'in ise bundan hoşlanmadığını belgenin devamında bildirmektedir. Bunun üzerine Emir Abdulkadir, Hamdi Paşanın ifâdesiyle; "...makamat-ı aliyenin kâffesine ve kemâli zühdüyle berâber bir taraftan da Fransa hükûmetine mürâcaatla" Hamdi Paşa'nın hakkında şikâyette bulunmuştu⁹⁹. Ancak yine belgeden anlaşıldığı üzere vali ile Emir arasındaki bu soğukluk bir süre sonra giderildi.

Cezayirlilerin Suriye vilâyetindeki meseleleri elbetteki Emir Abdulkadir meselesi değildi. Eğer öyle olsaydı en azından Emir Abdulkadir'in ölümüyle sona ermesi gerekirdi. Halbuki

97. Kürt Ali, IV, 72.

98. Y.E.E., 18/417-71/3140; Y.E.E., 18/417-67/3/40; Y.E.E., 18/417-69/3/40; Y.E.E., 18/417-21/3/40; Y.E.E., 18/417-66/3/40.

99. Y.E.E., 18/417-43/3/40.

Emirin ölümüyle daha da büyüyerek çözüme kavuşturulması zarurî bir hâl aldı. O halde nedir mesele? Suriye ve Beyrut vilâyetlerindeki Cezayirli göçmenlerin sayısı yaklaşık 8-10 bini bulmuştu. Hiçbir yerde doğru dürüst kayıtları olmadığı için kesin sayıları bilinmeyen bu göçmenler, kaba tabiatlı, uzlaşılması zor insanlardı. Hergün birtakım uygunsuz olaylara sebebiyet vermekteydiler¹⁰⁰. En önemlisi de bunların Fransız vatandaşlığı iddiasında bulunmalarıydı. Asker olmayı ve vergi vermeyi reddeden bu insanlar, kendilerinin Osmanlı tebası olmadığı iddiasıyla, yabancılara tanınan imtiyazlardan yararlanmak istediler. Ne gariptir ki Fransa da zulmünden kaçarak buralara sığınan bu insanlara güya insanlık namına sahip çıkıyordu. Fransa konsolosları yerli yersiz vilâyetin işlerine müdâhale ederek özellikle yaralama ve adam öldürme gibi ağır cezayı gerektiren suç işlemiş olanları kendi vatandaşı olduğu iddiasıyla korumaya kalktılar¹⁰¹. Burada bir Fransız kolonisinin ortaya çıkmasının ne gibi sakıncalar doğuracağını bilen vilâyet, bu problemi kesin bir çözüme kavuşturmak için bazı girişimlerde bulundu. Durumu Bab-ı Âli'ye ilettili. Bab-ı Âli durumu Fransa'nın İstanbul büyükelçisiyle görüşerek problemi hükümetler arası düzeye çıkardı. Yapılan görüşmelerle de Fransız vatandaşlığı iddiasında bulunan Cezayirliilerden kimin Fransa kimin Osmanlı vatandaşı olduğunu belirten bir protokol hazırlanarak aşağıdaki hususlar belirlendi¹⁰².

a) Cezâyirliilerden Suriye'ye göç ederek burada yerleşmiş olanlar Osmanlı vatandaşıdır. Fransa uyruğuna geçmek isteyenler belirli bir müddet içinde "Memâlik-i Şahane"yi terketmek zorundadır.

b) Münferit olarak veya Fransa pasaportuyla yurda gelmiş olupta, pasaportlarını Fransa konsoloshanelerine kaydettirmiş olanlar Fransa uyruklu itibar olunacaktır. Bunlardan isteyenler Osmanlı vatandaşı olabileceklerdir. Ayrıca mülkî ve askerî görevlerde bulunanlar veya mirî araziden yer alarak

100. Y.E.E., 14/244/126/7.

101. Aynı yer.

102. İrade / Meclis-i Mahsus, No: 4625.

yerleşmiş olanlar Osmanlı vatandaşı itibar olunur. Fransa uyruğuna geçmek isteyenler aynı şekilde belirli bir zaman içinde yurdu terketmek zorundadır. Terketmeyenler Osmanlı vatandaşı itibar olunur.

c) Fransa uyruğuna geçmiş olanlar "tebea-î ahane"den bir kadınla evlenecek olursa yine aynı şekilde "memâlik-i şahane"den çıkarılacaklar. Yalnız hanımların kocalarıyla gidip gitmeyecekleri kendilerine bırakılacaktır.

d) Fransa uyruğuna geçipte emniyet ve asayişini ihlâl edici davranışta bulunanlar kısa süre içinde yurdu terketmeye mecbur koşulacaklar.

e) Pasaportları Fransa konsolosluklarında kayıtlı olanların isimlerini içeren defterler Bab-ı Âli'ye verilecektir. Bâb-ı Âli ve Fransa sefâreti ile vilâyet ve konsolosluk tarafından görevlendirilen birer memurdan oluşacak komisyon, Fransız ve Osmanlı uyrukluları belirleyecektir.

f) Bundan böyle Cezayirlilerden yurdu terkederek dışarıda yerleşecek olanlar, Osmanlı vatandaşı itibar olunacaktır.

ac- D e v l e t İ d a r e s i v e S ü n n î
M ü s l ü m a n l a r

Suriye'de Müslüman halk etnik kökenleri itibarıyla ne olursa olsun, siyasî yönden bir birlik ve bütünlük içindeydi. Milliyet ayrırımını esas alan batılı fikirler Suriye'de Lübnan'a oranla hem daha az oranda hissedilmekte hem de yeteri kadar taraftar bulamamaktaydı¹⁰³. Mısır idâresinin takdir ettiği, Müslümanları gayr-i müslâmlerle eşit statüye tabi tutan alışılmamış siyaset, Suriye'de tepki ile karşılanmıştı¹⁰⁴. Nitekim Osmanlı idâresinin Tanzimat hareketiyle birlikte başlattı-

103. Peter Mansfield, Osmanlı Sonrası Türk ve Arap Dünyası,

Çev : Nuran Ülken, İst; 1975, s.30; Pascual, s.51.

104. Y.E.E., 1604 / 3 / 40.

ğı aynı yöndeki yenileşme hareketleri de hoşnutsuzlukla karşılandı. Devletin Batılalar karşısında düştüğü durumu endişeyle takip eden Müslüman halk, özellikle Hıristiyanların batıya ve batılıların sağladığı imtiyazlara dayanarak giderek artan küstahca davranışlarına karşı tepki gösteriyordu¹⁰⁵. Müslüman, halk esas olarak Osmanlı idâresini tasvip etmekte ve batıların çevirdikleri bütün entrikalara rağmen devlete bağlı kalmaya devam etmekteydi¹⁰⁶. Halk Osmanlı idâresini kendi idâresi, devleti kendi devleti olarak görmekte¹⁰⁷. ve ona göre hareket etmekteydi. Hilâfet anlayışı devlet merkezi ile Suriye arasındaki bağları ayakta tutmaya yetecek güç ve kuvveteydi¹⁰⁸.

Nitekim bunun farkında olan Batılı emperyalist güçler halkın hilâfet müessesesine olan bağlılığını ortadan kaldırmak ve onların bakışlarını başka yönler çekebilmek için yoğun bir propagandaya girişmişti¹⁰⁹. Bu propaganda iki temel esasa dayanmaktaydı. Birincisi, Türklerin bölgeyi, devletin öteki yerlerinden ayrı tutarak, buraları kasten geri bıraktıkları görüşüydü¹¹⁰. İkincisi ise Osmanlı hilâfetinin meşru olmadığı, hilâfetin gerçekte Arapların hakkı olduğu ve Arapların Türklerden üstün olduğu şeklindeki görüştü. Bu görüşün en önde gelen siması Abdurrahman el-Kevakibi(1848-1902) Ümmü'l-Kura isimli eserinde bu anlamdaki görüşleri savunurken, kendi şahsî görüşlerini savunmakta olabildi¹¹¹. Ancak bu ve benzeri fikirlerin İngiliz nüfusu altındaki Mısır'da ortaya çıkması ve İngiliz idâresi tarafından desteklenmesi ve yayılması¹¹² ister istemez, bu ve benzeri fikirlerin düzenli ve sistemli bir İngiliz propagandasının sonucu olduğu kanaatini vermektedir¹¹³.

105. İrâde/ Dahiliye, No: 2580, Karasapan, I, 120.

106. Y.E.E., 1604/3/40, 2/553-40/93/35.

107. Zeine, s.59-61.

108. Y.E.E., 1604/3/40, 2/553-210/93/35.

109. Y.E.E., 1604/3/40

110. Hans Rohde, Asya İçin Mücâdele Şark Meselesi Çev: Bnb. Nihat, İst. 1932, s.37.

111. Ahmet Emin, Zuamâu'l-İslah fî'l-Asrı'l-Hadis, s.249-279.

112. Y.E.E., 1604/3/40

113. Şeyh Muhsin Fani, s.146-147; Rohde, s.10,38.

Avrupa'da çıkan çeşitli dergi ve makalelerde, Suriye halkının "Devlet-i Âliye"den memnun olmadığı, bunların Mısır idâresiyle birleşmek veya bir başka Avrupa devletinin himayesine girmek istedikleri yolunda görüşler yayınlanmaktaydı¹¹⁴. Ayrıca Avrupa başkentlerinde, Türkçe ve Arapça olarak yayınlanan ve Osmanlı Devletinin aleyhinde çeşitli görüşlerin yer aldığı dergi ve gazeteler değişik yollardan yurda sokulmaktaydı¹¹⁵.

Bu ve benzeri fikirlerin halkın üzerinde etkisiz kalması elbette beklenemezdi. Ancak, Batı kaynaklı bu tür etkiler Suriye'den ziyâde Lübnan'ı, Müslümanlardan ziyâde Hıristiyanları etkileyerek, hem gitgide Hıristiyan mezheplerinin birbirine daha fazla düşman olmasına, hem de yavaş yavaş yayılma istidadı gösteren bir Arap milliyetçiliği hareketinin ortaya çıkmasına sebep oldu¹¹⁶. Doğmakta olan bu politik hareket hem Müslümanların hem de Hıristiyanların geleneksel anlayışlarına uymaması nedeniyle çok yavaş geliyordu¹¹⁷. Taraftarların ve önde gelen simalarının büyük çoğunluğunu, Hıristiyan Araplar, özellikle de Suriye Protestan Koleji gibi Amerikan eğitim kurumlarından mezun kişiler teşkil etmekteydi¹¹⁸. Bunlar görünüşte Araplığı Hıristiyanlığa tercih ederek ya kendilerine özgü bir hesapla ya da mecburen, Müslüman Araplarla kader birliği etmeyi seçmişlerdi. Zira Müslümanlar arasına dağılmış sayıca az bir guruptular ve Balkanlarda devlete isyan eden Yunanlılar veya Bulgarlar gibi müstakil hareket etmeleri mümkün değildi¹¹⁹. Kendisinden çok bahsedilmiş olan bu politik hareketin etkileri konusunda, Z.Zeïne'nin, bizatihi hareket içinde yer almış bulunan Faris Nimr Paşa'dan doğrudan doğruya naklettiği ve yukarıda söylediklerimizi de teyit eder mahiyetteki şu sözleri

114. Y.E.E., 2/553-210/93/35.

115. Y.E.E., 1604/3/40.

116. Antonius, s.164-166.

117. Aynı yer.

118. S.Philip Khoury, Urban Notables and Arab Nationalism, The Politics of Damascus 1860-1920, Cambridge, 1983. s.67-74; Salih Tuğ, İslâm İlkelerinde Anayasa Hareketleri, İst., 1969, s.258-260.

119. Karasapan, I, 120, Mansfield, s.30.

hem hareketin rengi hem de etkilerinin boyutları konusunda daha açık ve doyurucu bilgi verecektir : "Herşeyden önce, "Milliyetçilik" fikri o sıralarda yakın doğu halkının zihninde mevcut değildi. Bütün bağlar ve bağılılıklar dinî veya mezhebî idi. Önce ya Müslüman ya da Hıristiyandılar. Müslüman ise ya Sünnî ya da Şîfî idi. Hıristiyansa ya, Hıristiyanların en kalabalık gurubu olan Marunîlerdendi, ya da Ortodoks, Rum, Katolik veya Protestandı. Milliyetè dayanan kişilik bu şartlar altında mümkün değildi. Çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu bir gurup aydın genç ki, bunların bir kısmı Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji'nde okumuşlardı, ilk önce Lübnan'ı Türk boyunduruğundan kurtarmak istediler. Bu amaçla 1876 yıllarında "Gizli ihtilâl Cemiyeti" adı altında bir cemiyet kurdular. Bunlar fikir teatisinde bulunmak ve başarıya ulaşma yollarını ve araçlarını münakaşa etmek için muayyen gecelerde Beyrut'un güneyinde "Güvercin Kayaları" yakınında kayalık kıyıda toplanırlardı. Bu genç adamların kafasındaki şey, Türkler tarafından "hakir" ve "aşağı" görülmeleri idi. O zaman söylenen sözlerden birisi şu idi. "Türk Müslümanın sırtına, Müslüman da Hıristiyanın sırtına biniyor" Müslüman Arap, Osmanlı Devletinden bahsederken; o aynı zamanda, benim devletim diyebiliyordu. Çünkü devlet, bir İslâm devletiydi ve Müslümanlar onun sınırları içinde kendilerini evlerinde hissediyorlardı. Fakat Hıristiyanlar çoğu zaman, kendilerini sadece "raiyye" olarak görüyorlardı. Türk hükümeti hiçbir zaman kendi hükümetleri plamazdı.¹²⁰

Osmanlı idâresi, Batılıların askerî, siyasî, iktisadî ve kültürel alandaki tüm imkânlarını seferber ettikleri Türk aleyhtarî propaganda ve nüfuzlarını yayma çabaları karşısında kayıtsız kalmayarak, bu saldırıyı göğüslemek için çeşitli tedbirler aldı. Alınan tedbirlerin ilki yabancıların bölgede dolaşmalarına bazı sınırlamalar getirmek¹²¹ yurtdışında basılan zararlı yayınların yurda sokulmasına engel olmak¹²² gibi poli-

120. Zeine, s.59-61

121. Gökbilgin, s.675.

122. Y.E.E., 1604/ 3 / 40

siye tedbirlerdi. Ancak alınan bu tedbirlerin etkisini gösterebilmesi için Sultan Abdulhamit dönemini beklemek gerekecekti. Çünkü bu tedbirlerin uygulanabilirliği başta emniyet ve güvenlik güçlerine ve bunların imkânlarına bağlıydı. Nitekim Sultan Abdulhamit döneminde emniyet ve güvenlik güçlerinin etkisi, ulaşım ve haberleşme imkânlarına paralel olarak hissedilir biçimde arttı. Yerli yabancı herkes izlenerek, gerek hırsızlık, soygun gibi "vaka-i adiyeye"den olan olayları¹²³ gerekse gizli cemiyet kurmak, devlet veya idâreciler aleyhinde sözlü veya yazılı propaganda yapmak gibi politik faaliyetler azamî ölçüde önlendi¹²⁴.

Bundan başka Devlet, sadece batılıların aleyhine propaganda unsuru olarak kullandıkları az gelişmişlik, alt yapı ve eğitim hizmetleri eksikliği veya yokluğu gibi gerekçeleri onların elinden almak için değil fakat aynı zamanda devlet olarak görevini yapmak, halkın hayat seviyesini yükseltmek için azamî çabayı sarfetmekteydi. Bunun için de devletin imkânlarına paralel olarak, özellikle Sultan Abdulhamit zamanında geniş bir imar faaliyetine girişilerek, cami, türbe ve tekye gibi halkın önem verdiği kutsal yerler yeniden düzenlenmiş, tamir ve gerekli bakımlar yapılmıştı¹²⁵. Devletin büyüklüğünü göstermek ve halkın yabancılara meyletmesine engel olmak için resmî binalar büyük ve azametli bir biçimde inşa edildi¹²⁶. Posta hizmetleri artırılarak¹²⁷ ulaşım alanında Hicaz demiryolu gibi dev bir proje hem de sadece halkın yardımıyla gerçekleştirildi¹²⁸. Şehirlerde özellikle vilâyet merkezi Şam şehrinde, ulaşım, aydınlatma gibi şehirleşmenin gereği olan hizmetler verilmeye başlandı. Yabancı okullarda kont-

123. Kürt Ali, Hıtat, III, 124; Antonius, s.163-164.

124. Mansfield, s.32; Tuğ, s.260

125. Mansfield, s.31; Bu konuda en kesin delil halen ayakta olan tarihi eserlerin kitâbeleridir. Meselâ Hımıs'ta Halid b.Velid Camisi'nin, Şam'da Halidî Bağdâdî'nin türbesinin kitâbeleri buraların Sultan Abdulhamit zamanında tamir edildiğini belirtmektedir.

126. Y.E.E., 14/7244/7

127. Cuinet, s.307-384

128. Y.E.E., 15/1130/74/14; 14/88-67/88/13; 13/112-41/112/6

roller sıklaştırılırken Müslüman çocuklarının buralara gitmelerine engel olmak veya gitme ihtiyacını tamamen kaldırmak için okulların sayısı artırıldı¹²⁹. Eğitimin nicelik ve nitelik yönünden yükselmesine çalışıldı. Nitekim Suriye, birazda coğrafi konumu ve devlet için taşıdığı önem dolayısıyla, bu tür bayındırlık faaliyetlerinden aslan payını alan yerdir¹³⁰.

Sultan Abdulhamit zamanında devletin temel siyaseti haline gelen islamcılık düşüncesi Sultan Abdulhamit zamanında, Fransa'nın Tunus'u(1881), İngiltere'nin Mısır'ı(1882) işgâlinin aydınlar ve halk üzerinde doğurduğu reaksiyoner etkiyle birleşerek, Suriye'de etkisini hissedilir ölçüde artırdı¹³¹. Yeni yetişen aydın nesil, gerek merkezî Arabistan'da ortaya çıkan vehhâbîlik ve gerekse Mısır ve diğer yerlerde taraftar bulan "Yeni Selefiye" veya batılı anlamda Milliyetçi fikirlerle rağbet etmeyerek "Halife-Sultan"a bağlı, Müslüman milletlerin ortak dayanışmasını savunan "İslâmcılık" fikrine taraftar çıktılar¹³². Öyleki II.Meşrutiyetin ilân edilmesi (1908) üzerine Kahire'de Özbekiye'de meydana gelen şu olay Suriye halkının Padişaha nasıl bağlı olduğunu azda olsa gösterecek enteresan bir örnektir.

1908 yılında II.Meşrutiyetin ilânı dolayısıyla Kahire'nin Özbekiye semtinde bir gurup aydın toplanarak Başvekâlet ve Genç Türklere tebrik telgrafı göndermek isterler. Bu arada bu gurup arasında olan Reşit Rıza aynı şekilde bir telgrafın da Padişah'a gönderilmesini teklif eder. Bunun üzerine çıkan anlaşmazlıkta Türkler özellikle de Ermeniler meşrutiyetin, Padişahın arzusunun aksine olarak ilân edildiğini öne sürerek karşı çıkarlar. Fakat Suriyeli aydınlar teklife taraftar ola-

129. Maarifle ilgili bölüme bakınız.

130. Antonius, s.164-166.

131. Engelhardt, s.312-313; K. Karpat, "Sultan Abdülhamit II'nin Pan-İslamik Siyâseti: Yanlış Bir Görüşün Tesbiti", X. Türk Tarih Kongresi, Bildiri Özetleri, Ank. 1986, s. 115-116; Pascual, s.51.

132. Hassan Saab, The Arap Federalist of the Ottoman Empire, Djambatan-Amsterdam, 1958, s. 144; Zeine, s.52; Rohde, s. 44; Pascual, s.50.

rak onu kabul ederler¹³³. Yine 1 Recep salı akşamı Kâhire'de Genç Türklerce, II.Meşrutiyeti kutlamak üzere düzenlenen merasimde, Padişahın isminin övgü veya yergi yahutda başka hiçbir şekilde olmaksızın zikredilmemesi kararlaştırılmış ve bu karar çoğunlukca kabul edilmiş olmasına rağmen Suriyeliler karara katılmamışlardır¹³⁴.

Suriye halkının "Devlet-i Âliye" ve "Halife-Sultan"a bağlılığının sebepleri arasında, yukarıda sayılan bayındırlığın artması ve batıluların reaksiyoner etkilerinin yanında bir başka sebep daha sayılabilir ki, bu da Suriye'de devlet okullarından yetişen yeni nesilin devlet nazarında kazandığı itibardır. Çünkü özellikle Abdülhamit zamanında yeni nesil önlerine hiçbir pürüz çıkarılmaksızın devletin en üst kademelerine kadar yükselebiliyorlardı¹³⁵. Gerçi daha önce de buna bir engel yoktu. Ancak aydın bir neslin yetişmesi daha önceki idârelerin de çabalarıyla Abdülhamit dönemine rastlar ki, Suriyeliler diğer Arap bölgelerine göre hem sayıca daha çok hem de belki bir raslantı sonucu daha üst mevkilerdeydi. Öyleki Sultan'ın yaverleri Ebu'l-Huda Efendi ve İzzet Paşa her ikisi de Suriyeli idiler. Ayrıca daha alt mevkilerde pek çok Suriyeli aydın görev yapmaktaydı¹³⁶.

Osmanlı idâresi halka karşı yumuşak ve şiddetten uzak bir politika takip etmekteydi. Hatta isyancılara bile silahlı kuvvet kullanması en son düşünülen çareydi. Bundan başka idâreciler, kendilerine karşı bile olsa akıllı ve ileri görüşlü Müslüman eşrâfı kollamakta idiler¹³⁷. Hatta bizzat Sultan Abdülhamit tarafından ileri gelen eşrâfa nişanlar takılmakta yahut makam ve mevki verilerek, onların devlete meyletmeleri, en

133. Reşit Rıza, Muhtarât Siyasiyye min Mecelleti'l-Menar, Derleyen : Vecih Kevserânî, Beyrut, 1980, s.132.

134. Reşit Rıza, s.135-136.

135. Zeine, s.7-8.

136. Aynı yer; Mansfield, s.32, Khairallah, s.127.

137. İrade/ Meclis-i Mahsus, No: 1751, Said Paşa, Hatırat, I-II, İst., 1328, I, 404.

azından yabancılarla işbirliği yapmamaları sağlanmaya çalışılmaktaydı¹³⁸.

b- B e d e v f l e r (G ö ç e b e l e r)

Bedevî kelimesi, yerleşik hayata geçmemiş göçebe ya da yarı göçebe bir halde yaşayan Arap kabîleleri için kullanılan genel bir isimdir. Arapların yaşadıkları çöl ve vahalarda hakim sosyal hayat kabîle hayatıydı. Bu kabîlelerin herbiri için birer şeyh vardı. Şeyhler asil, cesur ve cömerttiler. Bunlar kabilelerini, kabilenin geleneklerine uygun olarak yönetirlerdi. Yanlarında onlara yardımcı birer Kadı bulunurdu. Bu kabîlelerin bir kısmı belirli bir alan içerisinde hareket ederken büyük bir çoğunluğu çölde sürekli olarak yer değiştirmekteydiler. Bazıları aralarında, kalabalık bir nüfusa sahip, çok geniş bir alana yayılmış birer kabîle federasyonu oluşturmaktaydılar ki, bunların İstanbul'a olan bağlılıkları fiili olmaktan ziyâde izâfi idi¹³⁹.

Suriye ve Irak çölünün kuzey ve kuzey batısındaki bütün yerleşim birimleri, tabii bu arada da Suriye vilâyeti için, zaman zaman ciddi bir tehdit oluşturan kabilelerin 18. ve 19. yüzyılda adlarından en çok bahsedilenleri, Hac yolu üzerinde ve civarında yer alan Benî Sahr, Benî Harb ve Fırat'tan Ölüen denize kadar çölün kuzey kısmını boydan boya işgâl etmiş Aneze kabileleriydi¹⁴⁰.

Daha önceleri Necit bölgesinde bulunan Aneze kabilesi Vehhâbibaskısıyla kuzeye doğru kaymıştı. Zaten çok kalabalık olan bu kabile, Haleb'in çöl tarafı ile Fırat arasında bulunan kalabalık Benî Zaid kabileleri ile birleşti. Bu sebeple

-
138. İrâde/ Dâhiliye, No: 61428, Suriye Gelen Defteri, No:344 (16 Muharrem 1309 tarihli ve 15 sayılı yazı) irâde/Meclis-i Mahsus, No: 175); Zeine, s.55.
 139. el-Husrî, el-Bilâdu'l-Arabiyye, s.27; Hassan Saab, s.110-111; Falih Rifki Atay, Zeytin Dağı, İst., 1970,s.99-119
 140. Uzun çarşılı, Mekke-i Mükerreme Emirleri, s.59-61; Orhonlu, s.113; Ma'oz, s.130.

1815 yılında bütün Suriye çölünü kaplayan bu kabîle Federasyonu, Halep ve civarında bulunan köyleri ve ekili alanları tahrip etti. Aynı kabîle 1837 yıllarında da Mardin-Bağdat arasında bulunan Tay kabilesiyle birlikte hareket ederek, nizama riayetkâr ve yerleşmek üzere olan öteki kâbileleri yerlerinden oynattılar¹⁴¹.

Bedevîler ilk defa İbrahim Paşa tarafından zaptu rap altına alındılar. Ancak bu çok kısa sürdü ve İbrahim Paşa'nın Suriye'den çekilmesiyle birlikte bedevî tehdidi yeniden boy gösterdi¹⁴².

Baharda çölden çıkıp gelerek çekirge sürüləri gibi ekili dikili alanların her yerini kaplayan ve yeşillik namına ne varsa kökünden kazıyarak yok eden bu bedevîlerin hareketlerinden en fazla zarar gören köylülerdi. Bunlar köylülerden "hive" denilen bir vergi almaktaydılar ki, bu verginin miktarı ve ödeniş şekilleri köyden köye değişmekteydi. Köylüden vergiyi alan bedevî kabilesi bu verginin karşılığı olarak o köyü öteki kabilelere karşı korumaya tefekkür ediyor veya bizzat kendisi yağmalamaktan uzak duruyordu. Aynı şekilde bu tür vergiyi küçük bedevî kabileleri de büyük kabilelere vermekteydiler. O zaman bu vergiyi alan büyük kabile küçük kabileyi kendine kardeş veya müttelik olarak kabul etmekte onlara karşı yapılmış bir taaruzu kendine karşı yapılmış saymaktaydı ki, ortaya çıkan birçok kabile federasyonu bu yolla teşekkül etmekte idi¹⁴³.

Salt ve Kerek kazalarının dağlık bölgelerindeki köyler bedevîlerin baskılarına karşı kendilerini koruyarak bunların saldırılarına püskürtebiliyorlardı. Ancak köyler arasındaki çatışmalardan faydalanan bedevîler, özellikle râkip gurupların daveti üzerine buralara da uzanarak böylece tahrip işini tamamlıyorlardı. Öyleki 1840 yıllarından sonra artan be-

141. Orhonlu, s.113.

142. Ma'oz, s.130.

143. İrâde/Divan-ı Ahkâm-ı Adliye No: 61; Vasfi Zekeriya, Aşâiru's-Şam, I-II, Şam, 1945, I, 334-335.

devî baskısı Hama, Humus ve Gazze gibi büyük yerleşim birimlerini bile huzursuz etmeye başlamış, hatta bir keresinde 1850 yılında Haleb'e kadar uzanmıştı¹⁴⁴.

Bedevîlerin başka bir hedefi de yollardı. Bu yolların hemen hemen hiçbirisi onların saldırılarından azade değildi. Bedevîler sadece ticaret kervanlarını değil resmi kervanları da soyarak mallarını gasbeder, karşı gelenleri öldürür veya ağırlıkları alınan yolcular açlık ve susuzluktan telef olurlardı. Bu yüzden ticaret kervanları ve yolcular yol güzergâhı üzerinde bulunan kabilelere belli bir geçiş ücreti verirlerdi. İdârede bunu bir adet olarak kabul etmişti. Ancak buna rağmen ticaret kervanları ya bizzat toprakları içerisinden geçtiği kabile ya da bir başka kabile tarafından soyulmakta ve mallarına el konulmaktaydı. Nitekim bu yüzden Şam-Bağdat karayolu zaman zaman kapanmaktaydı¹⁴⁵.

Özellikle Şam-Beyrut yolunun açılmasından sonra, Şam-Bağdat yolunda ticaret kervanlarının hareketleri yoğunlaştı. Buna paralel olarak batılıların menfaatlerinin de bölgede artış kaydetmesi üzerine gerek kervanlar gerekse batılı ülkeler bu yolu kontrol/eden kabilelerle uzlaşmaya çalıştılar. Ancak onlara bağ vermekten başka bir yol bulunamadı. Yolun güvenliğinin Osmanlı idâresince de sağlanamaması üzerine bu kabilelere yaklaşan İngiltere ve Fransa onları kendilerine meylettirmeye çalıştılar. Konsoloslarla işbirliğinin Osmanlı idâresiyle ihtilâfa düştükleri zaman kendilerine faydalı olacağı düşünceyle bu kabileleri şu veya bu devlete yaklaşmayı kendi menfaatlerine uygun gördüler. Nitekim 1866 yılında Veled-i Ali eş-Şemr, el-Fedan, Benî Sahr, el-Mevâli, es-Seba'nın bazı kolları ve Irak'ın güney taraflarına hakim olan kabileler İngiltere'ye yaklaşmışlardı¹⁴⁶.

144. Ma'oz, s.132.

145. İrade/ Dahiliye No: 41300, Ayniyat Defteri, No: 902, (Tarih 7 Safer 1286 h., sayı: 106); Abdu'l-Kerim Garâyibe, s.154.

146. AE, CC, Damas, Vol, 4, 27, Fêvrîer 1866.

Bizzat Osmanlı idâresi de her yıl Şam'dan Mekke'ye gidip gelen Hac kervanının sağ salım gidip gelebilmesi için bazı büyük bedevî kabilelerine yıllık belli bir ücret (sürre) ödü-yordu. Zira bu kutsal kervan bile onların saldırılarından ma-sun değildi ve Hac kervanının hangi sebeple olursa olsun ge-riye kalması milli bir felâket olarak addediliyordu¹⁴⁷.

Bedevîlerin yerleşim merkezleri, ekili dikili alanlar ve ticaret yolları üzerindeki baskılarını ciddiye alan Osmanlı idâresi baskının kalkması ve bedevîlerin nizam ve intizam al-tına alınması için çaba sarfediyordu. Ancak demir yolu veya kara yolu gibi ulaşım imkânlarının olmaması, telefon ve telg-raf gibi hızlı haberleşme vasıtalarının yokluğu ve ordu bir-liklerinin teçizat yönünden eksikliği bu mücadeleyi etkisiz kılıyordu¹⁴⁸. 1840-1908 yılları arasında Osmanlı idâresinin bedevilere karşı yürüttüğü politikası üç temel esasa dayanır; silahlı kuvvet kullanımı, bedevîlere karşı yine bedevîlerin kullanılması ve bedevîlerin iskânı.

ba- B e d e v i l e r e K a r ş ı S i l a h l ı K u v v e t K u l l a n ı l m a s ı

Osmanlı idâresi 1840 yılından 1844 yılına kadar devletin içinde bulunduğu durum ve ordu birliklerinin zayıflığı sebe-biyle bedevîlere karşı güç kullanmaktan kaçınarak onlarla ba-rışçı yollardan uzlaşmaya varmayı denedi¹⁴⁹. 1844 yılının sonlarına doğru yeni kurulan beşinci ordunun başına getirilen Serasker Namık Paşa, bedevîlere karşı uygulanmak üzere bir plan hazırlayarak Bab-ı Âli'ye sundu. Plana göre, çöl hudu-ğunda belirli yerlere müstahkem mevkiiler inşa edilerek ve iç-lerine batarya ve piyâde müfrezeleri yerleştirilerek buralar birer garnizon haline getirilecekti. Ayrıca bu mevkiilerin çev-resindeki köy ve kabile ahalisi de buraların savunmasında yar-

147. Uzunçarşılı, s.59-61; Rafık, Kafiletu Hacc's -Şamî, s.10-20.

148. Ma'oz, s.134.

149. Ma'oz, s. 145.

dımcı olacaktı¹⁵⁰. Bab-ı Âli bu planı kabul etmekle birlikte bunun uygulanması için hiçbir teşebbüste bulunulamadı¹⁵¹. Ancak bu tarihten sonra ilk defa olarak devletin bedevîlere karşı takip edeceği siyâset belirmeye başladı. Bedevîlerin tecâvüzlerini önlemek için askerî birlikler sevkediliyor ve gerekirse bunlar çölde de takip ediliyordu. Ancak 1850 yılında çıkan Dürzî ayaklanması üzerine askerî birlikler bu ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilince bedevîler tekrar başıboş kalmıştı. Nitekim Kırım harbi esnâsında da ordu birliklerinin cepheye sevk edilmesi üzerine devlet bunlara karşı başıbozukları kullanmak zorunda kaldı. Halbuki başıbozuklar, bedevîlerle yüz yüze gelince yenildikleri gibi, bizzat kendileri de güven ve asayiş bozucu davranışlarda bulunmakta idiler¹⁵². Aynı durum 1860 Cebel-i Lübnan olayları sırasında da ortaya çıkmıştı¹⁵³.

Sonraki yıllarda durum giderek iyileşti. Nitekim 1868 yılında Suriye Valisi Mehmet Râşit, Halep Valisi Ahmet Cevdet ve beşinci ordu komutanı İbrahim Derviş Paşaların aldığı bir kararla, Serasker Namık Paşa'nın 1844 yılında teklif ettiği plana benzer yeni bir stratejinin uygulanmasına geçildi. Bu karara göre çöl sınırı olarak Şam'dan Tedmur yoluyla Deyr-i Zor'a kadar uzanan hat kabul edilmekte ve bedevîlerin bu hat-tan içeriye geçmeleri yasaklanmakta idi¹⁵⁴. Aynı şekilde kararın uygulanması için çöl şartlarına uygun olarak yeni birliklerin techiz edilmesi kararlaştırılmıştı¹⁵⁵. Bab-ı Âli'de bu kararı tasvip ederek kararın uygulanmasını kolaylaştırmak bakımından Deyr-i Zor'un müstakil bir matasarrıflık olmasını emretti¹⁵⁶. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiden anlaşıldığına göre bu karar başarıyla tatbik edilerek bedevîlerin tecavüzleri

150. Ma'oz, s.140, 145.

151. Aynı yer.

152. Ma'oz, s.135, 141.

153. Gökbilgin, s.688.

154. Cevdet Paşa, Tezâkir, s.218.

155. Aynı yer.

156. Ayniyat Def. No: 902, (26 Safer 1286)

adı geçen hat üzerinde kısmen önlendi. Ayrıca bedevî kabileleri devlete "vidi" adıyla bir vergi ödemeye mecbur edildiler ki, bu vergide çöl şartlarına göre techiz edilen birliklere tahsis edilerek, bu birliklerin daha da aktif bir rol oynaması sağlandı¹⁵⁷. Aynı yıllarda Suriye vilâyetinin çöl cihetine bakan öteki kısımlarına da özellikle bedevîlerin "oynak" oldukları bahar mevsiminde düzenli bir biçimde asker sevk edilerek bu bedevîlerin tecavüzleri önlenmeye çalışıldı. Ayrıca askerlerin yaşelerinin temini maksadıyla, Şam'dan Müzeyrib'e kadar yol güzergâhı üzerinde ambarlar inşa edildi¹⁵⁸.

Devletin bu konuda sarfettiği çabaya rağmen bedevî problemi daha sonraki yıllarda da aynı ölçüde olmamakla birlikte devam etti. Nitekim Kerek bölgesinde devlet otoritesi ancak 1892 yılından sonra kısmen temin edilebildi. Bölge bu tarihe kadar bir bedevî kabilesi olan el-Mecâlî kabilesinin şeyhlerinin denetimi altında kaldı. Ancak Bab-ı Âli bölgenin kesin surette devlet otoritesi altına alınmasını bir zaruret olarak gördükten sonradır ki, buraya girilmesini emretti ve bu emir bizzat valinin komutası altında düzenlenen bir askerî harekâtla yerine getirildi¹⁵⁹. Ve burada kısmen de olsa devlet otoritesi tesis edilerek huzur ve asayiş sağlandı¹⁶⁰. Ancak Hicaz demir yolunun hizmete açılmasından sonra devletin bedevî şeyhlerine ödemekte olduğu ücreti vermeyerek kesmesi üzerine bedevîler isyan ederek Kerek kalesini kuşattılar. Katran istasyonu yakınlarında tren vagonlarını yağma ederek yolu tahrip ettiler. Çıkan karışıklıklar sebebiyle pek çok görevli telef olurken, kaleden açılan top ateşi sebebiyle şehrin büyük kısmı harap oldu. Kuşatma altındaki Kerek kalesi ise ancak Şam'dan gönderilen yardım birliklerinin ulaşmasından sonra kesin görünen kötü sonuçtan kurtulabildi¹⁶¹.

157. Cevdet Paşa, Tezâkir, s.217-219.

158. Suriye Gazetesi, y.1283, No:2, 11,17.

159. el-Mâdi, Musa, s.8.

160. Aynı yer.

161. el-Husnî, s.282-283.

bb- Bedevilere Karşı Bedevilerin
Kullanılması

Suriye bölgesinde bulunan bedeviler çölün derinliklerinde bulunanlar ve zirafî alanlara yakın oturanlar olmak üzere iki grupta mütâlaa edilebilir. İşte, zirafî alanlara yakın yerlerde bulunan bedeviler idâreye karşı daha ılımlı olup, yaşantıları, nizam ve intizamları daha uygundu¹⁶².

İdârecilerin bedevileri bedevilere karşı kullanması Suriye'de eskiden beri sürüp gelen bir alışkanlıktı. Nitekim İbrahim Paşa da kuzey Filistin bölgesini bedevilere karşı savunmada Hazâdî kabilesinden faydalanmıştı¹⁶³. Osmanlı idâresi de aynı bölgenin savunmasında aynı kabile ile işbirliğine gitti¹⁶⁴. İdârenin kabilerle bu tür bir işbirliğine girmesi, bu kabilelerin bir kısmının da olsa idâreye boyun eğmesi, ve kabilelerin birbirine karşı, birer set olması gibi yararlar sağlıyordu. Ancak kabilelerin birbirlerine karşı set olmaları; huzur ve sukûnetin sağlanmasında etkili olmaları gerçekte devletin güçlü olmasına bağlıydı. Çünkü bu kabileler boştaki kaldıkları zaman bizzat kendileri yağma ve çapula teşebbüs etmekte idiler¹⁶⁵. Suriye'nin çöl cihetinde idâre ile işbirliğine giderek buralarda güven ve asayişin sağlanması hususunda adından en çok söz edilen Rola kabilesiydi. Nitekim Cebel-i Sumar şeyhi İbn. Reşid'e karşı başarı sağlayarak Cuf bölgesini denetimine veren Rola kabilesinin şeyhi Hezâ eş-Sa'lanî üçüncü rütbeden bir nişan ve altın kabzalı kılıçla taltif edilmişti¹⁶⁶.

İdâre kısmen yerleşen veya ekili alanlara yakın yerlerde oturma izni isteyen kabilelere gerekli kolaylığı göstererek,

162. Volney, I, 349, 361.

163. Ma'oz, s.136-140.

164. Aynı yer.

165. Suriye Gelen-Giden Deft., No: 341, (Tarih; 19 Muharrem 1290, say: 171)

166. İrade /Dahiliye, No; 45202; Suriye Gelen-Giden Deft., No: 344, (Tarih; 6 Mayıs 1308, say: 9); Vasfî Zekeriya, I, 131; Ma'oz, s.136.

düzenlenen askerî harekâtlarda bunlardan nefer almaktaydı¹⁶⁷. Ancak bu kabileler Dürzîlere karşı idâreye kolayca destek verirken, menfaatleri gerektirdiği takdirde bizzat idâreye karşı Dürzîlerle işbirliğine gitmekten de kaçınmamakta idiler¹⁶⁸.

20.yüzyılın başına doğru, devletin kuvvet ve kudretinin artışına paralel olarak silahlı kuvvetlerin gücünün artmasıyla yerleşik hayata geçen kabilelerin sayısı da artmıştı. Bu yüzden adı geçen iki etkenin tesiriyle yüzyılın başında bedevî baskısı artık asgariye inmiş bulunmaktaydı.

bc- B e d e v î l e r i n İ s k â n ı

İbrahim Paşa'nın bedevîleri kontrol hususunda takip ettiği ana siyâset onların yerleştirilmesiydi¹⁶⁹. Ancak Osmanlı idâresi bu iskân faaliyetini devam ettiremediği gibi, yerleşik hayata geçmiş kabileleri ve köyleri de bedevîlere ve eşkiyaya karşı gereği gibi koruyamadı. Bu nedenle de meskun yerlerin sınırları geriledi¹⁷⁰. Bölgede düzenli bir iskân siyaseti ilk defa 1851 yılından sonra Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Halep valisi ve Beşinci Ordu Müşiri olmasından sonra görülmeye başlandı ise de Suriye'de iskân faaliyetlerine ancak 1860 lı yıllardan sonra başlanabildi¹⁷¹.

1860 lı yıllardan itibaren, mirî araziden toprak verilmesi, sermaye ve tohum temini gibi birtakım teşviklerden sonra bedevî kabilelerden bazıları yerleşmeye ikna edilebildi¹⁷². Bu sıralarda yerleşen bedevîlerin sayısı pek fazla olmamakla birlikte, nizam altına alınan ve ekili alanlara yakın bölgelerde çadır kurmalarına izin verilen bedevîlerin sayısında dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Nitekim daha önce Su-

167. İrade/ Dâhiliye, No: 41300.

168. İrade /Dâhiliye, No: 41300; İrade / Meclis-i Mahsus, No: 4607; Mithat, s.375-379.

169. Ma'oz, s.41.

170. Y.E.E., 18/553-249/93/35.

171. Ma'oz, s.147.

172. İrade/Meclis-i Mahsus, No:1751; Suriye Gelen Deft.No: 343, (Tarih, 2 Cemaziyevvel 1296, sayı:1)

riye için ciddi birer tehdit oluşturan Serdiye, Serhan, Muac-
cel, Isa ve Sibaa gibi kabileler kendi istekleriyle, Havran
ve Hımıs bölgesine gelerek ekili alanların hemen yanında çadır
kurdular. Ayrıca Şetta ve Gıyas gibi bazı kabileler de tica-
ret yollarına karşı yaptıkları tecavüzler sebebiyle bulunduk-
ları yeri terk ederek kendilerine gösterilen yerlerde çadır
kurmaya mecbur edildiler¹⁷³.

İdâre, bedevîleri otorite altına alabilmek için zora baş-
vurma ve iskâna teşvik gibi faaliyetlerin yanında, bir başka
yola daha başvurmuştur ki, bu da onların taltif yoluyla kaza-
nılmasıydı. Bu yüzden devlet idârecileri pek çok bedevî Seyhi-
ne aylık bağlamış veya onlara nişanlar vermiş ve bu suretle
onların itaat etmesini sağlamaya çalışmışlardı¹⁷⁴.

Yapılan çalışmalar geçte olsa netice vermiş ve 20.yüzyı-
la girerken kabilelerin birçoğu ya yerleşik hayata geçmiş ya
da yerleşiklerle yan yana yaşamaya başlamışlardır. Nitekim
Lice, Kerek ve Salt gibi daima bedevî şeyhlerinin denetiminde
kalan yerlerde de devlet otoritesi tesis edilerek, eşkiya ve
asker kaçakları için birer barınak olan bu yerlerde düzen ve
asayiş sağlanmıştı. Ancak buralardaki kabileler henüz tam an-
lamıyla yerleşmiş sayılmazlardı. Zira bunlar vergilerini öde-
melerine rağmen eski alışkanlıklarından vazgeçmeyerek ev ye-
rine çadırlarını tercih etmekte ve canları istediğinde de yer
değiştirmekte idiler¹⁷⁵.

2- D ü r z î l e r

Milâdi 11.yüzyılın ilk çeyreğinde Cebel-i Seyh yakınlarının-

173. İrade/Dahiliye, No: 41300, Suriye Gazetesi, y.1283, No: 17.

174. İrade/Dahiliye, No: 61428; 365669; 61428; 35216; Suriye
Gelen Deft., No: 344, (Tarih ; 16. Muharrem 1309, Sayı; 15)

175. S.V.S., y.1311, s.270, 272, 275; Cuinet, s.509-510.

da Vadiy-i Tey 'de ortaya çıkan Dürzîlik¹⁷⁶ Şiiliğin ismailiye kolundan doğan bir mezheptir. Mezhep mensuplarının yerleşim alanları veya mezhebin yayıldığı yerler, ilk ortaya çıktığı yerin civarında bulunan yerleşim merkezleridir ki, bu günde olduğu gibi bu merkezler Cebel-i Lübnan'daki Şuf ve Metin kazalarıyla Suriye'de Cebel-i Havran kazasıdır. Dürzîlerin Cebel-i Havran'a yerleşmeleri 18.yüzyılın ilk çeyreğinde olmuştur. Cebel-i Lübnan'da Dürzîler arasında çıkan iç çatışmalar dolayısıyla bir kısım Dürzî kabileleri burayı terk ederek Cebel-i Havran'a yerleşmiştir. Bundan sonra bölgenin hakim karakterinin Dürzî olması sebebiyle bölge Cebel-i Havran yerine Cebel-i Dürüz veya Cebel-i Dürzî diye anılmaya başlanmıştır. Cebel-i Havran veya Cebel-i Dürüz'un merkezi Süveyda kazası olup tamamı Dürzîdir¹⁷⁷.

Dürzî erkekleri kıyafet bakımından Dürzî olmayanlardan pek farklı olmamakla birlikte, bir kısmının başlarındaki tarbuş üzerine sardıkları sarıgın renginden onların toplum içindeki mevkilerini ve dinî hiyerarşideki yerlerini bilmek mümkündür.

Erkekler ayaklarına çarık giyer, üzerlerine de aba alırlar. Silah taşımak onlar için vazgeçilmez bir gelenektir. Silah ise genelde pala ve baltadır.

Dürzî hanımlarının kıyafeti, ayaklarına giydikleri deriden çarıkları hariç hep siyahtır. Hanımlar yüzlerine peçe takarlar¹⁷⁸.

Yaşayış biçimleri bakımından komşularından pek farklı

-
176. Dürziliğin ortaya çıkışı ve dinî inançları için bak; Ethem Ruhi Fıglalı, Çağımızda İktisâdî İslâm Mezhepleri, İstanbul, 1980, s.157-164; M.Kamil Hüseyin Taifetu'd-Dürüz Tarihüha ve Akâidüha, Kahire, 1962; N.Bouron, Les Druzes, Histoire du Liban et de La Montagne Haouranise, Paris, 1930.
177. Bedran, s.331-332; Hitti, Lübnan fi't-Tarih, s.320-322; Cuinet, s.481-482.
178. Cuinet, s.312-313; Hüseyin, s.32; Hatti, Lübnan, s.196-197.

olmayan Dürzîler, Müslümanlarla birlikte camiye, Hıristiyanlarla birlikte kiliseye gitmekten kaçınmazlardı. Hatta bunlar, askerlik yükümlülüğünden kurtulmak için açıkca Protestan olduklarını bile söylemekte veya böyle idda etmekteydiler. Lübnan'da beraber yaşadıkları Marunîler gibi birtakım ağaçlara özel bir kutsiyet atfeden ve bunların dallarına bez parçaları bağlayan Dürzîler, inançları itibariyle hemen hemen tamamen İslâm esaslarına zıt şeylere inanırken¹⁷⁹ hukukî yönden de evlenme boşanma, miras gibi birtakım konularda Müslümanlardan ayrı bir uygulamaya sahiptiler¹⁸⁰.

Dürzîler gayet misafir perver¹⁸¹ ve cesur insanlardı. Müslümanların inandığı gibi bir şehitlik akidesine inanmazlardı. Ama belki de inanmakta oldukları tenasüh inancı sebebiyle ölümden asla korkmazlardı¹⁸². Birbirlerine bağlı ve dayanışma içindeydiler¹⁸³.

Geleneksel Dürzî toplumu bugün de olduğu gibi cahiller ve akıllılar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Akıllılar(Ukkal) da kendi aralarında, akıllı olmak üzere yeni seçilenler, akıllılar ve ecevitler olmak üzere üç guruptular. Bunların kendilerine özgü kılık ve kıyafetleri vardı. Ayrıca Dürzî toplumunun geneli için uygun gördükleri refah içinde yaşama, dünya zevklerinden tatma gibi birtakım hususları kendileri için uygun görmez ve Hint fakirleri gibi züht hayatı içinde yaşarlardı¹⁸⁴.

Dürzî toplumunun asırlardan beri geleneksel yöneticileri Şeyhlerdi. Şeyhlerin başında, seçimle veya ileri gelenlerin

179. Dürzîlerin inançlarını, mutasavvıfların "Vahdet-i Vücut" görüşüyle karşılaştırarak, bunların hepsinin düşünce ve inanç itibarıyla islâmî esaslara uygun olduğu ve Dürzîlerin de Müslümanların bir parçası olduğu şeklinde bir mü-tâlâ için bak., Şekip Aslan, Mecelletu's-Şura, 15, Cemaziyyessâni, Beyrut, 1344.

180. Fığlalı; 161-164; Hüseyin; s.32, 122-124; Hitti, Lübnan, s.495-496.

181. Cuinet, s.481.

182. Bouron, s.278-279, 369.

183. İrâde/ Meclis-i Mahsus, No; 4607; Midhat, s.222.

184. Hitti, Lübnan, s.496-497; Hüseyin, s.31-32; Khairallah, s.10; Fığlalı, s.160-161.

ittifakıyla gelen ve "Şeyhu'l-Asr" denilen bir şeyh bulunurdu. Şeyhu'l-Asrın her köyde veya her yerleşim biriminde yardımcıları vardı. Bunlar yerli "ukkal" dan olurdu. Ukkalın şeyhleri Lübnan'da Canpolatlar ve Yüzbekiler olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Bunlara ilâveten bir de emirler vardı ki, bunlar da Arslanlılardı¹⁸⁵.

Cebel-i Havran'da ise Dürzîlerin yöneticileri Atras ailesinin şeyhleriydi¹⁸⁶. Bu şeyhler, aynı zamanda vilâyetin Cebeldeki temsilcileriydiler. Başka bir deyişle, Şeyhler, Dürzî toplumu içindeki geleneksel statülerinin yanında bir de kaymakamlık, müdürlük gibi devletçe tanınan resmî bir hüviyete sahiptiler¹⁸⁷.

Dürzîler yüzyıllardan beri sürüp gelen geleneksel hayatın da etkisiyle Şeyhlerinin isteklerine körü körüne uyar, onların emirlerinden dışarı çıkmazlardı¹⁸⁸. Birbirine kenetlenmiş bir birlik halinde bulunan Havran'da sayıca komşuları bedevîlerden daha az olmalarına rağmen sürekli olarak onlara düşmanca davranışlarda bulunmakta, bölgede güven ve asayiş yok etmekte idiler¹⁸⁹.

Havran bölgesinde nüfus sayımı yapılamamış olması nedeniyle bunların kesin sayıları bilinmemekte ise de 1884 yıllarında Cebel-i Dürüz'un nüfusu, Suriye vilâyet idâresince 10.000 kişi olarak tahmin edilmekteydi¹⁹⁰. Gerçi bu sayı fazla birşey değildi. Ancak Dürzîlerin buldukları mevkinin bir tarafının çöl, öte yanının da tıpkı Cebel-i Dürüz gibi otorite altına alınamamış sarp Lice bölgesi olması, bunların askeri birliklere karşı mukavemet etmelerini kolaylaştırıyordu¹⁹¹.

185. Hüseyin, s.32.

186. Y.E.E., IV/417/3/40; Bouron, s.213.

187. Y.E.E., IV/417/3/40

188. Aynı yer; Hüseyin, s.31-32.

189. Midhat, s.222-223; Kürt Ali, Hıtat, III, 110-112.

190. Y.E.E., IV/417/3/40.

191. Midhat, s.222.

1840 yılında Lice bedevîleriyle birleşerek İbrahim Paşa'nın kuvvetlerine ağır kayıplar verdiren Dürzîler bundan sonra iyice şımarmışlardı¹⁹². Her ne kadar bunlar, Osmanlı idâresini ve Tanzimatı tasvip ettiklerine dair "mahzar"lar düzenleyerek Suriye vilâyet idâresine vermişlerse de¹⁹³ bundan sonraki yıllarda kendilerinden başka hiçbir otorite kabul etmeyerek devletin tatbik etmek istediği tüm ıslahatları reddettiler¹⁹⁴. İbrahim Paşa'ya karşı kullanılmak üzere Osmanlı yönetimi ve İngilizler tarafından verilen silahlar toplanamadığı gibi, müteakip yıllarda İngiliz ajanları bir taraftan halkı tahrik ederken bir taraftan da onlara silah vermeyi ihmal etmediler. Ayrıca devletin Dürzîlere karşı güç kullanmaya kalkması halinde de İngiliz idâresi bunu diplomatik mesele haline getirmekteydi¹⁹⁵. Dürzîlerin İbrahim Paşa'ya karşı kazandıkları başarıdan on yıl sonra, Halep Valisi ve Beşinci Ordu Müşiri olan Kıbrıslı Mehmet Paşa bunları itaat altına almak ve vergi vermeye mecbur etmek için bir askeri harekât düzenledi. Ancak düzenlenen bu harekâtın sonucu da İbrahim Paşa'ninkinden pek farklı olmadı¹⁹⁶.

Dürzîlerin bu şekilde, kontrol altına alınamaması ve devamlı surette Cebel-i Lübnan'da bulunan Dürzîlerle dayanışma içinde bulunarak bazen o yana bazen bu yana gelmeleri gerek Suriye gerekse Cebel-i Lübnan idârelerini tedirgin etmekteydi¹⁹⁷. Ancak buna rağmen devlet Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın harekâtından az sonra, Kırım harbinin çıkması dolayısıyla Cebel-i yüzüstü bıraktı. Sürekli dış tahrikler sonucu 1860 yılında Cebel-i Lübnan'da Merunîlerle Dürzîler arasında çıkan iç savaş Suriye'ye de sıçrarken devlet bu defa da bu gaileyle uğraşmak zorunda

192. Midhat, s.222-223,374.

193. İrâde/ Dahiliye, No; 2580.

194. Y.E.E., 18/553-328-3/93/36; Midhat.

195. İrâde/Dahiliye, No: 2580; Said Paşa, I, 404-405; Gökbilgin, s.641-703.

196. Mihaîl Mişakka, s.153, Midhat, s.222-223.

197. Y.E.E., 35/2332/43/110; Y.E.E., 35/425/122/104, Y.E.E.,35/439/122/105.

kaldı. Aynı şekilde 1877 Osmanlı-Rus harbinin başlaması devletin gerek Cebel-i Dürûz'da gerekse bütün bölgede yürütmek istediği ıslahatları sürekli ertelemesine sebep oldu¹⁹⁸. Bu süre zarfında devlet, gerekirse askeri kuvvet kullanmayı gerektirecek ıslahatlardan kaçınarak, Dürzîleri, onlara karşı mülâyim davranmak, ileri gelen Dürzî şeyhlerine "neferâtı muvezzafe sergerdeliği" adıyla maaş bağlamak, yahutta bunları zaman zaman İstanbul'a davet edip ağırlamak suretiyle elde tutmaya, en azından açıkca başkaldırmalarına engel olmaya çalıştı¹⁹⁹.

Dürzîler devletin kendilerine karşı uygulamakta olduğu bu siyâsete rağmen bölgede güven ve asayiş sarsan yol kesme, talan, yağma gibi fiillerden ellerini çekmediler. Komşu Havran köyleri üzerindeki baskıları giderek arttı. Ancak bu baskılar karşısında dayanamayan Havran köylüleri bedevî kabileleriyle de birleşerek karşı saldırıya geçtiler. Bunun üzerine vilâyet duruma müdahale etmek zorunda kaldı. 1878 yılında, Midhat Paşa'nın Suriye valiliği sırasında başlayan askerî harekât uzun süre devam etti. Dürzî problemine son verebilecek olan böyle geniş bir operasyonun düzenlenmesi İngiliz idâresini telaşa düşürmüştü. Bu yüzden İngiliz büyükelçisi Bab-ı Âli üzerindeki baskısını artırdı. Bu baskı karşısında dayanamayan Bab-ı Âli, Midhat Paşa'dan Dürzî probleminin kuvvet kullanılmaksızın barışçı yollarla çözülmesini talep etti²⁰⁰. İstenilen barış 1879 yılında Midhat Paşa'nın yerine Suriye valiliğine atanan Hamdi Paşa tarafından yerine getirildi. Havran halkıyla Dürzîler arasında anlaşma sağlayarak geçici bir sukûnet sağlandı²⁰¹.

Dürzîler kendilerine sunulan ıslah programlarını ciddiye almamakta ve önce kabul eder gözüktüp kısa bir süre sonra da reddetmekte idiler²⁰². Bu yüzden burada nüfus sayımı ve tapu

198. Y.E.E., 79/62/10/966.

199. Y.E.E., 79/62/IV/966; İrâde/Dahâliye No:2580; 2621, İrâde/Meclis-i Mahsus, No: 1751.

200. Said Paşa, I, 404-405; Midhat, s.359-387; el-Aftar, I,329.

201. el-Husnî, I, 273.

202. İrâde/Dahiliye, No: 39407.

tahriri yapılamamıştı. Öşür şeyhler eliyle toplanmaktaydı. Şeyhler Dürzî halkından devletin koyduğu miktardan çok fazla öşür aldıkları gibi kendileri de aşar nizamına muhalif olarak öşürden muaf tutulmuşlardı. Daha doğrusu vilâyet idâresi bu şekilde davranmak yani bunları öşürden muaf tutmak zorunda kalmıştı²⁰³.

1889 yılında Dürzî şeyhleri ile halk arasında daha önce hiç vaki olmamış bir olay meydana geldi. Halk ve şeyhler birbirleriyle anlaşmazlığa düşerek herbiri diğerine karşı vilâyet idâresini kendi yanına almak istedi²⁰⁴. Halk, şeyhlerin kendilerine köle muamelesi yaptıklarını, kendilerinin bir sürü emek çekerek ekilebilir hale getirdikleri arazilerinin ellerinden alınıp başkalarına peşkeş çekildiğini, bildiren mahzarlar hazırlayarak vilâyete sundular. Bu mahzarlarda devamla, halkın şeyhler tarafından, "urban ile muharebe etmek ve asâkir-i şahaneye karşı durmak gibi" şeylere zorlandığı bildirilmekte ve bu durumun düzeltilmesi için hükümetin gerekli ıslahatı yapması istenmekteydi²⁰⁵. Cebel-i Havran kaymakamı ile müdürlerin hazırladıkları bir başka gurup dilekçede de vilâyet idâresinden, halka karşı yardım istenmekte ve aşağıda bildirilen ıslah programının gerçekleştirilmesi konusunda bunların idâreye yardımcı olacakları vaat edilmekteydi. Bu program:

a) Halk arasındaki anlaşmazlıkların çoğunun toprak yüzünden çıkması dolayısıyla "tapu usûlünün icrâsı"nı,

b) Şeyhlerin sahip oldukları "nizam ve hakâniyete muhalif kavâit ve adât-ı sübûtun" bütünü ile lağvedilmesini,

c) Aşarın toplanması, Cebel-i Havran halkı ile orada bulunan ve bulunacak olan "urban ve saireye ait ağnamın ta'dâdı ile rûsûmun istifa" edilmesini,

d) Kazada yürürlükte bulunan "dehalet" kaidesinin lağvedilerek herkesin kanun ve nizamlar önünde eşit sayılmasını

203. Y.E.E., 18/553-328-3/93/36.

204. İrâde/Meclis-i Mahsus, No: 4607.

205. Aynı belge.

öngörmekteydi²⁰⁶.

Bu gelişmeler karşısında kayıtsız kalmayan vilâyet idâresi bir taraftan, halka karşı bedevî şeyhleriyle ittifak kurmak isteyen Dürzî şeyhlerinin girişimlerine engel olurken öte yandan da durumu Bab-ı Âli'ye arz ederek yukarıda geçen dört maddelik ıslah programının gerçekleştirilmesi için izin istedi. Ayrıca muhtemel bir çatışmaya engel olmak üzere beşbin kişilik bir askerî kuvvetin Cebel-i Havran'a gönderilmesi de bu izin isteği içinde yer aldı²⁰⁷.

Meclis-i Mahsus 2 Rabiulevvel 1307/ Ekim 1889 tarihli kararıyla, vilâyetin teklifinin, kabul edilmesi üzerine beşinci ordu birlikleri Cebel-i Havran'a sevk edildi²⁰⁸. Ordu birlikleri Halk ve şeyhler arasında meydana gelen çatışmaları önlemek için düzenlenen bazı askerî operasyonlardan sonra Süveyda'ya girdi²⁰⁹. Süveyda Cebel-i Dürüz'ün merkeziydi. Bu sebeple burada bir hükümet konağı, ayrıca hem bin kişilik bir askerî birliğin barınabileceği hem de devlet memurlarının kalabilecekleri bir kışla ve bazı müstahkem mevkiiler yapıldı²¹⁰. "Vakka-ı Amme" diye bilinen bu olaylardan sonra da Cebel-i Dürüz'deki olayların arkası kesilmedi. Dürzîler 1893 yılında el-Mezrea kalesinde bir kısım askerî birlikleri üç gün kuşatma altında tuttular. 1895 yılında Harrak köyüne saldıran Dürzîler köy halkının çoğunu öldürdüler. Köyün camisini yıktılar ve bu köyle birlikte Doğu Müliha, Batı Müliha, Harîk, Deyru's-Salt ve Kuhayl köylerini talan ettiler. Bunun üzerine Edhem Paşa komutasında bölgeye yeni birlikler sevk edildi. Askerler el-Kırasa, Necran, es-Sicn ve Ummu'l-Alak çarpışmalarından sonra Süveyda'ya girdiler ve bölgede geçici olarak sükûneti sağladılar²¹¹.

206. Aynı belge.

207. Aynı belge.

208. Aynı belge.

209. Kürt Ali, III, 107-110.

210. Suriye Gelen Defter., No: 344, (Tarih; 1308, sayı; 2)

211. Kürt Ali, III, 107-110.

1897 yılında aşar vergisi emanet usûlüyle toplanmaya başlandı. Dürzîler daha önce şeyhleri aracılığıyla ödeyegeldikleri vergilerini hükümet memurlarına ödemekten kaçınarak her yerde onlara saldırdılar. Bu saldırılar sırasında Orman nahiyesinde yüksek rütbeli bir subayla 30 er şehit edildi. Hiçbir yer vergisini vermediği gibi Dürzîler memurların can güvenliği ve asayişini sağlamak için üzerlerine gönderilen askerî birlikleri de yenerek Süveyda'da bulunan kışlayı kuşattılar. Bunun üzerine Tahir Paşa komutasında bölgeye yeni takviye birlikleri gönderildi²¹². Tahir Paşa, ileri gelenlerden 600 kişiyi tutukladı. Bunlardan ikiyüz kadarı Şam'dan başka yerlere sürüldüyse de bunların bir kısmı İstanbul tarafından affedildiler ve taltif edilerek kazanılmaya çalışıldılar²¹³.

Dürzîlerin yola getirilmeleri ve tenkili için 1901, 1903 yıllarında da yeni askerî harekâtler düzenlendiyse de²¹⁴ Dürzîleri kesin surette kontrol altına almak bir türlü mümkün olmadı. Ancak devlet adamları bütün bunlara rağmen yılmayarak bir taraftan askerî tedbirlere başvururken öte yandan da cami ve okul yaptırarak buranın eğitim, kültür ve ahlâki seviyesini yükseltmeye çalıştılar. Nitekim 1901 yılında bütçeden yarım milyon kuruş ayrılarak Süveyda, Salhat ve Ahire kasabalarında yeni okullar ve camiler yapıldı. Eskiden beri mevcut olanlar da onarıldı²¹⁵. Sonuçta, her geçen gün devlet otoritesi biraz daha artarak, güven ve asayiş eskiye oranla daha iyileşti.

3- N u s a y r î l e r

Nusayrîlik, milâdî IX.yüzyılda ortaya çıkmış aşırı bir Şii fırkası olup, fırkanın mensupları Müslüman veya İslâmî

212. Aynı yer.

213. Aynı yer.

214. Aynı yer.

215. İrade/ Dahiliye, No; 3259.

Hıristiyan bütün komşuları tarafından Nusayri diye isimlendirilmişlerdi²¹⁶. İşte Suriye'nin kuzey-batı kesiminde, Lazkiye, Trablus ve Hama sancakları arasında yer alan dağlık bölgede bu fırkanın mensupları yani Nusayriler meskundu. Üzerinde oturanların büyük çoğunluğunun Nusayri olması dolayısıyla "Cibâl-i Nusayriye" diye isimlendirilen bu dağlık arazi idâri bakımdan, kuzey kısmı hariç, adı geçen sancaklar arasında taksim edilmişti. Kuzey kısmı ise Halep vilâyetinin sınırları içinde yer almakta idi²¹⁷.

Nusayrîlerden, Lazkiye, Trablus ve Hama gibi şehirlerde oturanların sayısı çok azdı²¹⁸. Çoğunluğu köylü ve ibtidai bir hayat sürdüren Nusayrî toplumu kendi aralarında rakip ve hasım kabilelere ayrılmışlardı. Kabilenin şeyhi aynı zamanda kabile mensuplarının dinî önderi durumunda idi²¹⁹. İnançları, ibâdetleri ve adetleri Müslümanlardan çok farklı olan bu toplum kabile şeyhleri tarafından idâre olunurdu²²⁰. Şeyhler İbrahim Paşa'nın Suriye'ye geliştinden önce Sayda valilerine bağlıydılar²²¹. Ancak bunlar yaşadıkları vahşi hayat ve yerleşim merkezleri üzerine yaptıkları sürekli baskınları sebebiyle Suriye halkı arasında kötü bir üne sahiptiler²²².

İbrahim Paşa bir serî askerî harekâtta sonra bunları kontrol altına almayı başardı. Ancak 1840 yılında İbrahim Paşa'nın çekilmesinden sonra tekrar başıboş kalan Nusayrîler eski hallerine yeniden döndüler²²³. İdâmeye vergi vermemekte

216. Nusayrîlerin dinî inanışları örf ve âdetleri için bak. Rene Dussoud, *Historie et Religion des Nosairis*, Paris, 1900; Fıçlalı, s.143-156.

217. İrade/Dahiliye, No; 69482; Yusuf el-Hâkim, s.69-70, Galip et-Tavîl, *Tarihu'l-Aleviyyin*, Beyrut, s.405-434.

218. el-Hâkim, s.68-69; Dussoud, s.7.

219. el-Hâkim, s.68-69.

220. Dussoud, s.159-196; Kürt Ali, *Hıtat*, III, 105-107.

221. Dussoud, s.32.

222. Ma'oz, s.109.

223. Mişakka, 115-116.

ve asker toplanmasına karşı çıkmakta idiler. Ayrıca kabileler hem birbirlerine karşı hem de komşu yerleşim merkezlerine sürekli baskınlar düzenleyerek can ve mal emniyetini ortadan kaldırmakta, köylerin harap ve boş kalmasına sebep olmakta idiler²²⁴. Halep, Hama ve Hıms hattı üzerinden Şam'a ulaşan hem Hacıların hem de kervanların kullandığı anayol ve Trablus'dan Hama'ya ulaşan, 1840 yılından sonra gittikçe önemi artan kervan yolu sık sık bunların saldırılarına maruz kalmakta idi²²⁵. Şüphesiz ki, bu durumun ortadan kaldırılması ve Cibâl-ı Nusayriye'nin kontrol altına alınarak bir düzene sokulması şarttı ve bu da idârenin göreviydi. Ancak vilâyet idâresi askerî birliklerin yetersizliği dolayısıyla esaslı ve geniş bir harekât düzenlemekten acizdi.

1847 yılında Şemsîn ve Raslanlar arasında çıkan anlaşmazlık üzerine, düzen ve asayiş sağlamak için bölgeye ilk defa olarak Tahir Paşa komutasında Hama'dan bir askerî birlik sevk edildi. Ancak bu birlikler özellikle dağlığın kuzey kesiminde devlet otoritesini sağlamakta yetersiz kaldılar²²⁶.

1852 yılına kadar durum bu hal üzere devam etti. Kıbrıslı Mehmet Paşa bu tarihte geniş bir askerî operasyon düzenleyerek bütün dağlık kesimde düzeni sağladı. Askere gitmeyi reddedenlerin direnişini kırarak çok sayıda insanı askere aldı²²⁷. Fakat müteakip yıllarda durum tersine döndü. Kırım Harbi dolayısıyla Osmanlı idâresinin gücü zayıflayınca Nusayrîler 1854 yılında yeniden ayaklandılar. Vergi ödemeyi reddederek, askerî birliklerin üzerine saldırdılar. Devlet memurlarını öldürerek Lazkiye civarındaki köy ve kasabaları yağmaladılar. Ayrıca hapishaneleri boşaltarak çok sayıda tutukluyu serbest bıraktılar.

224. Y.E.E., 18/553-249/93/35; Y.E.E., 18/553-310/93/36, Suriye Gelen Defter., No:340, (Tarih, 26 Zilkade 1290; sayı:76) Kürt Ali, Hitat, III, 105-107.

225. İrade/Divan-ı Ahkam-ı Adliye, No:9; Y.E.E., 18/553-310/93/36; Suriye Gelen Defter. No:340, (Tarih, 5 Ramazan 1290, sayı: 21).

226. Dussoud, s.33.

227. Ma'oz, s.110.

Ayaklanmayı bastıramayan idâre ileri gelen Nusayrî şeflerinden Hari Bey'i karışıklıkların merkezi olan Safita'ya müdür tayin etti. Fakat Nusayrî kabileleri yine de ne devlet otoritesine boyun eğdiler ne de vergilerini ödediler²²⁸. Osmanlı idâresi bütün Cibal-i Nusayrîye'yi yönetimi altına alarak buranın tek yasal hakimi olmak isteyen Hayri Bey'e karşı bölgeye Sünnî yöneticiler atayarak bunları destekledi. Bunun üzerine bölge yeniden alevlendi. İdâre isyanları bastırmak ve düzeni sağlamak için Mayıs 1858 tarihinde bölgeye askerî birlikler sevk ederek, bu birlikleri denizden de destekledi. Düzenli ordu birliklerinin gerçekleştirdiği bu harekât sırasında Hayri Bey bir akrabası tarafından öldürüldü. Bundan kısa bir süre sonra da isyan bastırılarak devlet otoritesi belli bir süre için de olsa yeniden sağlandı²²⁹.

Cibal-i Nusayriye'de durum bundan sonra da pek değişmedi. Nusayrîler yine eskisi gibi köyleri basıyor, yolları kesiyor, ne buluyorlarsa soyuyor, öldürüyor ve tērör estiriyorlardı. İdâre ve bunların üzerine peşpeşe askerî kıtalar sevk ederek tecavüzlere engel olmaya çalışmakta fakat sadece yakalananların tenkîli ve ele geçirilen mallara el konulmasıyla yetinilmekteydi. Nitekim bu türden olarak sevk edilen bir askerî birlik 1865 yılında Nusayrîlerce meskûn Cerd ve Misyâf köylerine girerek buralarının halkını tenkil etti. Nusayrî evleri yakıldı. İsyancılardan 40 kişi öldürüldü. Ayrıca bu ve öteki köylerden, birikmiş vergi borçlarından olmak üzere 9 bin kuruş tahsil edildi. Ancak bu miktar devele kulak misâli çok azdı. Zira Nusayrîler 1841 yılından 1865 yılına kadar devlete hiç vergi vermemişlerdi. Bundan dolayı da birikmiş vergi borçları yaklaşık 10 bin keseğe ulaşmakta idi²³⁰. Halbuki bu ve benzeri türden askerî harekâtlar sırasında yapılan masraf alınan vergi veya ganimetten çok fazlaydı²³¹.

228. Aynı yer.

229. Ma'oz, s.111.

230. İrade/Dahiliye, No: 37759; 69482.

231. Kürt Ali, Hitat, III, 105-107.

Midhat Paşa Suriye valiliği sırasında Cibal-i Nusayriye'nin ıslahı için bir teşebbüste bulundu. Bizzat Cibal-i Nusayriye'ye giderek burada ileri gelen Nusayrî şeyhleriyle bir toplantı yaptı. Toplantıda "nüfus ve emlâkın ve arâzilerinin yeniden tahririne" Nusayrî eşrâfının kendi arzularıyla karar verildi. "Cebel-i Mez-kûrun temin-i idâresi ve emvâl-i miriyesinin tanzimi ve Cebel üzerinde 15 milyon kuruştan ziyâde müterâkim olan bakâyeden bir kısmının olsun istihsâli" bu kararın icra edilmesiyle mümkün olacaktı. Mithat Paşa'nın, alınan bu kararı uygulayabilmesi için 3 yük tutarında bir masraf yapması gerekmekte idi. Ancak vergi emaneti Mithat Paşa'nın bu teklifini kabul etmeyerek istediği parayı göndermeyince, Cibâl-i Nusayriye'nin ıslahı meselesi ister istemez yüz üstü kaldı²³².

Mithat Paşa'dan sonra Suriye valisi olan Ahmet Hamdi Paşa'da Bab-ı Âli'ye gönderdiği 1882 tarihli bir layihasında bölgenin ıslahı teklifini yeniledi. Layihadan da anlaşıldığı üzere Suriye vilâyeti Dürzî meselesinden dolayı burası ile yeteri kadar ilgilenememiş, bu yüzden de "inzibat-ı daimiyi temin edecek tedabir-i esâsiye ittihaz ve icra" olunamamıştı²³³.

Sahile çok yakın stratejik bir mevkide bulunan Cibal-i Nusayriye sürekli olarak yabancı tahriklerine ve onların yıkıcı propägandalarına maruzdu. Bu bölgeye öteden beri Amerikan misyonerleri özellikle de Lyde misyonerleri gelip yerleşerek çok sayıda okul, kilise, yetimhane ve benzeri kurumlar tesis etmişlerdi²³⁴. Bunlar halkın kendilerine meyletmeleri için ne lâzımsa yapmakta idiler²³⁵. Bu gelişmeleri dikkate alan Bab-ı Âli Hamdi Paşa'nın 1882 tarihli layihasında teklif ettiği gibi stratejik mevkilere kışla yaparak burada düzeni sağlamaya çalışmakla yetinmedi. Aksine daha geniş kapsamlı tedbirlere başvurarak Nusayri halkın devlet hesabına kazanılmasına çalıştı.

232. Y.E.E., 79/62/IV/966.

233. İrâde/Dahiliye, No; 69482.

234. Midhat, 360; Dussoud, s.7.

235. Midhat, s.360.

Nitekim 1885 yılında Lazkiye mutasarrıfı olarak tayin edilen Ziya Paşa, Nusayrî eşrâfını idâri meclisler ve mahkeme meclisleri gibi temsîli görevlere getirerek onların idârecilerle yüzyüze gelmelerini sağladı. Jandarma birliklerinde de görev alan Nusayrîler, bundan böyle bölgede güven ve asâyişin sağlanmasına da katkıda bulunacaklardı. Ziya Paşa, Nusayrîleri cehâletten ve içinde buldukları geri kalmış durumdan kurtararak onları kültürlü, medenî ve ahlaklı insanlar yapabilmek için bölgede çok sayıda okul yaptırdı. Ayrıca Nusayrî köylerine camiler inşa edildi²³⁶. Bu çalışmalar netice vererek bölgede güven ve asâyiş gitgide daha iyi sağlandı ve devlet otoritesi gündün güne arttı. Ancak bütün çabalara rağmen Ziya Paşa'nın yaptırdığı camiler, Sultan Baybars(1260-1277)'ın yaptırdıkları gibi depo, ev veya koyunlara ağıl olmaktan kurtulamadı²³⁷.

236. el-Hakîm, s. 69-71, 237-238; M. Kürt Ali, Hıtat, III, 105-107.

237. Kürt Ali, Hıtat, VI, 268; Dussoud, s. 38.

III- G A Y R - İ M Ü S L İ M L E R V E S O S Y A L D U R U M L A R I

1- G a y r - i M ü s l i m C e m a a t l e r v e B i r b i r l e r i İ l e İ l i Ő k i l e r i

Suriye'de gayr-i müslimlerin (Hıristiyanlar ve Yahudiler) sayıları, devletin balkanlardaki vilayetlerine kıyasla çok azdı. Bunların sayıları, daha önce belirtildiği gibi Müslümanların 1/5'i oranında idi. Müslümanların sayılarına bir de tamamı Müslüman olan Bedeviler eklenecek olursa, o zaman bu oran kuşkusuz daha da aşağıya düşer.

Gayr-i müslimlerin en yoğun olduğu yerler Şam sancağına bağlı Şam, Vadiyu'l-Acem, Baalbek, Bika, Nebek, Hasbiya ve Raşiya kazaları ile Hama sancağına bağlı Hımıs ve Hamidiye kazalarıydı²³⁸. Öteki yerlerde de gayr-i müslam toplulukları bulunmaktaydı. Fakat sayıları nisbeten daha azdı²³⁹.

Yahudilerin Suriye'deki sayıları 1900 yılında sadece 7004 kişi kadardı. Aralarında etnik kökenleri ve mezhepleri itibarıyla farklı topluluklar veya guruplar yoktu²⁴⁰.

Hıristiyanlara gelince, bunlar etnik kökenleri ve mezhepleri itibarıyla birbirine düşman pek çok cemaatlere ayrılmışlardı²⁴¹. Ancak bu cemaatlerin ayırımında temel kıstas dinî anlayışları olması dolayısıyla bunların adları ve sayıları resmî vesikalara daha ziyade mezhep isimleri ile geçmiştir.

a- H ı r i s t i y a n l a r

Hıristiyan topluluklarından kayda değer sayıda olanlar daha önce vilâyetin demografik görünümü verilirken belirtil-

238. S.V.S., y. 1318, s.364-365.

239. Aynı yer.

240. Aynı yer

241. Khairallah, s.13.

mişti. Bu toplulukları beş ana grupta toplamak mümkündür. Bunlar önem sırasına göre;

- 1) Rum Ortadokslar
- 2) Katolikler
- 3) Marunîler
- 4) Ermenîler
- 5) Protestanlar

aa- R u m O r t a d o k s l a r

Rum Ortadokslar Fener Patrikhanesine bağlı olan Hıristiyanlardı. Kilisenin adı her ne kadar Rum Ortadoks ise de bu kiliseye yani Fener Patrikhanesine Rumlardan başka Bulgar, Sırp, Rus, Arap gibi Ortadoks topluluklarda bağlıydı²⁴².

Suriye'deki Hıristiyanların çoğunluğu Rum Ortadoks idi. Bunlar için Bilâd-ı Şam'da iki müstakil Patriklik vardı. Bunlar birincisi Kudüs'te bulunmakta olup, Kudüs ve çevresindeki Rum Ortadoks kiliselerini denetlerdi. Diğeri ise Şam'da olup, Sur şehrinde Anadolu'ya kadar olan bütün Rum Ortadoks kiliselerinin hakimiydi. Şam Halabek ve Halep Uskufları buraya bağlıydı²⁴³. Şam'da bulunan Rum Ortadoks kilisesi daha önce Antakya Patrikliği adıyla Antakya'da bulunmaktaydı. Fakat 1529 yılında buradan aynı isimle Şam'a nakledilmişti²⁴⁴.

Kilise her ne kadar İstanbul'daki Fener Patrikhanesinden bağımsız ise de Küçük Kaynarca (1774) anlaşmasından sonra Ortadokslar ve Ortadoks kiliseleri üzerinde himâye hakkı iddia

242. Bu kilisenin yapısı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bak., Süreyya Şahin, Fener Patrikhanesi ve Türkiye İst., 1980.

243. Muhammed Behçet ve Refik et-Temîmi, Vilâyetu Beyrut, el-Kısmu'l-Cenûbî, Beyrut, 1335, s.20.

244. Numan Kusatlı, er-Ravdatu'l-Gına fi-Dımaşkı'l-Feyha, Beyrut, 1879, s.94; Suriye Gelen Deft., No: 344 (Tarih; 13 Muharrem 1309, Sayı :13)

eden Rusya öteki Ortadoks kiliseleri üzerinde olduğu gibi Antakya Patrikliği üzerinde önemli bir nüfuza sahipti ve bu nüfuz onları sanki tek bir kiliseymiş gibi hareket ettirmekte idi²⁴⁵.

Şam şehrinde Rum Ortodoksların üç kilisesi vardı. Bunlardan en eski olanı el-Meryemiyye kilisesiydi. Ötekilerse biri 1860 olaylarından sonra Rusya'nın yardımıyla inşa olunan Mar Yuhanna diğeri meydan mahallesinde bulunan kiliselerdi²⁴⁶.

Kilise içerisinde etnik bakımından Yunanlı olanlarla Arap olanlar arasında çekişme vardı²⁴⁷.

Bu kiliselerden Katolikler hesabına bazı kopmalar olarak Rum Katolikler adıyla bilinen topluluklar ortaya çıktı.

ab- K a t o l i k l e r

Katolikler, Osmanlı Devleti'nde öteki Hıristiyan mezheplerinin aleyhine olarak büyük bir gelişme gösterdiler.

Bunun sebeplerinden birisi şüphe yok ki, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında Fransa'ya tanınan imtiyazlardı.

İkincisi ise 1622 yılında Papa 15.Greguar'ın Katolik misyonerleri denetlemek üzere bir Katolik propaganda heyeti oluşturarak misyonerlik faaliyetlerine hız vermesiydi²⁴⁸.

Roma Katolik kilisesine yani Papalığa bağlı olan guruplar; Marunîler, Rum Katolikler veya Milkitler, Süryanîler veya eski adıyla Yakubîler, Keldânîler veya eski adıyla Nastûrîler

245. Engelhardt, s.63; Karal, V, 225; Chantel Cemerrier-Quellejay, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ve Orta Doğu, Çev: Rasih Malyalı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Gurubu Yayın No: 6,1884, s.2.

246. Numan Kusatlı, s.101.

247. Suriye Gelen Giden Deft.,No:340, (Tarih: 20 Recep 1290, Sayı: 18), Yusuf el-Hakîm, s.195.

248. G: bb, Bowen, Vol, I, Part, II, s.244.

ve Ermeni Katoliklerdi. Bu cemaatların her biri için ayrı ayrı Patrikler vardı. Bunlardan başka bir de Papa'nın İstanbul'da bulunan vekiline bağlı Lâtin reâyası denilen Katolikler vardı²⁴⁹. Bu kiliselerin arasında meydana gelen anlaşmazlıklar ve bu nedenle Bab-ı Âli'ye ulaştırılan şikâyet ve davalar Bab-ı Âli'yi usandırmıştı. Bundan dolayı 1844-1845 yıllarında Marunî, Keldânî, Milkit ve Süryanî cemaatlerinin "Püesây-ı ruhbanîye"si Ermeni Kilisesi Heyet-i Ruhbanına bağlandılar. Ancak bu birlik çok kısa ömürlü oldu. Aradaki dinî ve milli ayrılıklar birliğin devamı için önemli engellerdi. Hatta ilk bölünme bizzat Ermeni kilisesi içinde ortaya çıktı. Ermeniler Mahitarist ve Roma Propaganda gurubu olmak üzere iki parçaya ayrıldılar²⁵⁰.

Şam'da çeşitli Katolik gurupları için bir çok kilise ve okul vardı²⁵¹.

ac- M a r u n î l e r

Marunîler önce tamamen müstakilken, sonra da Papalığa bağlandılar. Ancak daha önceki ad_ etlerine bağlı kalarak kiliselerinde Marunîlerden hiç kimsenin anlamadığı Süryânîdiliyle âyin yapmaya devam ettiler. Bu durum Jesuite Papalarının faaliyetlerinin artarak, bu topluluk üzerinde etkili olmasına kadar devam etti. Katolik cemiyetlerinin en önde gelenlerinden olan Jesuiteler öteki cemiyetlerle birlikte özellikle Mısırlılar döneminden itibaren, bîlhassa Cebel-i Lübnan'da kurdukları yüzlerce okulda Fransızca'yı öğreterek, eğitim yoluyla Fransız sempatisini bir kuşak yetiştirdiler²⁵².

Marunîler Lübnân'da bugün de olduğu gibi oldukça kalabalık olmakla birlikte Suriye'de sayıları pek fazla değildi. Bunların Suriye'de biri Şam'da diğeri Baalbek'te olmak üzere iki

249. Engelhart, s.263-264; Khairallah, s.13; Hitti; Lübnan fi't-Tarih, s.309-310.

250. Engelhard, s.57-264.

251. Numan Kusatlı, s.101-118,146,148; Garâyibe, s.118.

252. Muhammed Refik ve Muhammed Behçet, s.20-21.

Uskufları vardı²⁵³.

ad- E r m e n i l e r

Osmanlı Devleti içerisinde, 1461 yılında bağımsız bir Ermeni kilisesi kuruldu. Ancak Ermeni kilisesine bağlı olanlar tıpkı Rum Ortodoks kilisesine bağlı topluluklar gibi sadece Ermeniler olmayıp, bağımsız kiliselere sahip olmayan bütün öteki cemaatlardı²⁵⁴.

Bu kilise içinde de dini ve milli farklılıklar dolayısıyla ciddi anlaşmazlıklar oluyordu²⁵⁵. Suriye'de Ermeni Kadim denilen Ermeni Gregoriyanlardan kopmuş bir de Ermeni Katolikler vardı. Şam'da Kadim Ermenilerin kilisesi Mar Serkis kilisesiydi. Katolik Ermeniler de 1860 yılından sonra Lazariste'lerin Deyru'r-Ruhban'ı yakınında kendileri için küçük bir kilise inşa ettiler²⁵⁶.

ae- P r o t e s t a n l a r

1800'lü yıllardan önce Osmanlı tebaası arasında Protestan olan yoktu. Protestanların tamamı Misyonerler veya bu kanalla mezhep değiştirenlerden ibaretti. Protestanlar Biladü's-Şam'da ilk merkezlerini 1820 yılında Beyrut'ta kurdular²⁵⁷. Bundan bir süre sonra İngiltere Kudüs'te bir Protestan mabedinin inşası için Bab-ı Âli'den izin istedi. Ancak Bab-ı Âli buna karşı çıkarak bütün Patrikhanelere mezhep değiştirmeyi yasaklayan fermanlar gönderdi. Ancak bir süre sonra Bab-ı Âli bu kararını geri aldı ve 1842 senesinin ilk-baharında Kudüs'te bir Protestan kilisesi yapıldı. Aradan çok geçmeden Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan Misyonerlerinin de katılımıyla

253. Yusuf ed-Dibs, el-Câmiu'l-Mufasssal fî Tarihi'l-Mevârine-ti'l-Muassal, Beyrut, 1905, s. 571-573.

254. Gibb, Bowen, Vol. I, Part, II, s. 220-221; Şahin, s. 12.

255. Cevdet Paşa, Tezâkir, Tezkire No: 38, s. 235-238; Engelhardt, s. 54-56, 270-271.

256. Numan Kusatlı, s. 103; Ğarâyibe, s. 119.

257. Ğarâyibe, s. 123.

Protestanlık kuvvetlenerek yayılmaya başladı²⁵⁸.

Protestanlar 1843 yılında Şam'da kendileri için bir misyoner^{merkezi} kurmayı başardılar²⁵⁹. Daha sonra da biri 1864 öteki 1868 yılında olmak üzere Şam'da iki kilise yaptılar²⁶⁰.

Hıristiyan mezhepleri arasında dinî anlayış veya milliyet farklılığından kaynaklanan çekişmeler ve nüfuz mücadeleleri hiç eksik olmuyordu. Özellikle 19.yüzyıla girerken mezhepler arasında veya mezheplerin bizzat kendi içlerindeki çekişmeler giderek arttı. Gerçi Osmanlı hâkimiyeti döneminde hiçbir zaman Avrupa'da olduğu gibi katliama varan bir çatışma olmadı. Ancak böyle bir şeyin olmamasının sebebi kuşkusuz Osmanlı idâresinin taraf tutmayarak anlaşmazlıkları/ bir şekilde çözüme kavuşturmak için çaba sarfetmesi ve çatışmaların boyutlarının bu noktaya ulaşmasını engel olmasıdır. Nitekim 19.yüzyıldan itibaren azınlıklar üzerindeki devlet nüfusunun azalarak yerini yabancı ülkelerin nüfuzlarının doldurması bu çatışmaların giderek şiddetlenmesine yol açtı. Zira Avrupa devletlerinden her birinin bir veya birkaç mezhep üzerinde nüfuzunu yerleştirmesi üzerine, bu mezhepler onların elinde bir oyuncak olarak, hamisi olan devletin menfaatini savunmaya ve onun adına diğerlerine düşmanlık yapmaya başladı. Ayrıca Avrupa kültürüyle yetişen yeni nesiller Avrupa kiliselerinin adet ve geleneklerinin tesiri altında kalarak Şark kilisesinin sürdürdüğü adet ve gelenekleri kaldırma çabasına düştüler. Bu da bizzat mezheplerin içinde yeni ayrılık ve mücadele noktalarının doğmasına sebep oldu²⁶¹.

Hıristiyan azınlıkların Yahudilerle ilişkileri de bozuktur.

258. Engelhardt, s.60-63; Ben-Eliezer, s.175.

259. Garâyibe, s.123.

260. Numan Kusatlı, s.103.

261. İrade/Hariciye, No:1255; İrade/Meclis-i Mahsus No:1751, Suriye Gelen Deft.,No:344,(15 Rabiulevvel 1308 tarih ve 20 sayılı), (29 Rabiulevvel 1308 tarih ve 38 sayılı) Cevdet Paşa, Tezkine No: 38, s.235-238; Said Paşa, I, 401-403; Engelhardt, s.270-271; Antonius, s.164-166,265.

b- Y a h u d i l e r

Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) İstanbul'u fethettiğinde öteki azınlıklara olduğu gibi Yahudilere de İstanbul'da yerleşmeleri için izin verdi ve bunların başına bir Haham başı tayin etti.

Yahudiler İspanya'dan kovulduklarında, Sultan II.Bayâzıt (1481-1512) bunların Osmanlı hudutları içerisinde yerleşmelerine izin verdi²⁶². Onlarda ülkenin birçok yerlerine yerleştiler.

Suriye'de Yahudilerin en çok bulunduğu yer Şam'dı. Burada Yahudilere has "Haratu'l-Yahud" denilen bir Yahudi mahallesi vardı. Sayıları 1876 yılında 5400 kişiye ulaşmıştı²⁶³. Suriye'deki Yahudilerin menşeleri konusunda herhangi bir kayda rastlanılmamakla birlikte bunların çoğunluğu muhtemelen Kudüs ve havalisindeki "Yishuv" denilen Yahudi yerleşim merkezlerinde kiler gibi İspanya'dan gelen Sefardimler idi²⁶⁴.

Şam'da Yahudilere ait 10 tane mabet vardı. Bunların en meşhuru Sûku'l-Cum'a Havrasıydı²⁶⁵.

Şam Yahudileri bölgenin ekonomik hayatında önemli rol oynadılar. Bunların çoğunluğu kuyumculukla uğraşırdı. Ayrıca Bakır kaplar üzerine naksettikleri "Zahiri" sanatından bilhassa tefecilikten büyük kârlar sağladılar²⁶⁶. Şam'ın hazine işlerine Yahudiler bakmaktaydı. Bunlar özellikle Hac mevsiminde Şam'ın iktisadi hayatına çeşitli hileli yollarla müdahale ederek büyük kârlar elde ediyorlardı. Yahudilerin eşya fiyatlarıyla oynamaları Şam paşalarının dikkatini çekmişti. Ancak Yahudilerin muhasebe işlerinde "el-Kalem el-Kılıftırî" denilen özel bir yazı kullanmaları ve Paşaların sık sık değiş-

262. Gibb, Bowen, Vol.I, Part II, s.217.

263. Numan Kusatlı, s.8.

264. Öke, s.38.

265. Numan Kusatlı, s.104.

266. İrade/Dahiliye, No:244; Cemalettin el-Kasımîye Halil el-Azm, Kamusu's-Sınaâtı's-Şamiye, I-II, Paris, 1960, II, 230, 274, 280, 382, 429, 486.

meleri onların bu işten el çektirilmelerine engel oldu²⁶⁷.

Yahudiler'in Şam'ın iktisadi hayatındaki etkileri İbrahim Paşa ve İbrahim Paşa'dan sonra da devam etti. Gerçi Şam'ın en zengin tüccarı olan ve hazine işlerine de bakan Rapheal Farki 1841'den sonra hazine işlerinden el çektirilerek yerine İstanbul'dan gönderilen bir görevli geçti. Fakat Yahudiler yine de para işlerini ellerinde tutmaya devam ettiler²⁶⁸.

Bunlar ticâret merkezi olan Suriye'de, Hıristiyan tüccarlar gibi dış ticaretle uğraşmakta ve bu yolla büyük servet toplamakta idiler²⁶⁹. Tefecilik yoluyla Gûta köylerinin büyük bir kısmı bunların eline geçmişti²⁷⁰.

Yahudilerin Hıristiyanlarla ilişkileri bozuktu. Daha doğrusu düşmancaydı. Nitekim Mısırlılar döneminde Yahudilerin Rahip Toma el-Kebûşî'yi öldürmeleri Hıristiyanların Yahudiler aleyhinde harekete geçmelerine sebep oldu. Ancak Yahudiler Mehmet Ali Paşa'ya 60 bin kese vererek sanıkları kurtarmaya muvaffak oldular²⁷¹. Bundan sonra da Yahudilerle Hıristiyanlar arasında bu boyutta bir olay meydana gelmedi.

2- O s m a n l ı İ â â r e s i v e M ü s l ü m a n - l a r i l e G a y r - i M ü s l i m l e r A r a - s ı n d a k i İ l i ş k i l e r

İslâm devletlerinin yönetimleri altında yaşayan gayr-i müslimler, ilk islâm döneminden beri, din ve adetlerinin gereklerini serbestçe yerine getirebilmekte idiler²⁷².

267. Abdulkadir el-Mağribî, "Yahûdu's-Şam munzu Mieti Âm", Mu-hâdarâtu'l-Mecmau'l-İlmî el-Arabî, Dımaşk, 1954, II, 166-180.

268. Ma'oz, s.205.

269. Ma'oz, s.206; Râfık, el-İktisadu'd-Dımaşkî, s.119.

270. Suriye Gelen-Giden Defi., No: 342, (10 Safer 1279), (13 Sa-fer 1279); Kürt Ali, Gûtatu Dımaşk, s.95.

271. Misakka, s.117; Müzekkinât Tarihiyye (yazarı meçhul) s.113-122.

272. Muhammed Hamîdullah, İslâm'a Giriş, (Çev:Kemal Kuşçu), İst., 1961, s.45, 83; Şahin, s.27-35.

Fatih Sultan Mehmet kendinden öncekilerin uygulamalarını yürürlükte bıraktığı gibi bunlara yenilerini de ilâve ederek, gayr-i müslimlere dinî ve idâri alanda bir nevî muhtariyet bahsetti. "Millet" sistemi denilen yeni teşkilâtlanma biçiminde gayr-i müslim cemaatlerin başındaki Patrikler ve Hahambaşlıklar, cemaatlerinin hem dinî hem de sivil başkanı, başka bir deyişle, bu cemaatlerin hem dinî hem de idâri işlerini yürütecek en yüksek merci idiler²⁷³. Cemaatler, Sultanın tasdiği şartıyla, kendi başkanlarını bizzat kendileri seçeceklerdi. Cemaatlerin kendilerine ait idâri ve adli kurumları bulunacak ve bu kurumların verdiği kararlar Osmanlı idâresi tarafından icra olunacaktı²⁷⁴.

Sultan Fatih'ten sonra teşekkül eden bu sistem pek az değişiklikle Tanzimat'a kadar devam etti.

Gayr-i müslimler Osmanlı devletinin içinde bulunduğu şartlardan etkilenmekle birlikte, genel olarak, aynı çağda Avrupa'da yaşayan birçok etnik ve dinî gurubun gıpta ederek baktıkları bir hürriyet ve güven ortamı içinde yaşıyorlardı. Öyleki bu gurupların birçoğu kurtuluşu, Osmanlı devletine sığınmakta bulmuşlardı²⁷⁵.

İbrahim Paşa'nın 1831 yılında Suriye ve bütün Bilâd-ı Şam'ı işgâl etmesiyle birlikte bölgede yeni bir dönem başladı. İbrahim Paşa daha önce hiçbir Müslüman devletin yapmadığını yaptı: Ata binmek, silah taşımak, beyaz sarık sarmak gibi gayr-i müslimler üzerindeki tahditleri kaldırarak gayr-i müslimlerin Müslümanlarla eşit olduğunu ilân etti. Ötekilerle birlikte gayr-i müslimlere de mecburî askerlik esasını koyarak asker topladı. İbrahim Paşa Dürzîler ve Nusayrîlere karşı mücadelede

273. Zeine, s.10; Tuğ, s.251, Şahin, s.76-80.

274. Zeine, s.10; Tuğ, s.249-251.

275. Salâhi R. Sosyal, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", Belleten, XLIX (1985), s.650; Şahin, 77-79; Lewis, s.14, Mişakka, 186-190.

Marunflerin desteğini temin ederek, Marunî savaşçalarından yararlandı²⁷⁶.

Bu değişiklikler Müslüman halkın hoşuna gitmemişti. Halkın bu hoşnutsuzluğu, İbrahim Paşa'nın, ağır vergiler koymak, mecburî askerlik prensibini getirmek gibi öteki icraatlarıyla da birleşince açıkca isyân haline dönüştü. Halkın İbrahim Paşa'ya karşı isyan etmesinin altında kuşkusuz birçok sebep vardı. Fakat bu sebeplerin ilki İbrahim Paşa'nın gayr-i müslimler için getirdiği yeni statü idi²⁷⁷. Nitekim şam eşrâfının İbrahim Paşa'nın Suriye'den çekilmesinden sonra aldıkları karar bunun en açık delilidir.denilebilir.

İbrahim Paşa'nın şam'ı boşaltmasından sonra, Osmanlı mütesellimi Ahmet Ağa el-Yusuf'un şam'a girdiği günün ertesinde (Cuma) şam'da şam müftüsü, nakib, ağalar ve tüccarların katıldığı bir meşveret meclisi toplandı. Toplantıya gayr-i müslimlerden biri Rum Katolik (Hana Anhûrî), diğerleri Rum Ortodoks (Cibrân Meydâni) olmak üzere iki Hıristiyan ve bir de Yahudi katıldı. Bu meclis, gayr-ı müslimlerin bundan böyle, ata binmemelerini, silah taşımamalarını beyaz sarmamalarını, cariyeye bulundurmamalarını ve bir haftaya kadar yanlarındaki hayvan ve cariyeleri satmalarını, satmayanların hakkında cezayi takibat yapılmasını kararlařtırdı²⁷⁸.

Ancak aynı sıralarda, Osmanlı idâresinde de İbrahim Paşa'nın Suriye'de Bilâd-ı şam'daki uygulamaları doğrultusunda bir eğilim vardı. Nitekim devlet Gülhane Hattı Hümayunuyla bunu bütün tebasına ve dünyaya duyurmuştu. Bu nedenle serasker Ahmet Zekeriya Paşa, meşrutiyet meclisinin aldığı kararı lağvederek durumun İbrahim Paşa zamanında olduğu gibi devam etmesini emretti²⁷⁹.

276. Karasapan, I, 114-115; Antonius, s.95; Râfık, el-Meşniku'l-Arabî, s.299-301; Ma'oz, s.187.

277. Karasapan, I, 114-115; Mişakka, 186-190; Antonius, s.95; Ma'oz, s.187.

278. Müzekkirât Tarihiyye (Yazarı meçhul), s.138-140.

279. Aynı yer.

1241 yılında yani İbrahim Paşa'nın Şam'ı boşaltmasından kısa bir süre sonra Şam valiliğine atanan Necip Paşa Tanzimatın Osmanlı idâresine getirdiği tüm yenilikleri halka duyurdu. Halktan bu kararları memnuniyetle karşıladıklarını ifade eden "mahzarlar" olarak bunları Bab-ı Âli'ye gönderdi²⁸⁰.

Müslüman halk yeni icraatlara karşı ciddi bir tepki göstermedi. Ancak Suriye ve diğer bütün Osmanlı vilâyetlerinde başlayan bu yeni dönem yeni ve ciddi problemler getirmekte gecikmedi. Suriye'de olaylar Müslüman halkın beklemesine fırsat vermeyecek kadar süratle gelişti ve Suriye ile birlikte bütün Bilad-ı Şam özellikle Cebel-i Lübnan büyük bir çalkantı içine düştü.

Yeni Osmanlı idâresinin devlet otoritesini gereği gibi yerleştirememesini fırsat bilen gayr-i müslimler idârenin yeni uygulamalarından memnun olmak bir yana istiklâl endişesine düştüler. 9 Recep 1257 h./1841 M.Pazar günü, Katolik ve Marunî cemaatlerinin ileri gelenleri Cebel-i Lübnan'da bulunan Deyru'l-Kamer'de Telle () kilisesinde bir toplantı yaparak, "...Hıristiyan taifesinin mesâlih-i tedbîrine bakmak için birkaç şahıs intihâb" ettiler ve "...cüzî ve küllî kâffe-i ahkâmı onların yedlerine bitteslim muâhadeye mübâşeret olunarak umûm ahâli' zikrolunan eşhâs-ı müntehâbâyı mal ve canlarına gelecek mazarrattan himâye ve hıfz, şân ve itibârları emrinde dikkat ve onlara taaruz edecek kim olursa olsun def'e ve men'ine gayret eyleyeceklerini yemin ile taahüt²⁸¹" ettiler. "Bu şüphesiz ki yabancı devletlerin işgalının bir neticesi olarak meydana gelmişti²⁸²" Marunî papazları halkı bir taraftan Müslümanlara özellikle de Cebel-i Lübnan'da Dürzîlere karşı tahrik ederken öte yandan da İbrahim Paşa zamanında yetkileri ellerinden alınan Marunî mukataacılara karşı tahrik ediyorlardı. Zira mukataacıların nüfuzlarının kırılması demek

280. İrâde/Dahiliye, No: 2580.

281. İrâde/Dahiliye, No: 2580.

282. Aynı belge.

bizzat kendilerinin nüfuzlarının artması demektir. Nitekim kısa bir süre sonra Lübnan'daki Marunî arazisinin 1/3'ü Marunî papazlarının denetimi altında kilise vakıfları haline geldi²⁸³.

Din adamlarının bu davranışlarından başka bizzat gayr-i müslim halkı özellikle Hıristiyanlar (Yahudiler daha az) Müslüman halka karşı tahrikkâr ve uzlaşmaz bir tutum içine girdiler²⁸⁴. Bu noktada; batılı yazarlar, olaylardan, eşitliği hazmedemeyen Müslümanların, Arap yazarlarsa, bölgede otoritesini tesis etmek için bölge halkı arasında fitne çıkarmak isteyen Osmanlı yöneticilerinin suçlu olduğunu iddia ederlerse de²⁸⁵ meydana gelen gelişmeler karşısında ne Osmanlı idâresinin ne de Müslüman halkın suçlu olmasını kabul etmek pek zordur. Eğer mutlaka bir suçlu bulmak gerekirse bu suçlu kuvvet dengesini ellerinde bulunduran Düvel-i Muazzama olsa gerektir.

Gayr-i müslimlerin takındıkları bu tavrın temelinde iki ana sebep yatmaktadır.:

- 1) Kapitülasyonlar
- 2) Himâyecilik

Daha önce iktisadî ve ticarî hayatın canlanması için yabancı ülke tüccarlarına tanınan bazı ayrıcalıklar herşey değişmesine rağmen değişmeden kaldı²⁸⁶. Daha doğrusu devletin 19.yüzyılda içine düştüğü zor şartlar sebebiyle bu ayrıcalıklara yenileri eklenerek yabancı ülke tüccarları bizzat Osmanlı devleti içinde yerli tüccarlardan üstün duruma geçtiler. Sanayi devrimini tamamlayan Batı Avrupa devletleri sınıf ürünlerinin fazlalıklarını bu ayrıcalıkların kendilerine sağ-

283. Y.E.E., 14/244/126/7; Karasapan, s.121; Ülman, s.27; Atay, s.41; el-Attar, s.226.

284. Karasapan, I, 120; Gibb, Bowen, Vol, I, Part I, s.308-310; Ma'oz, s.211.

285. Misâl olarak bak., Ma'oz, s.186-225; el-Attar, s.225-228.

286. Engelhardt, s.181-182.

ladıkları haklardan yararlanarak Osmanlı pazarlarına yığdılar. Müslüman tüccarlar iktisadî bakımdan giderek zayıflarken yerli tüccarlarla Avrupa tüccarları arasında aracılık, komisyonculuk ve tercümanlık yapan gayr-i müslimler giderek zenginleştiler²⁸⁷.

Batılı ülkeler, kendilerine tanınan ayrıcalıklara dayanarak bölgede koloniler kurmaya ve nüfuzlarını yaymak ve yerleştirmek için geniş bir faaliyete giriştiler. Okullar, Hastaneler, Kiliseler inşa ederek Hıristiyan mezheplerini hatta Dürzîler ve Nusayrîler gibi heterodoks islâm zümrelerini de himayeleri altına almaya çalıştılar. Batılı ülkeler arasındaki rekâbet ve anlaşmazlıklar yerli Hıristiyanları da etkiledi²⁸⁸.

Batılı ülkelerin, gerek aralarındaki rekabette gerekse Osmanlı yönetimine karşı, kullandıkları en önemli unsur, kapitülasyonların bir parçası olan "Himâye" sistemi idi. Himâye sistemi; ilke olarak, Osmanlı uyruğundan bir kimsenin yabancı milliyetine geçerek, kendisini himâye eden ülkeye göç yerine, uyruğu olmaktan istifa ettiği Osmanlı devletinin sınırları içerisinde yeni milliyetiyle yaşaması demekti²⁸⁹. Bu hale başlangıçta Kudüs'te yaşayan bir avuç rakip ve misyonere verilmişti. Fakat Avrupa devletleri bunu kötüye kullanarak mümkün olduğu kadar yaygınlaştırmaya çalıştılar. Zira bu devletler, himâyeleri altına aldıkları insanlar vasıtasıyla hem kapitülasyonlardan daha fazla yararlanabilecekler hem de mahmûleri adına yerli yersiz devletin işine müdâhâze ederek Osmanlı devletini kendilerinin istediği yöne doğru sevkdebileceklerdi. Bu ise "Memâlik-i Osmaniye'nin âdeta sulhperâne zaptı" demekti²⁹⁰.

287. Râfık, el-Iktisadu'd-Dımaşkî, s.119; Pascual, s.48-49; Akarlı, s.34.

288. Y.E.E., 1604 / 3 / 40; IV/ 417 / 3 / 40; 14 / 244 / 126 / 7; 79 / 62 / IV / 966; Öke, s.60-66; Derkân, 435-436; Antonius, s.164-166.

289. İrade/Meclis-i Mahsus, No: 4625; Engelhardt, s.64.

290. Engelhardt, s.64-65; Öke, s.61-62.

Özellikle gayr-i müslim azınlıklar olmak üzere, Osmanlı vatandaşlarının yabancı himayesine rağbet etmeleri iki temel sebebe dayanmaktaydı.

1) Himaye sistemi vergi kaçakçılığının en kolay yolu idi. Çünkü başka bir devletin himayesine giren kişi yabancılara tanınan tüm ayrıcalıklara kullanabilecekti. Bu ise onların Osmanlı adliyesinden ve vergi sisteminden sorumlu olmaması demekti²⁹¹.

2) Hâmi devletler himâyeleri altına aldıkları insanları, Müslüman veya gayr-i müslim başka topluluklara karşı destekliyorlardı. Ayrıca Osmanlı devleti gayr-i müslimlerin gözünde artık yıkılmaya yüz tutmuştu. Halbuki güçlü bir devletin himayesine girmek bağımsızlık için atılan ilk adımdır.²⁹²

Himaye sisteminin kendilerine sağladığı iktisadi ve siyasî güçle şımaran gayr-i müslimler Midhat Paşa'nın deyimi ile "...terbiyesi bozulmuş çocuklara" dönmüşlerdi.²⁹³

Müslüman halk, kendilerine karşı imtiyazlı duruma geçen²⁹⁴ gayr-i müslimlerin tavernalar açmak, sokaklarda dans gösterileri yapmak ve büyük haçlar dolaştırmak, kiliselere büyük çanlar ve haçlar takmak gibi hareketlerini hayret ve endişe ile izliyorlardı²⁹⁵.

Bundan başka, Suriye ve Bilad-ı Şam'ın her yerine dağılmış olan yabancı ülkelerin ajanları ve bizzat resmî temsilcileri, bölgede nüfuzlarını yayabilmenin bir yolu olarak huzursuzluğa yol açan her türlü hareketi destekliyorlardı²⁹⁶. Ayrıca yaptıkları birtakım yüz kızartıcı ve onur kırıcı hareketlerle de Müslüman halkın galeyana gelmesine sebep olma idiler. Osmanlı idarecileri ise bunların serbesâne davranışları

291. Zeine, s.24; Öke, s.61.

292. Sonyel, s.652; Ma'oz, s.211-212; Öke, s.61

293. Midhat, s.360.

294. Karasapan, I, 118.

295. Suriye Gelen Defter., No:344 (Tarih, 7 Rabiulevvel 1308, sayı:23); Ma'oz, s.188-190, 211.

296. Attar, s.225-226.

karşısında çoğu kere çaresiz kalmaktaydı. Nitekim Suriye valisi Necip Paşa'nın ifadesiyle "...açıktan açığa ahaliyi tahrik ve ifsat eyleyen" İngiliz Miralayın Çorçil, Çenli isimli bir hatunu hileyle evine götürmüş ve evinde hatuna tercümanı ile birlikte zorla tecavüz etmişlerdir. Necip Paşa halkın şikâyetlerine rağmen İngiliz Mirelayını adlî mercilerin önüne celbedemediği gibi onun halk arasında dolaşmasına da engel olamadı. Öyleki Necip Paşa İngiliz mirelayına, sadrazam Rauf Paşa'nın emri gereği Baalbek dolaylarına yapacağı geziye çıkamayacağını bildirdiği zaman, Mirelay Çorçil, Necip Paşa'ya şöyle diyerek emri reddetti:

"...Devletlû Raûf Paşa hazretleri abes cevap vermişlerdir." "... alenen dahi ifâde olunduğu vechile şifreniz de ifade olunan nesnelere iltifât etmeyerek hemen azim ve müterâhi olacağımı"²⁹⁷.

Açıklamaya çalıştığımız bu gelişmeler dolayısıyla Bilâdu's-Şam'da özellikle Hıristiyanların kalabalık olduğu Cebel-i Lübnan'da, 1841, 1842 ve 1845 yıllarında Dürzîlerle Marunfler birbirlerine girdiler. 1850 yılında Halep'te 1856 yılında Nablus'ta Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çatışma çıktı. Batılı devletler arasındaki nüfuz mücadelesi; Kudüs'te bulunan makamât-ı mukaddese üzerine Katolik Fransa ile Ortodoks Rusya arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle, Osmanlı devletini Kırım harbine sürükledi²⁹⁸.

Osmanlı idâresi Kırım Harbinin sona ermesinden kısa bir müddet sonra Islahat Fermanı adıyla bir ferman yayınladı (18 Şubat 1856) Kırım harbine katılan taraflar arasında imzalanan Paris anlaşmasının (18 Şubat 1856) hükümleri gereği²⁹⁹ ilân edilen Ferman, gayr-i müslimlere eskisinden daha geniş haklar bahşetmekte, adeta onları imtiyazlı duruma geçirmekteydi³⁰⁰.

297. İrade/Dahiliye, No:2580

298. Engelhardt, s.89-90; Pascual, s.49; Ma'oz, 188.

299. Rewis, s.115-116.

300. D.I.T., I, 5.

Osmanlı idâresi, fermanın ilânından sonra, Avrupalıların en çok gözlerine batan Şerî Cizye meselesini yeniden gözden geçirdi. Cizye, Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilânından sonra kişi başına toplanmak yerine, Patrikhaneler eliyle toplum başına alınmaya başlanmıştı. Ancak Tanzimatın ikinci yılında yine baş üzerine toplanması yöntemi getirilmiş, beş altı yıl sonra bundan da vazgeçilerek yine toplum başına dönülmüştü. Bu defa bu vergi "bedel-i askeriye"ye çevrildi³⁰¹. Gayr-i müslimler ne bedeli vermekte ne de askere gitmekte istekliydimler. Bedel-i askeriye Şam'daki Hıristiyanlardan zorla toplandı. Yahudiler itirazsız kabul ettiler. Fakat Cebel-i Lübnan'da bu vergi alınamadı³⁰².

İslahat Fermanı, Suriye'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkiledi. Hıristiyanlar daha da uzlaşmaz bir tutum içine girdiler. Bunun sonucunda 1860 yılında, önceki olaylara oranla çok daha büyük çapta çatışmalar başgösterdi. Cebel-i Lübnan'da başlayan olaylar Şam'a da sıçradı. Olaylarda pek çok Hıristiyan öldürüldü. Şam'daki zengin Hıristiyan tüccarların evleri ve iş yerleri yağma edildi. Fakat Yahudilere dokunulmadı³⁰³.

Olaylar Osmanlı idâresince süratle bastırıldı. Bölgenin her yerinde asayiş yeniden sağlandı. Olayları bahane eden Fransa, Beyrut'a asker çıkardı. Ancak Osmanlı diplomasisinin başarılı savunması ve İngiliz baskısı dolayısıyla bu askerler bir süre Beyrut'da kaldıktan sonra ülkelerine dönmek zorunda kaldılar. Avrupa devletleriyle uzun süre müzakerelerden sonra Cebel-i Lübnan'da bir mutasarrıflık düzeni kuruldu³⁰⁴. Ancak buranın halkı "vergi ve aşar ves asker gibi tekâliften ve damga ve duhân ve müsekkirât rusûmâtı gibi şeylerden müstesna" tutuldu³⁰⁵.

301. M.Nuri Paşa, III-IV, 292.

302. Y.E.E., 79/62/IV/966/; Ma'oz, s.204.

303. Ülman s.35-36; Ma'oz, s.204-205, Khoury, s.8-23.

304. 1864 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi için bak., D.I.T., IV, 695-701; konuyla ilgili daha geniş bilgi için diplomatik açıdan H.Ülman'ın incelemesine, teşkilât ve düzen açısından E.D.Akarlının incelemesine bakılabilir.

305. Y.E.E., 79/62/IV/966.

Osmanlı idâresi; Cebel-i Lübnan'da mutasarrıflık düzeninin kurulduğu sıralarda, daha önce bahsi geçtiği üzere bütün ülkede idâri alanda geniş bir ıslâhata girişti. 1864 yılında çıkarılan teşkil-i vilâyet kanunu ile gayr-i müslimlerin; kaza dava, sancak temyiz meclislerinde ve vilâyet temyiz divânında temsil edilmek suretiyle idâreye katılmaları sağlandı³⁰⁶. Aynı yıl Rum³⁰⁷, Ermeni³⁰⁸ ve Yahudi³⁰⁹ milletlerinin işleriyle ilgili ayrı ayrı nizamnameler çıkarıldı. Pâtrik veya Hahamların, meclis-i umumî, meclis-i ruhanî ve meclis-i cismânî'nin bu nizamnamelere uygun olarak oluşturulması, bu milletlerden istendi. Çıkarılan başka bir nizamname ile de Osmanlı uyruklu olsun veya olmasın, bütün ruhbanların ve onların idâresindeki kilise ve manastırların gümrük resimlerinden muaf tutulması emrolundu. Nizamnameye göre, kiliselerin ve ruhbanların ihtiyacı olan her türlü eşya, kilise okulları ve ruhbanların idâre ettikleri hastane, eczane, kreş gibi her türlü kuruluş için gerekli malzeme gümrük resimlerinden muaf tutulacaktı³¹⁰.

Uygulanan idâri reformlar sonucu Müslümanlar ile gayr-i müslimler arasındaki çatışmalar oldukça azaldı. Devlet idâresi bu arada herkese olduğu gibi gayr-i müslimlere de mükâfat ve ceza politikasını aynı anda uyguladı. İleri gelen Kilise yetkilileri nişanlarla mükâfatlandırıldı³¹¹. Kiliseler arasında bozgunculuk çıkararak genel güvenliği sarsan ve idâreyi meşgul eden kimseler sürgün cezası gibi oldukça ağır cezalarla cezalandırılarak bu tür olayların önüne geçilmeye çalışıldı³¹². Ayrıca Abdullâtif Subhi Paşa'nın deyimiyle "...umur-ı cismâniyeye dahi müdahaleye alıştıklarından, türlü mefâside alet olmuş" kilise adamlarının "tedric ile nüfuzları taklîl" olundu³¹³.

306. D.I.T., I, 608-624.

307. Rum Patrikliği Nizm., D.I.T., II, 902-938.

308. Ermeni Patrikliği Nizm., D.I.T., II, 938-962.

309. Hakâmhâne Nizm., D.I.T., II, 962-976.

310. D.I.T., II, 610-617.

311. Ayniyat Def't., No:902, (13 Cemaziyelâhir 1286)

312. İrâde/Meclis-i Mahsûs, No: 1751.

313. Aynı yer.

Yukarıda bahsi geçen "himâye" meselesine de kısmî bir çözüm getirilerek bu konunun sebep olduğu zararlar ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Önce yabancı ülkelerin konsoloshâne-lerinde çalıştırabilecekleri Osmanlı uyruklular ve bunlara verilen imtiyazlara sınırlamalar getirildi³¹⁴. Bu sınırlamalar kuşkusuz ne bu ülkelerin ne de buralardâ çalışanların hoşuna gitti. Konsolosluklarda çalışan bu insanlar, "himâye" hakkından babadan oğula geçen bir miras olarak, yaygın bir biçimde yararlanmakta idiler. Ayrıca ilgili ülkenin himâyesi; sadece çalışan kişiyi değil, fakat onun akrabalarını da kapsamakta idi³¹⁵. Osmanlı idâresi yabancı ülkelerin himâye haklarında zaman zaman bazı sınırlamalar getirmeye çalışmıştı. Fakat bu ülkelerin hiçbiri böyle birşeye yanaşmamış, aksine şiddetle karşı çıkmışlardı³¹⁶. Ancak Suriye valisi Naşit Paşa ile Şam Fransa konsolosu arasında Cezayirli bir sanığın tutuklanması meselesi üzerine çıkan anlaşmazlık Bab-ı Âli'yi bu konuda bazı kurallar getirmeye mecbur bıraktı³¹⁷. Bab-ı Âli, Şam Fransa, İngiltere ve Avusturya konsoloslarından mahmillerin isimlerini kapsayan listelerin Osmanlı memurlarıyla birlikte gözden geçirilmesini, himâye durumları anlaşmazlık konusu olanların bu listelerden çıkarılmasını istedi. Bu üç devletin teklifi kabul etmeleri üzerine Rusya'da aynı yola girmeye mecbur kaldı³¹⁸. Ancak bu ülkelerin teklife muvafakat etmelerine rağmen bu konudaki çalışmaların tamamlanamaması ve bazı yolsuzlukların meydana gelmesi dolayısıyla Bab-ı Âli, altı ay sonra, bu konuda tek başına bir karar vererek; mahmîlikleri mahkemece tasdik olunmayanların her hususta Osmanlı vatan-daşı muamelesi görevlerini bildirdi³¹⁹.

314. D.I.T., I, 772-775.

315. Y.E.E., 14/244/126/7.

316. Engelhardt, s.64-65.

317. Y.E.E., 14/244/126/7.

318. Engelhardt, s.64-65.

319. İrâde/Meclis-i Mahsûs, No:4625; Engelhardt, s.65.

1860 olaylarından sonra Suriye'de, Müslümanlar ile gayr-i müslimler arasında büyük çaplı bir olay olmadı. Ancak yayılan ve gelişen Siyonizm fikriyle birlikte Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler yeni boyutlar kazandı³²⁰. Hıristiyanlar ise bazı gizli cemiyetler yoluyla Osmanlı yönetimine karşı faaliyetlerine devam ettiler³²¹. Müslümanlar ile gayr-i müslimler arasındaki hoşnutsuzluk Osmanlı idâresinin sonuna kadar sürdü. Nitekim Lübnan'daki gözlemlerini anlatan Falih Rifkî Atay Marunîler için, bunlar; candan İslâm düşmanıdırlar. Burada mukaddes cihatçılar denen bir sınıf vardır. Her islâm öldüren mukaddes cihatçılardır. Bekârsa 4, evli ise 8 lira maaş alır demektedir³²².

320. Geniş bilgi için, Mim Kemal Öke'nin incelemesine bakınız.

321. Geniş bilgi için, Z. Zeine'nin incelemesine bakınız.

322. Atay, s.41.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

E Ğ İ T İ M V E Ö Ğ R E T İ M

I — M Ü S L Ü M A N O K U L L A R I

Osmanlı devleti, Bilâdu's-Şam'ı kendisine bağladığı zaman burada, Memluklardan devraldığı medreseleri ve bunların bağlı bulunduğu vakıfları ortadan kaldırmadı. Aksine bakıma muhtaç olanları onartarak, bunları yeni medrese ve vakıflarla takviye etti¹. Siyâsi otoritenin kontrol ve sorumluluğundan uzak olan bu medreseler kuşkusuz, ülkenin öteki bölgelerindeki gibi ilim ve irfânın gelişmesine önemli katkıda bulundular. Fakat bunlar, 17. yüzyıldan itibaren, ülkenin sosyal ve ekonomik düzenindeki bozulmaya paralel çökmeye başladılar.

Medrese, ilim ve fen alanındaki gelişmeleri takip edemeyerek devlet ve toplum yapısı içindeki fonksiyonunu yitirdi. Devlât adamları bunları ıslah etmek ve eski fonksiyonlarını bunlara yeniden kazandırmak için bir takım girişimlerde bulundular. Fakat medrese, bizzat kendi içindeki veya dışındaki her türlü yeniliğe şiddetle karşı çıkarak, ilim ve irfânın gelişmesine katkıda bulunacak yerde, kendisinin ve toplumun yozlaşmasını hızlandıran bir müessese haline geldi.

İbrahim Paşa Bilâdu's-Şam'ı idâresi altına aldığı zaman medreseler bu durumdaydı. Paşa bunları olduğu gibi bıraktı ve burada, 1834 yılından itibaren, babasının Mısır'da yaptığı gibi modern eğitim kurumlarını tesis etmeye başladı. Bilâdu's-

1. Leyla es-Sabbağ, "Osmanlı İdâresinin İlk Devrinde Arap Ülkelerindeki Fikir Hayatının Yeniden Değerlendirilmesine Doğru", Çev: Tahsin Ü. Taha, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 44, İst. Ekim 1986, s. 66-67.

Şam'ın her yanında iptidâî mektepleri açtırdı. Belli başlı başlı büyük şehirlerde orta dereceli okullar açtırdı. Ayrıca Şam ve Halep'te iki fakülte meydana getirdi.

Öğrencilerin her türlü ihtiyâcı devlet tarafından karşılanmakta üstelik bunlara belli bir miktar harçlık da verilmekte idi. Ancak bu okulların hepsi askerî okullar hüviyetinde olup, öğrenciler askerî elbiseler giyiyor ve askerî eğitimden geçiriliyorlardı. Şüphesiz ki Paşa'nın gayesi sadece eğitimi yaygınlaştırmak değildi. Aksine bu yolla, medresenin etkisini en alt düzeye indirmek ve artan askerî ihtiyaçlarına karşılamakta.

İbrahim Paşa'nın bu çalışmaları bölgede iki bakımdan kalıcı etki bıraktı.

Birincisi; birçok kimse bu okullarda modern eğitim metodlarını öğrendiler.

İkincisi ise çocuklarını birer askerî eğitim merkezi olan bu okullara göndermek istemeyen veliler, onları buralara gitmekten vazgeçirmek için eğitim alanında da yeni sivil okullar kurmaya yöneldiler².

İbrahim Paşa'nın Bilâdu's-Şam'ı boşaltmasından sonra, açtırdığı modern eğitim kurumları da ortadan kalktı. Ancak aynı sıralarda Osmanlı devletinde de Tanzimat dönemi başlamıştı.

Medreseler, özellikle de medreselerin ilk basamağı olan sıbyan okulları, yaygın olarak, Tanzimattan sonra da varlıklarını sürdürdüler. Tanzimatçılar bunları ikinci plâna iterek bunların hemen yanı başında yeni ve modern eğitim müesseseleri meydana getirmeye çalıştılar. Bu yüzden, 1840-1908 yılları arasında, Suriye'deki eğitim kurumlarını, Müslümanlar açısından, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi, iki kısma ayırmak gerekir.

1) Eğitim ve öğretimin geleneksel biçimde sürdürüldüğü medreseler ve sıbyan okulları.

2. Şemseddin er-Rufâî, Sahâfetu's-Suriye, I-II, Kahire, 1969, I, 34-35.

2) Yeni maarif teşkilâtı ve bu teşkilâta bağlı olarak kurulan modern okullar.

1 - G e l e n e k s e l E ğ i t i m K u r u m l a r ı

a - S ı b y a n O k u l l a r ı

19. yüzyılda, Suriye'de Müslüman halk arasında okur-yazar oranı çok düşüktü. Okuma yazma bilenlerin sayısı orta büyüklükteki yerleşim birimlerinde parmakla sayılacak kadar azdı. Köylerde ise hakıyla okuma yazma bilen hiç yoktu. Hatta Kurân-ı Kerîm'den bir miktar ayet ezberlemiş, biraz da okumasını bilenler bayağı alim sayılırlardı³. İşte bu şartlar altında halkın okuma yazma öğrenebileceği tek yer sıbyan okullarıydı. Sıbyan okullarının çoğunluğu vakıflara bağlı olarak hayır sahiplerince teşkil edilmişti. Bu yüzden, 18. ve 19. yüzyılda, genelde Osmanlı devletinin, özelde Bilâdu'sş-Şam ve ve Suriye'nin etkisi altında kaldığı siyâsî, ekonomik ve toplumsal olaylar nedeniyle vakıfların hızla çöküntüye uğraması, sıbyan okullarının durumunda önemli değişikliklere yol açtı. Bunlar her geçen gün biraz daha itibar ve seviye kaybederek fonksiyonlarını yerine getiremez bir duruma düştüler⁴.

Sıbyan okullarının çoğu, ya tekke, ribat ve zaviyelerin içinde eğitim ve öğretim yeri olarak ayrılmış çoğu kere loş, rutubetli bir odadan, ya da tek katlı tek odalı bir binadan ibaretti. Ayrıca cami ve mescitler de özellikle köylerde bu maksatla kullanılmaktaydı. Mescit olmayan köylerde ise namaz kılmak için ayrılan basit küçük bir oda bu işi görmekteydi⁵.

Sıbyan okullarında dersler, çoğu medrese çıkışlı bir "hoca" tarafından verilmekteydi. Hocanın seçimi ve aldığı ücret okulun bağlı bulunduğu vakfın vakfedicisinin koyduğu şartlara

3. Muhammed İzzet Derveze, Müzekkirât ve Tescilât, I-II, Şam, 1984, I, 130.

4. Kürt Ali, el-Müzekkirât, II, 595.

5. Aynı yer; Derveze, I, 129.

göre çeşitlilik arzetydi. Vâkıfların arasında, eğitim ve öğretim görevini belirli şartlara sahip en ehil kimseye havâle edenler olduğu gibi, kendi soyundan veya herhangi bir bilginin soyundan gelen bir kimseye havâle edenler de vardı. Buralarda eğitim ve öğretim görevini üstlenenlerin büyük çoğunluğu kendilerini sırf bu işe vermiş kimseler olmayıp aynı zamanda cami ve mescitlerde imamlık, müezzinlik veya kayyumluk gibi görevleri de üstlenmişlerdi. Üstelik bunların çoğu, eğitim ve terbiye metodolojisinden mahrum, pedagojik bir formasyona sahip olmayan, bilgi ve kültür düzeyleri düşük kişilerdi⁶.

Sıbyan okullarının belli bir yönetmeliği veya devletçe hazırlanmış bir programları yoktu. Bunların amaçları çocuklara İslâm dininin kurallarını belletmek ve bu arada biraz da okuma yazma öğretmekti. Çocukların bu okullarda okuyabilmesi için herhangi bir kayıt-kabul işlemi söz konusu dağıldı. Müslüman olan herkesin çocuğı buraya devam edebilirdi. Geleneksel olarak, okula devam yaşı şehir ve köylerde birbirinden farklıydı.

Köy çocukları, 7-8 gibi nisbeten geç yaşlarda devam etmeye başlarlardı. Eğitim buralarda, geleneksel olarak, kış mevsimi boyunca sürerdi. Çocuk kış mevsiminin başlamasıyla birlikte okula gelir, baharla birlikte buradan ayrılarak babasıyla birlikte tarla tapan işlerine koyulurdu⁷.

Şehirlerde ise çocuklar oldukça erken yaşlarda okula gelip gitmeye başlarlardı. Eğitim burada senenin her mevsimi ve gün boyunca devam ederdi. Okula gelen çocuk sabah tansgün batımına kadar burada kalır, yemek ve namaz vakitleri dışında derslere ara verilmezdi⁸.

6. Derveze, I, 129-130; el-Husri, Dürûs fî Usûlî't-Tedris, I-II, 2. Baskı, Bağdat, 1925, I, 78-80; Yedi yıldız, s. 1-28; Abdulkadir Bedrân, Münâdemetu'l-Etlâl ve Müsâmeretu'l-Hayal, Şam, 1960, s. 25-28, 106-108, 131.

7. Derveze, I, 130; Hınşat, s. 20-21.

8. Barûdi, I, 13-14, 139.

Modern ilk öğretim kurumları tesis edildiğinde öğrenciler eğitim döneminde buralara,,yazın da sıbyan okullarına devam etmeye başladılar.⁹.

Sıbyan okullarında masa, sıra, küre, yazı tahtası gibi eğitim araçları yoktu. Öğrenciler hocanın önünde, sıra sıra ve çeşitli yaş gurupları karışık vaziyette otururlardı. Bazen kız ve erkek çocukları bir arada olurdu. Ancak buralara devam eden kız çocuklarının sayıları erkek çocuklarına oranla çok düşüktü. Hatta bazı yerlerde hiç yoktu. Öğrencilerin ellerinde, çoğu kere tahtadan , bir levha bulunurdu. Hoca veya yaş ve bilgice daha ileri merhalede olan öğrenciler, bu levhalara öğretilmesi arzu edilen hece, cümle veya âyetleri yazarlardı .İleri merhalede olan öğrenciler daima sonrakilere yardımcı olurlardı¹⁰.

Eğitim ezbere dayanırdı. Öğrenciler hocanın okuduğunu hep bir ağızdan/tekrar ederlerdi. Onlara burada, genel olarak okuma ve yazma öğretilir, biraz ilm-i hal bilgisi verilir ve Kurân-ı Kerîm'den bazı kısımlar ezberletilirdi. Halkın en fazla önem verdiği konu, çocuklarının Kurân-ı Kerîm'den az da olsa bir şeyler ezberlemiş olmasıydı. Bu yüzden çocuğun Kurân-ı Kerîm'i okuması esnasında geçtiği her merhale onun ailesi için bir sevinç kaynağı teşkil ederdi. Çocuk Kurân-ı Kerîm okumaya başladığında bu durum onun ailesine iletilir, çocuğun ailesi de bu vesileyle hocaya birçok hediye takdim ederdi. Eğer çocuk Kurân'ı hatmederse bu hediye daha büyük olurdu¹¹.

İzlenen bu eğitim metodunun başarılı olup olmaması bir yana, hocaların genelde içinde buldukları her yönüyle kıt bilgi seviyeleri daha doğrusu bilgisizlik ve halkın sıbyan okullarına olan ilgisizliği nedeniyle, kuşkusuz öğrencilerin eğitim ve bilgi seviyeleri de acınacak bir durumdaydı. Öyle-

9. Derveze, I, 129.

10. Aynı yer; Barûdi, I, 13-14.

11. Ahmed Hilmî el-Allâf, Dimaşk fî Matla'ı'l-Karni'l-Işrîn, Ekler ve Önsöz: Cemil Naîsa, Şam, 1986, s. 181-189; el-Husrî, Dürûs, I, 78-80; Denveze, I, 129-130.

ki okulu bitiren öğrenci, pat çat okuyup yazabilen, biraz da bazı süre ve duaları ezberlemiş yarı ümmî bir durumdan daha ileriye gidememekte idi¹².

Sıbyan okullarında okulun durumuna göre, öğrencilerden ya hiç ücret istenmez ya da çok az istenirdi. Eğer okul, bir vakfa bağlıysa ve hoca buradan ücret alıyorsa ona herhangi bir ücret ödenmezdi. Hatta bu vakıftan öğrencilere de yiyecek giyecek ve harçlık verilirdi. Okul herhangi bir vakfa bağlı değilse, öğrenci velileri hocaya haftalık olarak "beşlik" denilen 1 ile 3 kuruş arasında cüzi bir ücret verir ve ayrıca ekmek, şeker, piriç ve pekmez gibi şeylerden de hediye olarak bir miktar gönderirlerdi.¹³

Tanzimattan sonra her alanda olduğu gibi eğitim alanında da birçok ıslahat girişiminde bulunuldu. Ancak bütün çabalara rağmen gerek Suriye gerekse öteki vilâyetlerde ilk öğretim alanında pek az şey yapılabildi. Bu sebepten dolayı, sıbyan okulları buldukları bu hal üzere hem de rakipsiz olarak uzun yıllar fonksiyonlarını yerine getirmeye devam ettiler¹⁴. Ancak 20. yüzyılın başlarına doğru vilâyetlerde yavaş yavaş yapılmaya başlanan "iptidâî" mektepleri, sıbyan okullarının yüklendiği ilk öğretim görevini bunlarla paylaşmaya başladı. Buna rağmen sıbyan okulları, geleneksel toplum düzeni içerisinde sağlam bir yere sahip olmaları ve yeni açılan iptidâî mekteplerinin sayıca pek az oluşu nedeniyle, bundan sonra da varlıklarını sürdürdüler.

Suriye vilâyeti salnâmelerinin bize verdiği istatistikî bilgiler sıbyan okullarının ve buralarda okuyan öğrencilerin sayıları hakkında bir kanaat verecektir.

Aşağıdaki tablo 1872, 1880, 1884 yıllarında Suriye vilâyetinde ki sıbyan okulları ve buralara devam eden öğrencilerin sayısını göstermektedir.

12. el-Allâf, s. 181-189; el-Husrî, Dürûs, I, 78-80; Derveze, I, 129-130.

13. Bedrân, s. 108-131, 268-363; Derveze, I, 129.

14. ilk öğretim alanındaki yenileşme çabaları için, bak. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İst.1980, s. 100-128.

1872, 1880 ve 1884 yıllarında Suriye vilâyetinde bulunan sıbyan okullarının
ve bu okullarda okumakta olan öğrencilerin sayısı: ¹⁵

Tablo: 2

	1872		1880		1884	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Şam Sancağı	136	3083	180	5300	153	4003
Hama Sancağı	61	893	29	407	77	1010
Havran Sancağı	28	309	—	—	—	—
Balka Sancağı	13	477	14	725	10	110
Toplam:	238	4772	223	6432	240	5123

15. S. V. S., y. 1238, s. 132-162; y. 1298, s. 248; y. 1302, s. 238-241.

Tabloda açıkça görüldüğü gibi bu okulların ve buralarda eğitim gören öğrencilerin sayısı gayet azdır. Ayrıca okulların ve öğrencilerin sayısı nüfus artışına paralel olarak artması gerekirken hiçte böyle olmayarak, düzensiz bir gelişme göstermiştir. Halkın artan ilgisi ve genel asâyişin daha iyi sağlanabilmiş olması dolayısıyla bu okulların sayısı Hama sancağında artarken, muhtemelen, kurulan modern okulların etkisiyle Şam sancağında 1880'den sonra düşüş göstermiştir. Havran ve Balıka sancaklarında ise zaten gayet az olan okul ve öğrenci sayısı buralardaki Bedevî hareketleri nedeniyle giderek azalmış veya tesbit etme imkânı bulunamamıştır. Buralarda zaman zaman başgösteren şiddetli Bedevî hareketleri dikkate alınır- sa bu durum gayet tabiidir.

Tabloda gösterilmemekle birlikte 1872 yılında Şam sancağındaki sıbyan okullarından 28 okul, kızlar için ayrılmış olup bu okullarda 294 kız çocuğu eğitim görmekteydi. Diğer okullara gelince bunlara kızların gidip gitmediğine dair bir bilgi edinilememiş olup Şam şehri dışında da kızlar için ayrılmış bir okula da rastlanmamıştır.

Sıbyan okullarınının büyük çoğunluğu şehir ve kasaba merkezlerinde olup köylerde olanların sayıları pek azdı. Nitekim bu durum 1872 yılı için şöyle tesbit edilmiştir¹⁶:

Sıbyan okullarınının şehir ve köylere göre dağılımı:

	<u>Şehir Merkezi</u>		<u>Köy</u>	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
<u>Şam Sancağı:</u>				
Şam Şehri	102	1551	—	—
Gûta Nahiyesi	2	40	—	—
Cebel-i Kalemun Nahiyesi	16	995	2	200
Baalbek Kazası	2	45	—	—
Hasbiya Kazası	2	40	5	67

16. S. V. S., y. 1288, s. 132-162.

Raşiye	4	145 ¹⁷	1	?
Toplam:	128	2816	8	267
<u>Hama Sancağı:</u>				
Hama Şehri	11	220	—	—
Misyaf Nahiyesi	1	14	—	—
Hımıs Kazası	19	542	3	?
Toplam:	31	776	3	— ¹⁸
<u>Havran Sancağı:</u>				
Sancak Merkezi (Şeyh Sa'd)	1	15	4	45
Lice Nahiyesi ve Ezra' Köyü	—	—	3	30
Ceberut Nahiyesi	10	149	—	—
Aclun Kazası	1	10	—	—
Kuneytra Kazası	9	60	—	—
Topyam:	21	234	7	75
<u>Balka Sancağı:</u>				
Sancak Merkezi (Nablus)	9	325	—	—
Cinin Kazası	2	32	—	—
Salt Kazası	2	120	—	—
Toplam:	13	477	—	—
Genel Toplam:	193	4303	18	342

Sıbyan okullarını bitiren öğrenciler, bundan sonra da eğitim ve öğretimlerine devam etmek isterlerse bunlar için iki tercih yolu vardı. Bu da ya imtihan ile devletin açmış olduğu maârif idaresine bağlı okullardan birine devam ya da medreseye devam etmektir.

17. Beş okulun toplam öğrenci sayısıdır.

18. Bu sancaktaki Sıbyan okullarının sayısı Sahnâme'de toplam 61, öğrenci sayısı ise toplam 893 olarak verilmiş olmakla birlikte bunlardan sadece 34 okulun yerleşim birimlerine göre dağılımı verilmiştir.

b - M e d r e s e l e r

Medreseler kuruluş ve işleyiş biçimleri itibarıyla Sıbyan okullarından pek farklı değillerdi. Bunlardaki eğitim konusu hâmmen tamamen dil ve dini eğitime tahsis edilmiş olup¹⁹ sadece şii lere ait olanlarda felsefe, matematik, geometri, astronomi gibi dersler de öğretilirdi²⁰.

Şam'da gerek Memluklu döneminden kalma gerekse Osmanlılar döneminde yapılmış pek çok medrese vardı. Bu medreselerin bir kısmı tıp eğitimine tahsis edilmişti. Diğerleri ise mezhepler arasında pay edilmişti. Nitekim 1870'li yıllarda Suriye'nin eğitim ve kültür hayatında önemli rol oynayan Abdülkadir el-Cezâyiri'nin, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Manastırlı Rifat Bey'le birlikte Şamlı Abdulbâsıd el-Alemûni'nin hazırladığı bir kitaptan terceme edilerek yeniden düzenlenen bir eserde Şam'daki medreselerin sayıları şöyle verilmiştir.

Şam şehri ve bugün şehrin bir mahallesi olan Şalihiyye'de bulunan eski ve yeni medreselerin sayıları ve mezheplere göre dağılımı²¹:

	Şam	Salihıye	Toplam
Dâru'l-Kur'ân	8	1	9
Dâru'l-Hadis	12	5	17
Medrese-i Şafiiye	46	10	56
Medrese-i Hanefiye	37	16	53
Medrese-i Hanbeliye	5	3	8
Medrese-i Malikiye	3	—	3
Tıp Medresesi	3	—	3

19. Kürt Ali, Hıttat, VI, 68; Müzekkirât, II, 595.

20. Abdurrazzak el-Hilâli, Târihu't-Ta'lim fi Irak fi'l-Ahdi'l-Osmâni, Bağdat, 1959, s. 101-102. Genel olarak, medreselerdeki eğitim ve öğretim düzeni ve Osmanlı medreseleri ile ilgili geniş bilgi için bak. Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İst. 1976.

21. Şam'ın Târih-i Müberrerâtı, Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi, Yazma 3.

Şam'da tabloda görüldüğü gibi oldukça çok sayıda medrese olmakla birlikte hiçbir yerde bunlardan hangilerinin ne zamana kadar faaliyet gösterdiğini ve eğitim düzeylerini belirten bir tesbitte bulunmak mümkün olamamıştır. Ancak genel eğitim ve kültür düzeyinden anlaşılacağı üzere bunların bir çoğunun faaliyetlerine son vermiş olmaları muhtemeldir. Bununla birlikte modern okulların kurulmasında çoğu kere medrese mezunlarının istihdam edilmekte olduğu²² dikkate alınır sa henüz en azından Sıbyan okullarının durumundan çok daha iyi olduğu söylenebilir. Nitekim Suriye'nin ilk maarif meclisi de bu medreselerden yetişmiş kişilerce kurulmuştur²³.

2 - M a a r i f T e ş k i l â t ı v e M o d e r n O k u l l a r

a - M a a r i f - i U m ũ m i y e N i z a m n â m e -
s i v e M a a r i f T e ş k i l â t ı .

aa - M a a r i f - i U m ũ m i y e N i z a m n â -
m e s i .

Tanzimattan sonra her alanda olduğu gibi eğitim alanında da bir yenileşme çabası vardı. Ancak maarif teşkilatı ve modern okulların kurulmasında temel teşkil eden ilk ve en ciddi çalışma 1 Eylül 1869 tarihli "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" olup nizamnâmeden önce özellikle taşrada maarif teşkilatı ve modern eğitim kurumlarından bahsetmek mümkün değildir.

Nizamnâme 1866 yılında çıkan Girit isyanı sonucu zor durumda kalan Osmanlı idaresinin, Avrupa baskısı karşısında, eğitim alanında kabul etmek zorunda kaldığı bir reform progra-

22. Suriye Gelen Giden Defter. No: 341 (1 Rebiyulevvel 1279).

23. Tefik Ali Berav, el-Arab ve't-Türk fi'l-Ahdi'd-Düstûri el-Osmâni 1908-1914, Kahire, 1960, s. 17.

mı olup 198 madde halinde düzenlenmiştir²⁴.

Nizamnâmenin 1. maddesiyle, ülkede bulunan okullar "nezareti ve emr-i idâresi devlete ait olanlar" ve sadece "nezareti devlete te'sis ve idâresi efrâda veya cemâata ait" olanlar olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Nizamnâme²nin ikinci maddesi ise, eğitim ve öğretim merhaleleri ve kurulmuş veya kurulacak olan okulların çeşitleri ile ilgili olup bu maddeye göre eğitim ve öğretim merhaleleri şöylece sıralanmıştır:

- 1) Sıbyan ve Rüştîye mektepleri,
- 2) İdâdiye ve Sultaniye mektepleri,
- 3) Mekâtib-i Aliye.

Aynı maddeye göre ise okulların çeşitleri şöyledir:

- 1) Sıbyan mektepleri,
- 2) Rüşdiye mektepleri,
- 3) İdâdiye mektepleri,
- 4) Sultaniye mektepleri,
- 5) Mekâtib-i Aliye²⁵.

Ülkede maarif alanında sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilki olan bu nizamnâmenin hedeflerini şöylece sıralamak mümkündür.:

- 1) Merkezî maarif teşkilâtının yeniden düzenlenmesi ve vilâyetlerde de kurulması,
- 2) Genel mekteplerin derece ve kademelere ayrılması ve ülke çapında yaygınlaştırılması,
- 3) İlk öğretimde mecburiyet kuralının getirilmesi,
- 4) Eğitim ve öğretim yöntemlerinin yeniden düzenlenmesi,
- 5) Öğretmenlerin iyi yetişmesini ve onlara toplumda itibar sağlayacak tedbirlerin alınması,
- 6) Eğitim ve öğretime katkıda bulunabilecek kuruluşların çoğaltılması, eğitim ve öğretim hizmetinde kullanılmakta olan binaların tamir ve bakımının yapılması, yenilerinin inşası,

24. Nizamnâmenin çıkışını hazırlayan sebepler ve daha önceki çalışmalar için bak. Kodaman, s. 31-51.

25. D., I. T., I, 184-219.

eğitim ve öğretim masraflarının karşılanması için mâli kaynak sağlanması²⁶.

Nizamnâmenin belirlediği bu hedefler, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi güçlükler nedeniyle hiçbir zaman tamamiyle gerçekleştirilememiştir. Ancak kapsadığı maddelerden de anlaşıldığı üzere nizamnâme, maarif alanında şu sonuçları ortaya çıkarmıştır:

1) Eğitimde ikiliğin kanunen tesbit edilerek, geleneksel eğitim kurumlarının dışında modern bir eğitim sisteminin kurulması ve medrese ile modern eğitim sahalarının birbirinden ayrılması,

2) Eğitimin ve öğretimin dil ve din ilimlerinin dışına kaydırılması,

3) Eğitim politikasının, plân ve programlarının devlet tarafından yazılı olarak tesbit edilmesi,

4) Okulların yapımı ve yenileme işlemlerinin hükümetin yetkisine bırakılması,

5) Bu kanunun ve çıkacak kanun ve yönetmeliklerin uygulanabilmesi için maarif teşkilâtının yeniden düzenlenerek genişletilmesi,

Nizamnâmenin 143. ve 147. maddeleri vilâyetlerde kurulacak olan maarif teşkilâtıyla ilgili olup, 143. maddeye göre, İstanbul'da bulunan "Meclis-i Kebir-i Maarif" in şubesi ve icra vasıtası olmak ve başkanlığı da "Maarif Müdürü " unvanını taşıyan bir mecmua verilmek üzere vilâyetlerde, birer "Meclis-i Maarif" kurulacaktı. Söz konusu maddeye göre bu meclis şöyle teşekkül etmekteydi:

Dâimi üyeler: Başkan, biri müslim diğeri gayr-ı müslim 2 muavin, ikisi müslim ikisi gayr-ı müslim 4 muhakkik, müfettişler, 1 muhasip, 1 katip ve 1 sandık emini.

Geçici üyeler: Sayıları 4-10 arasında değişen müslim ve gayr-ı müslim mahalli üyeler.

Maddeye göre vilâyete bağlı sancaklara da duruma göre

26. Aynı yer.

biri müslim diğeri gayr-ı müslim olmak üzere müfettişler namıyla ikişer memur atanacaktı. Ayrıca yukarıda bahsi geçenlerin hepsinin Osmanlı uyruklu olma sı şarttı.

Bu madde taşra maarif idaresinde başlı başına bir yenilik sayılabilir. Zira maddeye göre vilâyetlerde, maarif müdüründen başka muhakkik ve müfettişlerin de bulunmasının istenilmesi, eğitimin sadece nicelik değil nitelik yönüyle de ilgilendiğine işaret eder.

Nizamnâmenin 146. maddesi maarif meclislerinin, 147. maddesi ise maarif müdürlerinin görevi ve yetkilerini belirlemekte olup, bu hususlar şöylece ifâde olunabilir.

1) Maarif Nezaretinden gelen emirlerin ve Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesinin öngördüğü hususların vilâyet dahilinde uygulanması,

2) Vilâyette bulunan maarif kurumlarının ve bütün okulların kontrol ve denetlenmesi,

3) Vilâyetin maarif durumunun ve ıslahı için gereken işlerin rapor halinde merkeze bildirilmesi.

ab - M a a r i f T e ş k i l â t ı

Suriye vilâyetinde yeni usul üzere kurulmuş birçok okul vardı²⁷. Ancak merkezî maarif idaresi adına bu okulları denetleyecek bir maarif teşkilâtı vilâyette uzun süre kurulamamıştı. Nihayet 1880 lî yıllarda Bâb-ı Âli'nin taşra teşkilatının kurulması konusunda gösterdiği gayret ve çabalar sonucu, 1882 yılında Selanik, Yanya ve Aydın vilâyetleri ile birlikte Suriye'de de kuruldu²⁸. Bu tarihe kadar vilâyetin eğitim ve öğretim işleri bizzat vali veya onun özel olarak görevlendirdiği kişilerce yürütüldü²⁹.

Maarif teşkilâtının bu kadar geç kurulmuş olması kuşku-

27. Suriye Gelen Giden Deft. No: 341 (4 Safer 1290); No: 342 (1 Râbiyulevvel 1279).

28. S. V. S. , y. 1299, s. 10.

29. Midhat, s. 208-209.

suz, bundan önce Suriye'de eğitim ve öğretim alanında bir şey yapılmadığı anlamına gelmez. Ancak bu konuda yapılan çalışmalar öteki idârecilerin ve halkın gayret ve çabalarına kalmıştı denilebilir. Nitekim Müslüman halk çocuklarının eğitimleri için Suriye valilerinin de desteğiyle bir takım hayır cemiyetleri oluşturmuşlar ve bu cemiyetler vasıtasıyla birçok okullar kurmuşlardı. Öyleki bu hayır cemiyetlerinden birisi olan ve başkanlığını Şam müftüsü Mahmud Hamza Efendi'nin yaptığı cemiyet 1882 yılında sadece bir isim değişikliği ile vilâyet maarif meclisi haline gelmişti. Yani Suriye'de teşekkül eden ilk maarif meclisi bu hayır cemiyeti idi. Nitekim başkanlığına da Mahmud Hamza Efendi, yardımcılıklarına ise Şam bilginlerinden Alaaddin Efendi ile daha önce, Suriyede ki okullara valilikçe müfettiş olarak atanan ve aynı zamanda bu cemiyetin üyesi olan Tahir el-Cezari getirildi. Bu ilk maarif meclisinin 15 üyesi vardı ve üyelerin tamamı Müslümanlardı³⁰.

Maarif meclisi başkanlığına getirilen Mahmud Hamza Efendi'nin aynı zamanda maarif müdürlüğüne getirilip getirilmediği bilinmemekle birlikte üye sayısının 15 ve hepsinin Müslüman olmasından bu meclisin kuruluşunda nizamâmenin ilgili maddesine tamamen riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Ancak bunu pek yadırgamamak gerekir. Zira gayr-i müslimler çocuklarını zaten devlet okullarına göndermiyerek dış güçlerin desteğiyle ya kendi okullarını, yani cemâat mekteplerini kurmakta ya da yabancı ülkelerin kurduğu okullara göndermekte idiler. Esasen devlet okullarının Müslüman okulları olarak telakki edilmesinin sebebi de bundan başka birşey değildir.

b - O k u l l a r

ba - İ b t i d â i l e r

30. Berav, s. 17; el-Husrî, Havliyetu's-Sekâfe, Kahire 1945, I. sene, s. 5-9.

Tanzimat döneminde, ilk öğretim alanında gerek geleneksel okullara, gerekse kurulması için çaba sarfedilen okullara "mekâtib-i sıbyan" adı verilmişti. Ancak biz geleneksel ilk öğretim müessesesi ile kurulmak istenen ilk öğretim müessesesini ifâdede karışıklık olmaması için, ilkinde isim olarak daha eski bir ıstılah olan "sıbyan okulları" tabirini, ikincisi yani modern ilk öğretim müessesesi içinse, 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde sıbyan okulları tabiri kullanılmış olmasına rağmen, 1876'dan sonra "usûl-i cedid" üzere eğitim yapacak okulları ifâde için yaygın olarak kullanılan "iptidâî" kelimesini tercih ettik. Bununla birlikte şurasını belirtmek gerekir ki her iki kelimedede resmî yayınlarda daima birbirinin yerine kullanılmıştır.

Bütün maarif sisteminde olduğu gibi ilk öğretimin de bir nizâma konulması konusundaki en ciddi çalışma 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi olmuştur. Gerçi bundan öncede ülkede yeni usulde eğitim yapacak ilk okulların açılması için bazı girişimlerde bulunulmuştu³¹. Fakat modern ilk okulların taşrada kurulması meselesi ilk defa bu nizamnâmede ele alınmıştır.

Nizamnâmenin getirdiği hükümlere göre, iptidâîlerin kuruluş, işleyiş, eğitim ve öğretim biçimleri şöylece özetlenebilir:

İptidâîlerin eğitim süresi 4 yıl olup, devam mecburiyeti erkekler için 7-11, kızlar için 6-10 yaşları arasındadır. Her mahalle ve köyde, duruma göre, bir iki mahalle veya bir iki köyde en az bir iptidâî bulunacaktır. Eğer bir mahallede veya köyde iki iptidâî varsa bunlardan biri kızlara diğeri erkeklere ayrılacaktır.

İptidâîlerde okutulacak dersler; yeni usul üzere Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ahlaka Dair Risâleler, İlm-i Hal, Ya-

31. Sıbyan okulları ile ilgili reform çabaları için, bak. Gönül Aksoy, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İst. 1968; Kodaman, s. 100-113.

zı Talimi,, Fenn-i Hesap, Tarih-i Osmâni, Coğrafya ve Malûmat-ı Nâfia olup, bu derslerde değişiklik ancak ilgili nezâretin izniyle olabilecektir. İmtihanlar köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır.

İptidâilerin inşa, tamir ve diğer masraflarıyla hocalarının maaşları mahalle veya köy halkı tarafından karşılanacaktır. Hocaların Osmanlı uyruklu ve Dâru'l-Muallimîn mezunu olmaları şarttır³².

Maarif nizamnâmesinin kurulmasını emrettiği bu okullar, ülkenin içinde bulunduğu malî sıkıntı ve tanzimatçıların maarif alanındaki yenileşmeyi ilk öğretimin dışında gerçekleştirmek istemeleri veya buna mucbur kalmaları nedeniyle, uzun süre kâğıt üzerinde kalmaktan kurtulamadı.

Suriye'de ilk iptidâi 1296 H. / 1878 M. yılında açıldı. Bu sırada Suriye valisi olan Midhat Paşa, vilâyette modern eğitim müesseselerinin kurulmasıyla bizzat meşgul olmaktaydı. Paşa, bunların kurulabilmesi için önce, "cemiyet-i hayriye namıyla ulemâdan ve erbâb-ı hamiyetten intihap olunan bazı zevâtan" oluşan bir cemiyetin kurulmasını sağladı. Paşa'nın kurulmasına ön ayak olduğu bu cemiyet de Şam'da, daha önce terk edilerek kullanılmayan veya kullanılmaz halde bulunan birçok cami ve medreseyi tamir ettirerek kısa bir süre içinde 15 kadar iptidâiyi tesis etmeyi başardı. Fiilen eğitim ve öğretime başlayan bu okullardan 3 tanesi kızlar için ayrılmıştı.

Midhat Paşa, Şam'da olduğu gibi vilâyete bağlı öteki sancak ve kazalarda da benzeri cemiyetlerin kurulması ve bu cemiyetler aracılığıyla Müslüman çocuklarının gidebileceği ilk okulların açılması için çaba sarfetti. Netice olarak o sırada Suriye'ye bağlı olan Beyrut, Akka, Trablus ve Sayda sancaklarında da benzeri cemiyetler kuruldu. Bu cemiyetlerin içinde en aktif olanı Trablus'ta kurulmuştu idi. Cemiyet burada ilk teşebbüsünde 8 tane erkek iptidâi okulu açtı. Ayrıca bir tane de kız iptidâisi kuruldu. Midhat Paşa bize, bu cemiyetin, kurduğu okul-

32. D., I.T., II, 186-187.

lardaki öğrencilere Fransızca öğretmek için ayrı bir okul daha açtığını ve bu iş için Fransızca öğretmenlerinin sağlandığını belirtmekte ancak Fransızca eğitiminin nasıl gerçekleştirildiği hakkında bilgi vermemektedir³³.

Şam'da kurulan ilk iptidâinin eğitim dili Arapça idi. Öğrencilerin eğitim ve öğretimi için gerekli ders kitapları Şam'lı bilginlerce hazırlanmıştı³⁴.

Suriye'de hayır cemiyetleri tarafından açılan ilk iptidâinin üzerinden uzun zaman geçmeden Bâb-ı Âli'nin ilk öğretim siyâsetinde de birtakım değişiklikler oldu³⁵. Vilâyetlerde maarif müdürlüklerinin kurulmasına ve buna bağlı olarak da maarif müdürlüklerinin nezâreti altında modern ilk öğretim kurumlarının açılmasına hız verildi. İptidâilerde okutulan derslerin öğretim metodları üzerinde ciddiyetle durularak yeni yöntemler geliştirilmeye çalışıldı. Ders kitaplarının yazımı ve basımı için çaba sarfedildi. Bu konuda oldukça da mesafe katedilerek, vilâyetlere çok sayıda ders kitabı gönderildi³⁶.

Bu sırada Suriye'de de yeni iptidâiler açıldı. Ders programlarında hemen hiç bir değişiklik olmadı. Ancak Şam'daki iptidâilerde eğitim dili Arapçadan Türkçeye dönüştürüldü. Yeni uygulama ile Türkçe dersleri ağırlık kazandı³⁷. Maarif nizamâmesinde belirtildiği gibi eğitim süresi 4 yıl olan iptidâilerin birinci yılı hazırlık mahiyetinde idi. Bu sınıfta Elifba, Kıraat ve Kitâbet dersleri vardı³⁸. Diğer sınıflardaki dersler ise 1299 H. / 1881 M. yılı Suriye vilâyeti salnâmesinde belirtildiği üzere şöyleydi:

33. S. V. S., y. 1297, s. 131-132, 151-175; y. 1298, s. 153-163, 174; Midhat, s. 209-210.

34. el-Husrî, Havliyetu's-Sekâfe, I.sene, s. 5-9.

35. Abdülhamid dönemi ilk öğretim siyâseti konusunda geniş bilgi için, bak. Kodaman, s. 113-146.

36. Kodaman, s. 132, 143.

37. el-Husrî, Havliyetu's-Sekâfe, I.sene, s. 5-9.

38. S. V. S., y. 1299, s. 151-152.

<u>I. Sınıf</u>	<u>II. Sınıf</u>	<u>III. Sınıf</u>
Elifba	Akâid	Kur'ân ve Tecvid
Kırâat	Kur'ân	Vazâif-i Etfâl
Kitâbet-i Kur'âniye	İlm-i Hal	Kısas-ı Enbiyâ
İmlâ Prensipleri	İmlâ	Malûmat (kısa)
	Hat	Kısa Kavâid (Türkçe)
	Hesap	İmlâ
		Hat

Kız iptidailerinde yukarıda geçen programa birde Dikiş-Nakış derslerini ilave etmek gerekir³⁹.

İptidailerde tatbik edilen bu program 1891 yılında değiştirilerek yeni bir program hazırlanmıştır. Yeni programda köy ve şehir iptidailerini ayrılmış, fakat şehir ve kasaba iptidailerini için tek program uygulanmasına geçilmiştir.

1891 yılında hazırlanan yeni programa göre "Dersâdet ve kasabât iptidâi mekteplerine mahsus müfredat programı" şöyle idi⁴⁰.

<u>Dersler:</u>	<u>I. Sınıf</u>	<u>II. Sınıf</u>	<u>III. Sınıf</u>
Elifba	12	—	—
Kur'ân	12	6	5
Tecvid	—	6	2
İlm-i Hal	2	3	3
Ahlâk	—	2	2
Sarf-ı Osmânî	—	—	2
İmlâ	3	3	2
Kırâat	3	2	1
Mülâhhes Tarih-i Osmânî	—	—	2
Muhtasar Coğrafyay-ı Osmânî	—	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	2

39. Aynı yer.

40. Y. E. E. , A/21/III-d/21/131, (Kodaman, s. 144-145'den maklen)

Bu program bazı ufak değişikliklere uğramakla birlikte devrin sonuna kadar muhâfaza edilmiştir.

Gayesi köy çocuklarına okuma-yazma, namaz süreleri ve biraz da aritmetik öğretmek olan köy ilk okullarının ders programları ise şöyleydi⁴¹:

<u>Dersler:</u>	<u>I. Sınıf</u>	<u>II. Sınıf</u>	<u>III. Sınıf</u>	<u>IV. Sınıf</u>
Elifba	12	—	—	—
Eczây-ı Şerife	12	—	—	—
Kur'ân	—	6	5	5
İlm-i Hal	—	3	3	3
Hesap	6	2	3	3
Kırâat	—	3	3	3
Hat ve İmlâ	—	2	2	2

Suriye vilâyetinde yapılan modern ilk okulların sayıları 1891-1892 yılında Midhat Paşa'nın zamanında yapılanlarla birlikte toplam 59'a ulaştı⁴². Bu sayı 1905-1906 öğretim yılında ise 12 tanesi kızlara ait olmak üzere toplam 79'u buldu⁴³.

Suriye'de kurulan modern ilkokullarda okuyan öğrencilerin sayısı, tablo 3'de görüldüğü gibi, 1891-1892 öğretim yılında yaklaşık olarak 1713 kişiye ulaşmıştır. Ancak bu sayının çok yetersiz olduğu gayet açıktır.

Ayrıca yine tablo 3'de görüldüğü gibi, öğrenci sayısı yıllara göre düzenli bir artış göstermemiş, aksine düzensiz zikzaklar çizmiştir.

Bu neticeden memnun olmak mümkün değildir. Ancak idârenin tüm malî sıkıntılara rağmen okulları yaymaktaki ısrarlı çabaları ve bu okulları Aclun, Salt ve Süveyda gibi daima asâyişi düzensiz yerlere kadar yayabilmiş olmasındaki başarısı takdire şayandır.

41. Aynı yer.

42. Salnâme-i Maarif-i Umûmiye, y. 1316, s. 1257.

43. S.D.A.O., y. 1328, s. 336-398.

SURİYE VİLAYETİNDEKİ İLKOKUL ÖĞRENCİLERİNİN YILLARA VE BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI⁴⁴

	1879-1880		1880-1881		1881-1882		1884-1885		1890-1891		1891-1892		1893-1894	
	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.
Şam	963	420	1059	380	—	356	664	401	—	302	806	224	—	395
Hama	—	—	60	—	—	—	89	—	—	—	65	—	—	120
Hıms	—	—	—	—	—	—	100	110	—	—	65	—	—	60
Duma	—	—	—	—	—	—	28	—	—	—	50	—	—	—
Hasbiya	—	—	—	—	—	—	43	—	—	—	—	—	—	—
Vadiyu'l-Acem	—	—	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—	—	—
Şeyh Sa'd	—	—	—	—	—	—	25	—	—	—	—	—	—	—
Kuneytra	—	—	—	—	—	—	115	—	—	—	25	—	—	—
Mercu's-Sultan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	—	—	—
Raşiya	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	—	—	—
Baalbek	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	—	—	—
Bika'	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	—	—	—
Mansfire	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	—	—	—
Aclun	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	—	—	—
Cereş	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	—	—	—
Salt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	—	—	—
Süveyda	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	—	—	—
Ahira	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	—	—	—
Sale	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27	—	—	—
Salhad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	—	—	—
Hısnu'l-Ekrâd	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	—	—	—

44. S. V. S., y. 1297, s. 131-132, 149, 175; y. 1298, s. 153, 163, 174, 184, 269; y. 1299, s. 151, 175, 176, 183; y. 1302, s. 238-341; y. 1308, 1309, s. 65; y. 1309, 1310, s. 123-241; y. 1312, s. 91, 246-247.

bb - R ü ş d i y e l e r

Tanzimatçıların eğitim siyâseti içinde temel teşkil eden rüşdiyeler; başlangıçta, ilkokulların üstünde Harbiye, Tıbbiye, gibi yüksek okullara öğrenci yetiştiren, bugünkü eğitim sistemimize kıyasla hem lise hem de ortaokul karşılığı bir eğitim kurumuydu. Ancak rüşdiyeler, daha sonraları yapılan çeşitli değişikliklerle idâdilere basamak olan ortaokul seviyesinde bir eğitim kurumu haline getirildiler.

Ülkede ilk rüşdiye okulu 1847 yılında İstanbul'da kuruldu. Bunu aynı yerde öteki rüşdiyeler izledi. Rüşdiyelerin İstanbul dışında, diğer vilâyetlerde yapımı ise 1853 yılından sonra gerçekleşti⁴⁵.

Rüşdiyelerin eğitim-öğretim süreleri ilk açıldıklarında 4 yıl idi. Bu süre Dâru'l-Muallimin'in mezun vermeye başlamasından sonra 6 yıla çıkarılmışsa da 1863 yılında

5 yıla indirildi. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile rüşdiyeler yeni baştan düzenlendi.

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesinde rüşdiyelerle ilgili genel hükümler şöyledir:

1) Beşyüz hânedan fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılması,

2) Rüşdiyelerin her türlü masraflarının vilâyet maarif idâresi sandığından karşılanması,

3) Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebîr-i Maarif tarafından gönderilen plâna göre yapılması,

4) Rüşdiyelerin öğretim süresinin 4 yıl olması,

5) Rüşdiyeyi bitiren öğrencilerin imtihanla idâdiyeye kabulü,

6) Her rüşdiyeye öğrenci sayısına göre bir veya iki öğretmen, ayrıca bir mubassır ve bir hademe tayin olunması⁴⁶.

Rüşdiyelerde okutulan derslere gelince bunlar, nizamnâme-

45. Kodaman, s. 150.

46. D., I.T., II, 187-190.

nin 23. maddesiyle belirtildiği üzere; Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, Lisân-ı Osmâni Kavâidi, İmlâ ve İnşa, tertib-i cedid üzere Kavâid-i Arabiyye ve Farisiyye, Tersim-i Hudut, İlm-i Hesap, Defter Tutma Usûlü, Mebâdi-i Hendese, Tarih-i Umûmi ve Tarih-i Osmâni, Coğrafya, Jimnastik, rüşdiyenin bulunduğu bölgede kullanılan ikincidil, ticâret merkezlerinde isteyen öğrenciler için Fransızca idi⁴⁷.

Osmanlı idâresi birçok vilâyette olduğu gibi Suriye'de de rüşdiye okulları açmaya muvaffak oldu. Ancak bu okullarda izlenen ders programına baktığımızda hiçte nizamnâmede belirtildiği şekilde olmadığını görmekteyiz. Zira, 1298 H. /1880-1881 Suriye vilâyeti salnâmesine bakıldığında Şam'da 3 adet rüşdiye okulu görülmektedir. Bunlardan birisi askerî, diğerleri ise sivil olup herbirinin ders programları farklı farklıdır. Üstelik nizamnâme, rüşdiyelerin eğitim ve öğretim süresinin 4 yıl olmasını hükme bağlamışken, Şam şehrinde bulunan iki sivil rüşdiyeden birisi 4, diğeri 3 yıllıktır.

Şam'da bulunan 4 yıllık Çakmakiye rüşdiyesinin ders programı 1880 yılında şu şekildedir⁴⁸:

Birinci sınıf: Mecmûat-ı Rasâil-i Erbaa, Gülistan, Cebir, Coğrafya, Hendese, Usûl-i Defâtir, Kavâid-i Osmâniye ve İnşâ-i Fransî, Fezleke, Tarih-i Osmâni, Hatt-ı Rika.

İkinci sınıf: Gülistan, Teshîl-i Hesap, Coğrafya, İmla ve İnşa, Hatt-ı Rika, Fezleke, Fransızca.

Üçüncü sınıf: Maksud ve Avâmil (Nahiv), Kavâid-i Farisi, Muhtasar Hesap, Coğrafya-i Avrupa, Hatt-ı Rika ve Sülûs, Terceme, İnşa, Kıraat-ı Türkçe.

Dördüncü sınıf: Sarf-ı Arabî, Farisî, Amâl-i Erbaa, Hatt-ı Sülûs ve İmla.

Yine 1880 yılında Şam'da bulunan bir başka rüşdiyenin, 3 yıllık Zahirîye rüşdiyesinin ders programı ise şöyledir⁴⁹:

Birinci sınıf: Nahiv, Kavâid-i Farisi, Muhtasar Hesap,

47. Aynı yer.

48. S. V. S., y. 1298, s. 176-177.

49. Aynı yer.

Hatt-ı Rika, İmla, İnşa, Zübdet-i Tarih, Kıraat.

İkinci sınıf: Nahiv, Talim-i Farisi, Ta'dat ve Terkim (Sayılar ve Rakamlar).

Üçüncü sınıf: İlm-i Hal, Risâlet-i Ahlak, Mecmuat-ı Kısas-ı Enbiya ve Suleha, Hatt-ı Sülüs.

Askerî rüşdiyeye gelince, gerçi salnâmede buranın ders programı verilmemiştir. Fakat hoca kadrosuna bakıldığında diğer rüşdiyelerden farklı olduğu görülür. Kuşkusuz bu, ders programının da farklı olduğu anlamına gelir. Çünkü sivil rüşdiyelerde en fazla dört öğretmen varken, Şam askerî rüşdiyesinde onbir tane hoca olup, bunlardan aşka bir de üç subay ve bir müdürden müteşekkil bir idâre heyeti bulunmaktadır⁵⁰.

Suriye'de 1879-1880 yılında 9 sivil rüşdiye okulu bulunmaktaydı. Bunlardan, 2 tanesi Şam'da, diğerleri ise o sıralarda Suriye'ye bağlı olan, Beyrut, Trablus, Lazkiye, Akka, Hayfa, Hama ve Nablus sancaklarında idi⁵¹.

1880-1881 yılında 5 rüşdiye okulu daha öğretime başladı. Bunlar da Trablus, Sayda Sur, İskele ve Kuneytra rüşdiyeleri⁵². 1881-1882 yılında bunlara bir yenisi de Hıms'da eklenmiştir⁵³.

1884-1885 yılında Suriye'deki rüşdiyelerin sayısı 19'a yükseldi. Yeni yapılan 4 rüşdiye Baalbek, Duma, Mercuiyun ve Cebele rüşdiyeleridir⁵⁴.

1316 H. / 1898 M. tarihli maarif-i umûmiyi salnâmesinden anlaşıldığı üzere, yukarıda sayılan rüşdiyelere ilâve olarak Şam'da bir de kız rüşdiye okulu yapılmıştır⁵⁵.

Suriye vilâyetinde bulunan rüşdiyelerdeki öğrencilerin sayısı, 1879-1880 yılında Hama rüşdiyesi hariç, 519 öğrenci, bir yıl sonra ise Kuneytra hariç, 662 öğrenci idi. Bu sayı

50. S. V. S., y. 1297, s. 102; y. 1308, 1309, s. 89.

51. S. V. S., y. 1297, s. 149, 175, 195, 204, 217, 218, 229.

52. S. V. S., y. 1298, s. 130-192.

53. S. V. S., y. 1299, s. 299.

54. S. V. S., y. 1308, s. 236-238.

55. S. M. U., y. 1316, s. 1084.

1884-1885 öğretim yılında 873'e yükseldi⁵⁶.

Şam askeri Rüşdiyesi sivil rüşdiyelere göre oldukça kalabalıktı. Bu okulda 1879-1880 yılında 215 öğrenci öğrenim görmekteydi⁵⁷.

Öğrenci sayısı bakımından yukarıdaki rüşdiyelerden ayrı tutulan Şam kız rüşdiyesinde ise 1886-1887 yılında 52 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu sayı 1890-1891 yılında 70'e yükselirken, 1894-1895 yılında 62'ye düşmüş, 1901-1902 yılında tekrar yükselerek 140 öğrenci'e ulaşmıştır⁵⁸.

Ülkenin eğitim ve öğretim hayatında her geçen gün daha iyiye gidilmesine rağmen 1906-1907 yılında Suriye'de bulunan rüşdiyelerin sayısı 7'ye düşmüştür.

Bunlardan biri kızhar diğeri erkekler için olmak üzere 2'si Şam'da, 1'i Hama'da, 2'si Havran'da, 2'si de Kerek'de bulunmaktaydı⁵⁹.

Rüşdiyelerin sayısındaki bu azalma iki sebepten dolayıdır.

Birincisi bu sırada Beyrut'un müstakil bir vilayet haline gelmesi, dolayısıyla burada bulunan rüşdiyelerin yukarıda verilen sayıdan çıkarılması.

İkincisi ise daha önemli olarak 1888 yılından itibaren rüşdiyelerin idâdi veya iptidâi okulları ile birleştirilme yoluna gidilmesidir. Ancak bu durum rüşdiye okullarının yavaş yavaş tasviye edilmesi anlamına gelmez. Zira 1880 yılında rüşdiyeleri yeniden ele alarak bunların iptidâi veya idâdilerle birleştirilmesini kararlaştıran maarif komisyonunun gerçek niyeti, rüşdiye öğretimini ileride daha sağlam temellere oturtmaktır. Böyle bir kararın alınış sebebi ise mâli mülâhazalarla olmuştur⁶⁰.

56. S. V. S., y.1197, s.149, 175, 195, 204, 217, 218, 229; y.1290, s.100, 134, 161, 185, 197, 216, 244; y.1299, s.100, 130, 132, 175, 176, 186, 204, 249; y.1302, s.236, 238.

57. S. V. S., y.1297, s.102.

58. S.V. S., y.1308, 1309, s.65; y.1312, s.245.

59. S. D. A. O., y.1328.

60. Y. E. E., 22/462/153/66(Kodaman, s. 168-171 'den naklen)

bc - İ d â d i l e r

Genel öğretim içinde üçüncü dereceyi teşkil eden idâdilerin, orta öğretimin bir kademesi olarak kurulması meselesi, ilk defa 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile ele alınmıştır:

Nizamnâmenin idâdilerle ilgili maddeleri şu şekilde özetlenebilir:

1) İdâdi okulları, rüşdiyelerden mezun olan Müslüman veya gayr-i müslim çocukların birarada eğitim yapacakları yerlerdir.

2) 1000 hânedan fazla olan her kasabada bir idâdi okulu açılacaktır.

3) İdâdilerin yapım masrafları, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderleri vilâyet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır.

4) İdâdilerin öğretim süresi 3 yıl olup şu dersler okutulacaktır; Türkçe Kitâbet ve İnşa, Fransızca, Kavâninî Os-mâniye, Mantık, İlm-i Servet-i Mîlel, Coğrafya, Tarîh-i Umûmi, İlm-i Mevâlid, Cebir, Hesap ve Defter Tutma, Hendese ve İlmî Mesâha, Hikmet-i Tabiyye, Kimya ve Resim⁶¹.

Maarif nizamnâmesi idâdilerin hemen açılmasını emretmesine rağmen, ülkede ilk idâdi okulu ancak 1873 yılında İstanbul'da açılabilmiştir. İdâdilerin önemlerinin anlaşılmasına rağmen açılmamış olmasının sebebi kuşkusuz, mâli sıkıntı ve öğretmen yetersizliğidir. Çünkü idâdiler, gerek daimî giderleri, gerekse te'sis ve yapım masrafları bakımından çok fazla harcamayı gerektiriyordu.

Sadrazam Said Paşa idâdilerin yapımına mâli kaynak bulmak amacıyla alınan vergilerde bazı değişiklikler yaptı. Buna göre evvelce ilköğretim için kabul edilen öşrün öşrü nisbetindeki vergi kaldırılarak, bunun yerine 1300 mâli/1884-1885 M. yılından itibaren aşarın seb'i (1/7) ve rub-u (1/4), musakkâfât vergisinin de % 6'sı maarif hesabına alınmaya başlan-

61. D., I. T., II, 190-191.

dı. Bu tarihten sonra vilâyetlerde idâdilerin açılması hız kazandı⁶².

1885'li yıllarda yapılan değişikliklerle, idâdilerin üç yıllık olan eğitim süreleri artırılarak 5 veya 7 yıl olarak tesbit edildi. Gerek beş gerekse yedi yıllık olan idâdilerin ilk üç seneleri rüşdiye eğitiminin karşılığıydı⁶³.

Bazı şartlarla bütün çocukların kabul edilêbildiđi idâdilerin gündüzlü ve yatılı kısımları vardı. Gündüzlü olanların okula kabulleri ücretsizdi. Genelde okulun bulunduğu yerin dışından gelen yatılı öğrencilerin okula kabulleri ise paralı olup bunlar senede 12 Osmanlı Lirası ücret öderlerdi. Ancak aileleri fakir olan öğrenciler bu ücretten muaf tutulurlardı⁶⁴,

Suriye'de ilk idâdi okulu 1887 yılında Şam'da kuruldu. Eğitim ve öğretim süresi 7 yıl olan bu okulu 1890 yılında Hama'da açılan 5 yıllık bir başka idâdi takip etti. 1316 H. / 1898 M. yılı Maarif salnâmesinden anlaşıldığına göre Şam'da 1896 yılından önce bir de askerî idâdi açılmıştı⁶⁵.

Şam idâdisinde, 1895-1896 eğitim ve öğretim döneminde okutulan dersler salnâmede şöyle kaydedilmiştir:

Cebir, Coğrafya, Malumât-ı Fenniye, Arapça, Ulûm-ı Diniye, Hüsn-i Hat ve Usul-i Defter, Lisân-ı Osmâni, Fransızca, Hikmet, Mevâlid, Makina ve Hesap, Hendese, Kozmografya, Müsellesât, Tarih, Kitâbet-i Resmiye, Kimya, Kavanîn, Resim, Farsça ve İlm-i Servet.

Aynı tarihte okulun sahip olduğu hoca sayısı 19 kişi olup bunların haricinde okulda, 1 tabip, 1 kâtip, alım satım memuru ve ambar memuru vardı. Yani okulun toplam personeli 22 kişiden ibaretti⁶⁶.

62. Kodaman, s. 188-189.

63. el-Husri, Havliyetu's-Sekâfe, I. sene, s. 5-7; el-Barûdi, Müzekkirât, I, 30-32.

64. Aynı yer,

65. S. M. U., y. 1316, 1080-1083.

66. S. M. U., y. 1316, 1080.

Aynı tarihte Şam askerî idâdi okulunda okutulan dersler sivil idâdide okutulan derslerin aynısı olup fazladan sadece jimnastik dersleri vardı. Okulun toplam 20 kişi olan personelinin çoğunluğu askerlerden oluşmakta idi. Öğretim kadrosunda yer alan bu asker-hocaların 4 tanesi yüzbaşı, 6 tanesi mülâzım-ı evvel ve bir tanesi de emekli yüzbaşı idi⁶⁷.

Hama idâdisine gelince, burada okutulan dersler de şöyleydi:

Türkçe, Arapça, Fransızca, Farsça, Cebir, Malûmat-ı Fenniye, Ulum-ı Diniye, Tarih, Hendese, Usul Defteri, Hesap, Coğrafya, Resim ve Hüsn-i Hat.

Okulun toplam personeli 7 hoca, 1 mubassır, 1 hademe olmak üzere 9 kişidir⁶⁸.

Suriye'de bulunan idâdilerdeki öğrenci sayısı ise salnâmelerde şöylece belirtilmiştir⁶⁹:

	1891-1892			1892-1893			1894-1895			1895-1896			1901-1902		
	Y.	G.	T.	Y.	G.	T.	Y.	G.	T.	Y.	G.	T.	Y.	G.	T.
Şam İdâdisi	49	36	85	83	34	117	66	109	175	54	214	268	—	—	405
Şam Ask. "	—	—	—	—	—	—	—	—	—	146	—	146	—	—	—
Hama "	—	—	—	—	—	—	—	82	82	—	63	63	—	—	115
Toplam	49	36	85	83	34	117	66	191	257	200	277	477	—	—	520

Tabloda görüldüğü üzere öğrenci sayısı Şam İdâdi mektebinde düzenli olarak artmıştır. Ancak aynı şekilde düzenli bir artış, Hama idâdisinde görülmemektedir. Toplam öğrenci sayısı ise 1901-1902 yılında, Askerî idâdinin de 150 öğrencisi olduğu var sayılırsa yaklaşık 700 kişi olacaktır ki bunun yeterli bir sayı olmadığı açıktır.

Öğrenci sayısını gösteren bu rakamların tamamı Müslüman

67. S. M. U., y. 1316, s. 1082-1083.

68. S. M. U., y. 1316, s. 1082.

69. S. V. S., y. 1308, 1309, s. 64; y. 1309, 1310, s. 121-122; y. 1310 Mali, s. 103-105, 183; y. 1318, s. 330; S. M. U., y. 1316, s. 1080-1083.

öğrencilerden oluşmamakta olup bunların bir kısmı da gayr-ı müslimdi. Gayr-ı müslim öğrenci sayısı 1898 yılı Maarif salnâmesinde 2'si ücretsiz yatılı, 15'i gündüzlü olmak üzere 17 kişi verilmiş olup, bunların tamamı Şam idâdisinde okumakta idiler. Şam askeri idâdisinde ve Hama idâdisinde okuyan öğrencilerin hepsi Müslümandı⁷⁰.

bd - M e k â t i b - i Â l i y e (Y ü k s e k O k u l -
l a r)

Tanzimat'tan sonra İstanbul ve taşrada bir çok yüksek okul açılmıştır. Ancak 1840 yılından 1908 yılına kadar olan dönemde Suriye vilâyetinde sadece iki yüksek okul kurulabilmiş olup bunlardan birisi Daru'l-Muallimîn (Öğretmen Okulu), diğeri ise Şam Tıbbiye Mektebi idi.

1) Daru'l-Muallimîn

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, Daru'l-Muallimin ve Daru'l-Muallimatların kurulmasından bahsetmesine rağmen ülkede, bunların kurulması ancak 1882'li yıllarda ele alınabilmiştir.

1882-1908 yılları arasında eğitim ve öğretim hayatına başlayabilen Daru'l-Muallimîlerin sayısı 21 olup, bunlardan birisi de 1894 yılında Şam'da eğitim ve öğretime açılmış olanıdır⁷¹.

Bu Daru'l-Muallim modern ilkokullara öğretmen yetiştirmek üzere kurulmuş iki yıllık bir okuldu. İlk açıldığı yıl toplam 46 öğrencisi vardı. Bunlardan 25 tanesi rüşdiye diplomasına sahipken, geriye gelen 21 öğrenci çeşitli medreselerde öğrenim görmüşlerdi. Öğrenciler yaşları itibarıyla birbirinden oldukça farklıydılar⁷².

1898 yılı Maarif salnâmesinin verdiği bilgiden anlaşıl-

70. S. M. U., y. 1316, s. 1080.

71. S. V. S., y. 1326 Mali, s. 592.

72. S. V. S., y. 1312, s. 48; y. 1313, s. 229, el-Husnî, I, 276.

dığı üzere, o yıl okulda 16 öğrenci ve Veliyuddin Efendi adında bir hoca bulunmaktaydı⁷³. Bundan anlaşılmaktadır ki açılışını izleyen yıllarda öğrenci sayısı artacak yerde azalmıştır.

Bu okulda okutulan derslere gelince, şöyleydi:

Mevâlid (Bitkiler, Hayvanlar, Madenler, vs.), Belâğât-ı Türkçe, Arapça, Resim, Tarih-i Umûmi, Riyaziyât, Coğrafya, Fransızca, Usul-i Defâtir, Farsça, Hatt-ı Rika⁷⁴.

2) Tıbbiye Mektebi

Suriye'de daha önceki yüzyıllarda tıp medreseleri vardı. Ancak 19. yüzyılda varlıklarını sürdürdüklerine dair hiç bir işâret görülmeyen bu medreseler çeşitli sebeplerle fonksiyonlarını yitirmişlerdi. Bu nedenle Müslümanlardan tıp öğrenimi görmek isteyenler ya İstanbul'a, yada Misyonerlerin Beyrut'ta açmış oldukları tıp okullarına gitmekteydiler. Devlet artan tabip ihtiyacını karşılamak ve Misyoner tıbbiyelerinin etkilerini askariye indirmek için, Almanya'da olduğu gibi, bütün Ordu merkezlerinde birer tıbbiyenin açılmasını ele almış ve bu konuda bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Ancak eğitim seviyesinin genel olarak düşük olması ve malî imkânsızlıklar bu teşebbüslerin sonuçlanmasına engel olmuştu⁷⁵.

Ordu merkezlerinde tıbbiye açılması meselesi unutulmuyarak zaman zaman yeniden gündeme geliyordu. Nihayet 1901 yılında çıkarılan bir "irâde-i seniye" ile Şam'da bir tıbbiye açılmasına karar verildi. Bu kararın gerçekleşmesi için 10.000 Osmanlı Lirası tahsis edildi. Açılması kararlaştırılan tıbbiye, 1903 yılında Şam'ın Salihîye mahallesinde kiralanmış bir konakta öğretime başladı. Tıbbiyenin kurucusu, o sıralarda Suriye'de ortaya çıkan ve özellikle Hicaz demiryolu işçileri arasında büyük zarar veren, kolera salgınını önlemek üzere-

73. S. M. U., y. 1316, s. 1083.

74. S. D. A. O., y. 1304, s. 311-312.

75. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I-III, İst. 1977, s. 877-878; Ahmet Şevket eş-Şattî, Tarihu't-Tıp Inde'l-Arap fi'l-Usuri'l-Hadise, Şam, 1960, s. 11,99.

İstanbul'dan gönderilen , İstanbul Tıbbiyesi Dahiliye muallimlerinden Doktor Feyzi Bey'di⁷⁶.

Doktor Feyzi Bey tıbbiyenin açılışından 4 ay sonra İstanbul'a döndü. O'nun yerine yine İstanbul'dan, İstanbul Tıbbiye Mektebi'ne "Fennî Kibâle" muallim muavini Doktor Memduh Bey gönderildi. Şam Tıbbiye Mektebi'nin müdürlüğü görevini üstlenen Memduh Bey, Şam'a gelirken yalnız değildi. Yanında Şam Tıbbiyesinde görevli başka kişiler de vardı.

Memduh Bey'le birlikte gelenlerle okulun personel durumu şöyleydi:

Öğretim kadrosu: 15 muallim, 11 asistan.

İdâri personel: 1 müdür, 1 muhasebeci, 1 kâtip, 1 eczâcibaşı, 1 alât memuru, 1 müze memuru, 1 mübassır, 1 imam, 12 hademe⁷⁷.

Eğitim ve öğretim bakımından İstanbul Tıbbiye Mektebine bağlanan Şam Tıbbiye Mektebi'nin eğitim süresi eczacılar için 3 yıl, doktorlar için 6 yıldır. 6 yılın 4 yılı okulda nazari eğitime, 2 yılı ise hastanede hasta başında pratik eğitime ayrılmıştır. Eğitim dili Türkçeydi. Ancak Türkçenin yanında zaman zaman halk Arapçası da kullanılırdı⁷⁸.

Okula alınacak öğrenciler için başlangıçta, idâdi mezunu olma şartı konmuştu. Ancak idâdi mezunlarının azlığı dikkate alınarak bu şart kaldırıldı. Bunun yerine önce idâdinin birinci sınıfını okumuş olma şartı getirildi. Sonra bu da kaldırılarak, isteyen herkesin okul idâresinin yaptığı imtihana katılabilmesi kuralı getirildi. Mektep ilk yıl 40 öğrenci kabul etti. Bunların çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte aralarında Arap, Rum ve Ermeni asıllı Hıristiyanlar ile Yahudiler de vardı. Mektebin öğrenci sayısı zamanla giderek arttı⁷⁹.

76. A. R. Atasoy, Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi, İst. ?, s. 5-6; Kürt Ali, Hitat, VI, 102-104.

77. Atasoy, s. 8-9.

78. Atasoy, s. 3-4; el-Husrî, Müzekkirâtî fi'l-Irak, I-II, Beyrut, 1968, I, 68.

79. Atasoy, s. 28; el-Husrî , Müzekkirât, I, 68.

Şam Tıbbiyesi başarılı bir eğitimle kendisinden beklene-
ni vererek yeterli olmamakla birlikte pek çok doktor ve ecza-
cı yetiştirdi. Ayrıca Misyoner tıbbiye okullarının da halk ü-
zerinde bıraktığı etkileri silmeyi başardı⁸⁰.

3 - Ö z e l O k u l l a r

Suriye'de gayr-i müslim cemaatler veya Misyonerler tara-
fından açılmış birçok okul olmasına rağmen 1878 yılına kadar
Müslümanlar tarafından açılmış yeni usulle eğitim yapan her-
hangi bir okula rastlanmaz. Kuşkusuz bu duruma bakarak Müslü-
manların, çocuklarının eğitim ve öğretimiyle ilgilenmedikleri
gibi bir düşünceye kapılmak yersizdir. Çünkü ülkenin her ye-
rinde geleneksel bir biçimde devam etmekte olan çeşitli dere-
cedeki okullar zaten Müslüman halkın kurduğu vakıflar veya
doğrudan yardımları sayesinde varlıklarını sürdürmekteydiler.
Gerçi bu okullar devrin gerektirdiği modern bir eğitimi ver-
mekten yoksundu. Ancak halk bu durumu oldukça geç farketmiş-
tir.

1878 yılında Suriye valiliğine atanan Midhat Paşa, yeni
ve modern stilde eğitim yapan okulların kurulması konusunda
Müslüman halkı teşvik ederek, bu konuda mümkün olan her şekil-
de onlara yardımcı oldu. Zaten böyle bir vesile arayan Müslü-
man halk, kısa zamanda bir çok hayır cemiyeti kurarak, bu ce-
miyetler yoluyla yeni okulların açılması işine girişti⁸¹.
Cemiyetler Müslüman halktan topladıkları yardımlar ve vakıflar-
lardan aktarılan gelirler ile kısa zamanda birçok okul açmayı
başardılar. İlk seferinde Şam'da 15 okul açıldı. Bunları Hama
Hıms, Trablus, Akka ve Beyrut gibi sancaklarda öteki okullar
izledi⁸².

Daha önce belirtildiği gibi Şam Hayır Cemiyeti 1882 yılı-
linda Vilâyet Maarif Meclisi haline dönüştürülmüşse de öteki

80. Atasoy, s. 28.

81. Midhat, s. 209-210.

82. Aynı yer; Kürt Ali, Hitat, IV, 79.

cemiyetlerin bir kısmı varlıklarını uzun yıllar devam ettirmeyi başarabilmişlerdir.⁸³ Hatta bu cemiyetlerin bazıları Lübnan'da hâla varlıklarını sürdürmektedirler.

Suriye'de Müslüman halkın kurduğu hayır cemiyetlerine ait okulların sayısı 1896 yılında 45'e ulaşmıştı. Bu okullarda 69 öğretmen görev yapmakta olup, 494 öğrenci okumaktaydı⁸⁴. Ancak bu sayının hem okul bakımından hem de öğrenci açısından yeterli olduğunu söylemek herhalde pek mümkün değildir.

4 - D e v l e t i n E ğ i t i m S i y â s e t i v e M ü s l ü m a n H a l k

Osmanlı devlet idâresinin Suriye'de eğitim ve kültür alanında 1870'li yıllara kadar fazla bir şey yapabildiği söylenemez. Esâsen yönetim, bu sıralarda eğitimden ziyâde genel güvenlik ve mülki idârenin modernleştirilmesiyle uğraşmıştır. Ancak 1870'li yıllardan sonra devletin gittikçe hızlanan ve berraklaşan eğitim politikasının iki temel üzerine kurulmuş olduğu görülür.

Birincisi; her devlette olduğu gibi devletin idâri mekanizmasında çalışacak kadroları yetiştirecek okulların kurulmasıdır. Bu yüzden eğitim alanında yapılan reformlar daha pratik olması nedeniyle tabandan yani ilk öğretimden değil aksine yüksek öğretimden başlatılarak yavaş yavaş tabana yayılmaya çalışılmıştır⁸⁵.

İkincisi; her geçen gün sayıları artan Misyoner okullarının Müslüman halk üzerindeki etkilerinin en aza indirilmesidir. Zira yabancı devletlerle olan ilişkileri nedeniyle maddî yönden gittikçe güçlenen gayr-i müslim halk, aynı zamanda yabancı ülkelerin Misyonerler kanalıyla açtığı okullarda öğrenim görerek eğitim ve kültür düzeyi itibâriyle Müslüman halkı geride bırakmışlardı. Bu durum ise ülkenin ticâret ve

83. Berav, s. 17.

84. S.V.S., y. 1314, s. 248.

85. Kodaman, s. 113.

servetinin gayr-i müslimlerin eline geçmesine, Müslüman halkın giderek fakirleşmesine neden olmakta idi⁸⁶. Devlet idâresi bu nedenle Müslüman halkın eğitim ve kültür düzeyinin artırılması konusunda önemle durmuştur. Şüphesiz bunun tek çaresi de Müslüman halkın çocuklarının okuyabileceği okulların açılmasıdır. Devlet de öyle yaparak hem eski okulları yenilemiş hem de yenilerini yapmanın çabası içinde olmuştur⁸⁷. Ayrıca Müslüman halkı, çocuklarını Misyoner okullarına göndermemeleri konusunda uyanan devlet idâresi, gerek yerleşik halk gerekse göçebeler arasında pekçok gezgin vaizler göndererek onlara bir yandan İslâmın temel prensiplerini anlatmaya diğer yandan da Misyonerlerin gayeleri hakkında bilgi vermeye çalışmıştır. Nitekim "... etfâl-ı Müslimenin mekâtib-i gayr-i müslimeye irsâli hâlinde tevellüt edecek mehâziri..."⁸⁸ anlatmak ve "Cizvitlerle Protestanların tesvilât-ı müfsidkârânelerine meydan vermemek ve velîlerine icrây-ı nasâyihle çocuklarını mekâtib-i ecnebiyeden almak üzere"⁸⁹ vilâyetin çeşitli yerlerine, yetişmiş bilgin kişilerden birçok kişi gönderilmiş ve bunların masrafları da "emvâl-i vilâyetten" karşılanmıştı. İdârenin uyarılarını kulak ardı etmeyen halk biraz da dini duygularının tesiriyle, Misyoner okullarına oranla, gerek sayı gerek eğitim düzeyleri itibarıyla daha düşük olmasına rağmen devlet okullarını tercih etmiştir⁹⁰.

Osmanlı idâresi, özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde, açıkça karşı çıkamadığı Misyoner okulları üzerindeki kontrolünü giderek artırdı. Fakat bu okulların yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmanın en etkili yolunun yine okul yapmak olduğunun farkında olan idâre, Misyonerlerin gittikleri her yere devlet okullarını da götürmeye çalıştı. Bu nedenle yeni okulların yapımı konusunda aslan payı, daha önce halkı göçebe o-

86. Y. E. E., A/ 21-111b / 21 / 131 ; Midhat, s. 208-209.

87. İrâde / Maarif, No: 292.

88. Suriye Gelen Defteri, Defter No: 344, No:2.

89. Suriye Gelin Defteri, Defter No: 344, No:13.

90. Antonius, s. 167.

lan Kerek ile Cebel-i Dürûz ve Havran mıntıkası almıştır⁹¹.

Kısaca belirtmek gerekirse Osmanlı idâresi bütün malî sıkıntılara rağmen, Suriye'de eğitim ve kültürün yayılması için mümkün olan her çabayı sarfetmiştir. Devletin bu okullar vasıtasıyla halkı Türkleştirmek çabası içinde olduğu şeklindeki iddialar⁹² tamamen gerçek dışıdır. Zaten bu, ders programlarına bakılınca açıkça görünmektedir⁹³. Sultan II. Abdülhamit'in vilâyette eğitim ve öğretim faaliyetlerinin durdurulması ve vilâyet halkının cahil bırakılması için gizli emirler verdiği şeklindeki iddialar ise⁹⁴ gülünç olmaktan da öte Sultan'ın şahsına yöneltilmiş iftiradır. Nitekim bu dönemde yapılan okullara ve bunlar için harcanan masraflara bir göz atılırsa iddianın ne kadar kasıtlı olduğu anlaşılabilir⁹⁵.

91. İrade / Maarif, No: 613; 991 ; 1855 ; 2685.

92. Kürt Ali, Hitat, IV, 62-63, 74; VI, 323.

93. Adli işlerin tamamı sadece Arapça yapılırdı. el-Hakim, s.23.

94. Kürt Ali, el-Müzekkirât, I, 14-16; Hitat, III, 121.

95. S. M. U., y. 1316, s. 1090-1091.

II — G A Y R - İ M Ü S L İ M O K U L L A R I

1 - C e m a a t O k u l l a r ı

Gayr-i müslim cemaatlar, Suriye'de, gerek Memlûklu gerekse Osmanlı idâresi altında "millet sistemi" içerisinde, kendi eğitim ve öğretim kurumlarına sahip olarak yaşamışlardır. Bu cemaatlardan herbirinin kendilerine ait eğitim-öğretim kurumları olup, çocuklarını öteki cemaatların okullarına göndermezlerdi⁹⁶. Bu okullar, eğitim metodları itibarıyla birbirinden pek farklı olmamakla birlikte, öğretilen konular bakımından tamamen ayrı idiler. Meselâ Rum okullarında Rumca ve Yunan Tarihi, Ermeni okullarında Ermeni Tarihi en önemli dersler arasında yer almakta idi⁹⁷. Suriye ve Beyrut vilâyetlerinde en kalabalık gayr-i müslim cemaatı oluşturan Maruniler'in okullarında ise ilk öğretim düzeyindeki okullarda öğretilen belli başlı konular; Süryânice, Hıristiyanlığın Faziletleri, Hıristiyan Rahip ve Papazların Hizmetleri ve biraz da Arapça idi. 19. yüzyılda bu konulara ilâve olarak Hesap, İngilizce veya Fransızca gibi bazı Batı dilleri de öğretilmeye başlandı⁹⁸.

Tanzimat Fermânı ve özellikle de Islahat Fermânını takip eden yıllarda cemaat okullarında büyük bir artış görüldü⁹⁹. Zira bu dönemde Batı ülkelerine giderek buralarda öğrenim gören Hıristiyanların sayıları hızla çoğaldı¹⁰⁰. Bunlar ülkeye döndüklerinde, kendi cemaatlarına mensup çocukların ve gençlerin okuyabileceği modern eğitim ve öğretim kurumlarının açılması için büyük çaba harcamakta idiler. Bu konuda onlara hem Batı ile olan ilişkileri ve Batılı ülkelerin kendilerine sağladığı imtiyazlarla hızla zenginleşen kendi cemaatları, hem

96. Şahin, s. 27-65.

97. Şahin, s. 83, 130; Ergin, III-IV, 1028-1029, 1039.

98. Şakir el-Hûri, Mecmau'l-Meserrât, Beyrut, 1908, s. 5.

99. Ortaylı, Türkiye İdâre Tarihi, s. 273-274; el-Husri, el-Bilâdu'l-Arabiyye, s. 82-83.

100. es-Sabbağ, s. 69-70; Kürt Ali, Hıtat, IV, 80-84.

de bizzat Batılı ülkeler, ekonomik, siyâsi ve kültürel her türlü yardımı azâmi ölçüde yapmaktaydılar. Bu ülkelerden Rusya ve Yunanistan Ortodokslara; Fransa, Avusturya, İtalya Katoliklere; İngiltere, Amerika ve Almanya Protestanlara destek olmakta idiler¹⁰¹.

Gayr-i müslim cemaatların kurdukları okullar, yönetimlerinde tamamen serbest ve devlet kontrolünün dışında idiler. Okulları kuran da, yöneten de, denetleyen de cemaat idâreleri idi. Bunlar ise, 19. ve 20. yüzyılda, sanki devlet içinde devlettiler¹⁰². Okullardaki eğitim dili her cemaatin milli dili olup bu cemaatlara mensup çocuklar pek devlet okullarına gönderilmezlerdi. Okullar kendi aralarında ilk, orta, ve yüksek öğrenim düzeyinde derecelere ayrılmışlardı¹⁰³. Ülke düzeyinde en iyi idâre edilen cemaat okulları Rumlara ait olanlarıydı¹²⁴. Bununla birlikte Suriye'de siyâsi alanda olduğu gibi eğitim ve kültür alanında da en etkin gayr-i müslim cemaat Marûnilerdi¹⁰⁵.

Şam'da Hıristiyan cemaatlarından ; Rum Ortodokslar, Katolikler, Süryâni Katolikler, ve Süryâni Yakubiler için çeşitli okullar vardı¹⁰⁶. Yahudilere gelince bunların da çeşitli derecelerde okulları bulunmaktaydı. Bu okulların büyük çoğunluğu Dünya Yahudi İttifakı "Alliance İsrâélite Universelle" nin kurduğu okullardı. Ancak bunlar okullarda verilen/dersleri daima okuma ve hesap gibi temel prensiplerle sınırlandırmışlardı¹⁰⁷.

Suriye'nin Hama, Hıms, Havran gibi diğer yerlerinde de Beyrut ve Kudüs'e oranla az olmakla birlikte gayr-i müslimlere ait pek çok okul vardı¹⁰⁸. Bu okullardan ilk öğretim düze-

101. Suriye Gelen Defteri, Defter No:343, No:24; Defter No: 344, No:13; Cuinet, s. 319-320; Zeine, s. 50; Şahin, s. 135.

102. Ergin, III-IV, 1028-1040; Engelhardt, s. 225-226.

103. Engelhardt, s. 225-226.

104. Aynı yer.

105. Volney, I, 273.

106. Kusatlı, s. 118-120.

107. Cuinet, s. 320.

108. Suriye Gelen-Giden Defteri, Defter No: 341, No:130;

yinde olanların sayıları 1891 yılında 150'ye ulaşmıştı¹⁰⁹. Ancak okulların çoğu, Maarif Nezâretinden izin alınmaksızın açılmış ve devletin hiç bir organına da bu konuda bilgi verilmemişti. Bu nedenle okullar üzerindeki kontrolünü eskiye oranla artıran Sultan II. Abdülhamit idâresi, izinsiz yapılan okul ve kiliseleri tesbit için cemaat idârelerinin dışında, devletin öteki kurumlarına özellikle güvenlik birimlerine başvurmak zorunda kalmıştı¹¹⁰.

1898 yılı Maarif salnâmesinin verdiği bilgilere göre Suriye'de bulunan gayr-i Müslim cemaat okulları şöyleydi¹¹¹:

Okulların,

bulunduğu yer	adı ve derecesi	Bağlı bulunduğu yer	öğrenci sayısı	açıldığı tarih
Şam	Rum Ortodoks İdâdi-i Zükûr	Rum Ortodoks Patrikliği	140	1861
Hıms	Rum Ortodoks İdâdi-i Zükûr	Rum Ortodoks Patrikliği	120	Kadim
Şam	Alyans İsrailit Rüşdiye-i Zükûr	Yahudi cemaatı adına Mösyö Ker- man	—	1880
Şam	Aly. İsr. Rüşdiye-i Unâs	Yahudi cemaatı ad. Mösyö Kerman	—	1883
Şam	Rum Katolik İdâdi-i Zükûr	Rum Katolik Patrikliği	—	1875

Salnâmede adları verilen bu okulların açılış ruhsatnâmesi aldıkları tarihler, çeşitli olmakla birlikte, en erken tarih 1891 yılını göstermektedir¹¹².

Defter No: 344, No:32; Kürt Ali, Hıtat, IV, 79-80; Cuinet, s. 318-321.

109. Suriye Gelen Defteri, Defter No:344, No:32.

110. Suriye Gelen Defteri, Defter No:344, No:29.

111. S. M. U., y. 1316, s. 1086-1087.

112. Aynı yer.

Salnâmede, her ne kadar ilk öğretim kurumlarıyla ilgili bilgi verilmemişse de daha önce bu okulların sayılarının 150 ye ulaşmış olduğunu belirtmiştik. Bu bilgi ile tabloda verilen bilgiyi bir araya getirirsek gayet açıkça ortaya çıkan nokta, gayr-i müslim azınlıkların her düzeyde okul itibarıyla Müslümanlardan daha ilerde oldukları hususudur. Tabloda açıkça görüldüğü üzere Suriye'de gayr-i müslim cemaatlara ait 2 rüşdiye ve 3 idâdi bulunmaktadır. Halbuki Müslümanların devam ettiği, devlete ait idâdilerin sayısı 11'i askerî olmak üzere sadece 3 tanedir. Müslümanların sayısının gayr-i müslimlere oranla 4/5 oranında daha fazla olduğu dikkate alınırca 3 idâdinin olması bile Müslüman olmayanlar için bir üstünlük sayılabilir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekirken gerek Suriye'de gerekse komşu vilâyetlerde Hıristiyan çocuklarının hiç ücret ödemediği her düzeyde pek çok Misyoner okulu bulunmakta idi. Tablodan anlaşılan bir başka husus da, Yahudilere ve Rum Katolik cemaatlarına ait okullarla ilgili olarak Maarife bilgi verilmemiş olmasıdır. Daha önce belirtilen hususlarla bu son noktayı dikkate alarak şu sonuca varmak mümkündür. Açıkça devlete isyâfi halinde bulunan Hıristiyanlara ait okullar, devlet idâresince ciddi bir şekilde kontrol edilememiş ve gayr-i müslim cemaatlar çocuklarını istedikleri gibi veya meylettikleri Batılı ülkelerin istediği gibi eğitmişlerdir.

2 - Y a b a n c ı O k u l l a r ı

19. ve 20. yüzyılda, Suriye'de Batılı ülkeler tarafından kurulmuş ilk, orta ve yüksek olmak üzere çeşitli düzeylerde birçok okul vardı. Bu okulların hepsi de yine bu ülkelerin desteklediği Misyoner¹¹³ cemiyetleri tarafından yönetilmekte

113. Misyon ve Misyoner kelimeleri ile ilgili geniş bilgi için bak. Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", adlı makale, E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, Kayseri, 1984, s. 59-82.

idi.

Misyonerlerin kendi ülkelerini bırakarak Osmanlı topraklarına gelmelerinin amacı, buralarda çeşitli şekilde faaliyette bulunarak, Müslümanların Hıristiyan, Hıristiyanların ise kendi mezheplerinden olmalarını sağlamak içindi¹¹⁴. Ancak ülkeye gelen yabancıların birçoğu her ne kadar bu isimle anılıyorsa da gerçek anlamda Misyoner, yani Hıristiyanlığı yaymak amacıyla çalışan kişiler olmayıp, ya temsil ettikleri ülkeler tarafından gizli maksatlarla buraya gönderilmiş ajan, yahutda macera perest kişilerdi¹¹⁵. Çünkü bunların amacı gerçekten, yalnızca Hıristiyanlığı yaymak olsaydı, o zaman bunlar, politik ve askerî konularla ilgilenmez sadece insanları kazanmak ve arzu ettikleri yola yöneltmekle uğraşırlardı. Halbuki durum hiç de böyle değildir. Aksine bunların herbiri kendi ülkesinin hesabına birçok politik faaliyetlere katılmış, askerî ve ekonomik konularda raporlar hazırlayarak ülkelerine göndermişlerdi.¹¹⁶

Batılı ülkelerin herbirinin, bir veya birkaç Misyoner cemiyetini her zaman ve her vasıtaya baş vurarak desteklemesinin başlıca sebebiş bu ülkelerin, destekledikleri Misyonerlerin faaliyetlerini, kendilerine politik alanda prestij kazandıran bir araç olarak görmeleriydi denebilir¹¹⁷. Daha doğrusu bölgede nüfuz mücadelesi veren devletler, bu yolla hem Osmanlı devletine hem de rakiplerine karşı ciddi bir soğuk harbi sürdürmüş oluyorlardı¹¹⁸. Zira Misyonerler, onların, Osmanlı devleti içerisindeki nüfuzlarını kuvvetlendiren aktif bir vasıta¹¹⁹ olarak, Osmanlı vatandaşlarına bu ülkelerin di-

114. Suriye Gelen Defteri, Defter No: 344, No: 13 ; Sonyel, s. 651; M. Halidî ve Ö. Ferruh, İslâm Ülkelerinde "Misyonerlik ve Emperyalizm, Çev: O. Şekerci, İst. 1968, s. 148-149; Zeine, s. 46-47.

115. Halidî, s. 21-30.

116. Sevim Ünal, Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ank. 1984, II, 1370; Halidî, s. 171.

117. Zeine, s. 49.

118. Halidî, s. 148-149.

119. Halidî, s. 146.

lini, tarihini ve kültürünü öğretiyor ve bu ülkelere gönülden bağlı bir kuşak yetiştiriyorlardı¹²⁰. Ayrıca bunlar çeşitli yollarla, Osmanlı idâresine karşı problem çıkararak Batılı ülkelerin kendi menfaatleri doğrultusunda, Osmanlı devletinin iç işlerine karışabilmesi için bahaneler hazırlıyorlardı¹²¹. Misyonerlerin Suriye'deki faaliyetleri sonucunda, Müslümanların Hıristiyanlığı kabul etmeleri gibi bir durum ortaya çıkmadı. Ancak bu faaliyetler, Müslüman çoğunluğun hem yabancılara hem de gayr-i müslim komşularına karşı tavırlarını olumsuz yönde etkileyerek onların daha şüpheli ve güvensiz davranmalarına yol açtı¹²².

Hıristiyanlara gelince, bunlar Misyonerlerin faaliyetlerinden son derece etkilenmekteydiler. Kuşkusuz bunun birçok sebebi vardı. Önce bunlar da Misyonerler de aynı dine mensup-tular. Aralarında yüzyıllardan beri sürüp gelen politik, ekonomik ve psikolojik ilişkiler bulunmaktaydı. Sonra Hıristiyanlar, Türk idâresi altında, kendilerini "evlerinde" hissetmiyor, Türklerin devletini devletleri saymıyorlardı. Bu nedenle de Batılı ülkelerin kültürel temsilcisi olan Misyonerleri ve bizzat bu ülkeleri kendilerinin birer koruyucusu olarak görüyorlardı¹²³. Misyonerlerin faaliyetlerinin etkisiyle Hıristiyanlar arasında mezhep değiştirme hadiseleri çoğaldı. Bir çok Hıristiyan eski mezheplerini ve Kiliselerini terk ederek, Protestan ve Katolik mezhepleri gibi Misyonerlerin yaymaya çalıştıkları mezheplere girdiler. Bunun sonucu Kiliseler arasındaki rekâbet ve anlaşmazlıklar giderek şiddetlendi ve çatışmaya dönüştü.¹²⁴ Ayrıca Misyonerlerin telkin ettikleri liberal ve ihtilâlcî fikirler dolayısıyla, Hıristiyan mezheplerinin bizzat kendi içlerinde eski ve yeni kavgası başgösterdi. Durum bu noktada da kalmayarak Hıristiyanların hemen hep-

120. Antonius, s. 164-166; Kürt Ali, Hitat, IV, 81-82.

121. Öke, s. 61-62; Sonyel, s. 651.

122. Zeine, s. 47.

123. Zeine, s. 41.

124. Kürt Ali, Hitat, IV, 81-82; Halidî, s. 171-172; Zeine, s. 47; Sonyel, s. 652.

si topluluk olarak, hem bu ihtilâlcî fikirlerin etkisiyle hem de Misyonerlerin onlara sağladıkları imtiyazlar dolayısıyla Müslüman halk ve devlete karşı olumsuz ve uzlaşmaz bir tavır takındılar.¹²⁵.

Suriye'de faaliyet gösteren Misyoner cemiyetlerinin sayısı 80'in üzerindeydi.¹²⁶ Bunlar faaliyet gösterdikleri yerler ve yöntemleri bakımından birbirlerinden ayrı olmakla birlikte, hemen hepsinin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları temel nokta eğitim, dolayısıyla okullar konusuydu. Bu nedenle Misyonerlerin okul ve çocuk yuvaları açma çalışmaları, İbrahim Paşa'nın yabancılara karşı toleranslı bir tavır takındığı 1834 yılından¹²⁷ daha yarım yüzyıl bile geçmeden, özellikle de İslahat Fermânını izleyen yıllarda hızla arttı¹²⁸. Öyleki 1878 yılına gelindiğinde, yalnızca Beyrut'ta bulunan Misyoner okullarındaki öğrencilerin sayısı 10.000 aşmıştı¹²⁹.

Misyonerler arasında, onları destekleyen ülkeler arasında olduğu gibi, şiddetli bir mücadele vardı. Bunların herbirinin öğrencilere telkin ettikleri fikirler birbirinden son derece farklıydı. Dolayısıyla ortaya çıkan insan tipleri de böyleydi¹³⁰.

Suriye'de faaliyet gösteren Misyoner cemiyetlerinden en etkili olanları, birbirleriyle düşmanca ilişkiler içinde olan Katolik ve Protestan Misyonerleriydi. Her iki gurup Misyonerlerin de Suriye ve Bilâdu'sşam'ın her yerinde açmış oldukları okul, çocuk yuvaları, manastır ve benzeri yerler oldukça çoktu. Bu nedenle bunların bölgedeki çalışmalarını tarihi seyir içerisinde daha teferruatlı vermek herhalde daha uygun olur.

125. Sonyel, s. 651; Midhat, s. 360.

126. Kürt Ali, Hıtat, IV, 80.

127. Rufâi, I, 29-30; Antonius, s. 91.

128. Ortaçlı, Türkiye İdâre Tarihi, s. 273-274.

129. Midhat, s. 209.

130. Kürt Ali, Hıtat, IV, 81-82; Antonius, 164-166.

a - P r o t e s t a n O k u l l a r ı

Protestan Misyonerlerinin Bilâdu's-Şam'daki faaliyetleri etkin bir şekilde, daha önce işâret olunduğu gibi İbrahim Paşa döneminde başladı¹³¹. Bu sırada bölgeye gelen Amerikan Prespeteryan Protestan Misyonerleri 1834 yılında Malta'da kendilerine ait olarak daha önce kurmuş oldukları bir matbaayı buradan Beyrut'a naklettiler. Aynı tarihte yine Beyrut'ta bunlar tarafından birçok okul açıldı¹³².

Kurulan bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Prespeteryanlar, 1846 yılında Lübnan'da Abeih köyünde bir öğretmen okulu kurdular. Dr. Van Dyck tarafından öğretime açılan bu okulu 1847 yılında aynı yerde kızlar için açılan bir başka öğretmen okulu izledi¹³³. 1860 yılında Amerikan Misyonerlerinin açtıkları okulların sayısı 33'e, buralarda okuyan öğrencilerin sayısı ise 1000'e ulaşmıştı. Bu öğrencilerin 1/5'ni kız öğrenciler teşkil etmekteydi¹³⁴.

Amerikan Misyonerleri, Protestanlığın yayılması konusunda Hıristiyan ve Müslüman halk arasında faaliyet gösterirken yalnız değildiler¹³⁵. Bu konuda onlara, İngiltere ve Prusya hükümetleri tarafından desteklenen "Church Missionary Society", "London Society for Promoting Christianity Amongts the Jews" gibi başka cemiyetler de yardımcı olmaktaydı¹³⁶. Hatta bizzat İngiliz hükümeti Havran'da bulunan Dürzîler arasında ve Kudüs'te faaliyetlerini yoğunlaştırarak, buralarda İngiltere'nin himâyesinde bir Protestan cemaati oluşması için çaba sarfetmekteydi¹³⁷. Bu nedenle de Kudüs'te 1845 yılında bir

131. Rufâi, I, 29-30.

132. Aynı yer.

133. Halîdî, s. 115-116.

134. Zeine, s. 46; Rufâi, I, 36.

135. Seçil Akgün, "Kurtuluş Savaşı Öncesi Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Yaşamına Etkisi", X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri, Ank. 1986, s. 167.

136. Zeine, s. 46; Ben-Eliezer, s. 128; Öke, s. 62.

137. Midhak, s. 360; Öke, s. 62; Ben-Eliezer, s. 128.

Anglikan kilisesi kurulmuştu. İngiliz hükümeti nüfuzunu artırmak için, bir taraftan bölgede okullar, kreşler ve kiliseler kurarken öte yandan da, Osmanlı hükümeti nezdinde diplomatik girişimlerde bulunarak, Protestanların "millet" statüsü içine dahil edilmeleri için çaba harcıyordu. Nitekim İstanbul'daki İngiliz elçisi Stratford Canning'in, Padişahla yaptığı doğrudan temaslar sonucunda, İngiltere bu isteğini elde etmeye muvaffak oldu. 1850 yılında Protestanlara da "millet" statüsü tanınması Osmanlı hükümetince kabul edildi¹³⁸.

Kendilerine millet statüsü tanınmasından sonra faaliyetlerini daha serbest bir biçimde sürdüren Amerikan Misyonerleri, 1863 yılında Beyrut'ta "Suriye İncil Koleji" adıyla bir yüksek okul açılmasına teşebbüs ettiler. Okulun kurulması görevini Danyal Pols üzerine aldı. Pols İngiltere ve Amerikaya giderek okul için gerekli malî desteği sağladı¹³⁹. Pols'un Amerika'dan dönmesinden sonra Dr. Van Dyck'in evinde yine Amerikan Misyonerlerinden olan Ford Jessup, Harter ve Beyrut Amerikan konsolosu Johnson'un katıldıkları istişâri bir toplantı yapıldı. Toplantıda okulun temel hedefleri tesbit edilerek açılmasına karar verildi. Alınan prensip kararına göre burada çalışan öğretim kadrosunun tamamı Misyonerlerden olacaktı¹⁴⁰. Okul 1866 yılında 13 öğretmen ve 16 öğrenci ile öğretime başladı¹⁴¹. Öğrencilerin okuyacağı başlıca konular; Arapça, İngilizce, Fransızca, Lâtinçe, Türkçe, Matematik, Cebir, Geometri, Eski Arap Tarihi, Dinler Tarihi ve İncil Çalışmaları olarak belirlenmişti¹⁴². Bu program sonraki yıllarda ihtiyaçlara göre sürekli yenilenmiştir.

Abeih'te bulunan okulları ikinci plâna iten Beyrut Suriye İncil Koleji veya şimdiki adıyla Beyrut Amerikan Üniversitesi, hızla genişleyerek açılışından 12 yıl sonra yani 1878-

138. Ben-Eliezer, s. 137.

139. Halidî, s. 117-118.

140. Aynı yer.

141. Zeine, s. 51-52; Khairallah, s. 57-58.

142. Zeine, s. 50.

1879 öğretim yılında 48 normal, 45 özel olmak üzere 93 öğrencinin öğrenim gördüğü bir yer haline geldi¹⁴³. Emsallerine göre daha iyi yetiştirilen bu öğrencilerin yıllık maliyetleri okula 6-7 bin dolara mal olmakta idi. Bu masraflar için gerekli para ise Amerika'dan sağlanmaktaydı¹⁴⁴.

Amerikan Misyonerleri "Suriye İncil Koleji"nin açılışından 15 yıl sonra 1881 yılında Sayda'da "Cirad Koleji" adıyla ikinci bir yüksek okul kurdular. Okulun kuruluş amacı, İncil Koleji öğrencilerinin köy çevresinden kopmaları nedeniyle köylülerle kontak kurmakta güçlük çekmeleri üzerine, bu eksikin giderildiği köy çevresine alışık öğrencilerin yetiştirilmesi idi¹⁴⁵.

Protestan Misyonerleri, Suriye'de de Beyrut ve Kudüs'e oranla daha az olmakla beraber birçok okul açtılar. Nitekim 1898 yılı Maarif salnâmesinin verdiği bilgiye göre Suriye'deki Protestan okullarının bölgelere göre dağılımı şöyleydi¹⁴⁶.

Suriye'de Protestan Misyonerlerinin açtığı okullar:

Okulun Açıldığı Yer	Okulun Ait Olduğu Millet ve Ruhsat Sahibi	Okulun Derecesi	Açılış Tarihi
<u>Sam Sancağı:</u>	Amerika-Kıssis Yu-	İdâdi-Erkek	1847
Şam Kazası	hanna Gireford		
" "	" "	" -Kız	1854
Nebek "	" "	Rüşdiye	1857
" "	" "	"	1857
" "	" "	"	1869
Vadiyu'l-Acem			
Kazası	" "	"	1878
" "	" "	"	1874
" "	" "	"	1863

143. Zeine, s. 51-52.

144. Rufâi, I, 36-37.

145. Halidî, s. 136.

146. S. M. U., y. 1316, s. 1086-1087.

Raşıya Kazası	Amerika-Kıssis Yu-	Rüşdiye	—	1863
	hanna Gireford			
"	"	"	—	1823
"	"	"	—	1882
"	"	"	—	1875
Hama Sancağı:				
Hıms Kazası	"	"	—	1873

Salnâmeden aynen alınan bu bilgiler arasında, tabloda görüldüğü gibi, okullardaki öğrenciler hakkında bilgi verilmemiştir. Ayrıca rüşdiyelerin kızlar veya erkeklerden hangileri için olduğu belirtilmemiştir. Karışık olup olmadığına dair bir bilgi de edinilememiştir.

Tablodan anlaşılacağı üzere Amerikan Misyonerlerinin Suriye'de ilk açtıkları okul Raşıya kazasında açtıkları 1823 tarihli Rüşdiyedir ki bu, onların bölgeyle bağlantılarının oldukça eski olduğunu gösterir.

Tabloda diğer Protestan Misyoner cemiyetlerine ait okullar ve Amerikan Misyonerlerine ait ilk okullar gösterilmemiştir. Bu konuda güvenilebilir bir bilgi de elde edilememiştir. Ancak bütün bunlara rağmen bu, Suriye'de öteki Protestan cemiyetlerine ait okulların olmadığı anlamına gelmemelidir.

b - K a t o l i k O k u l l a r ı

Katolik Misyonerlerinin Bilâdu's-Şam'la olan ilişkileri oldukça eskiye dayanmaktaydı. Çogunluğu Fransız papazlarından olan Katolik Capucin, Jâsuite ve Charme Misyoner cemiyetleri daha 1625-1643 yıllarında Şam, Halep, Sayda, Beyrut ve Trablusşam'da birçok tesis kurmuşlardı. Bunlara 1773 yılında bir başka Katolik Misyoner cemiyeti olan Lazariste'ler de katılmışlardı. Ancak bu cemiyetlerin faaliyetleri, İbrahim Paşa'nın Bilâdu's-Şam'ı idâresi altına almasına kadar, hep sınırlı kalmıştı. Hatta birçok kurdukları kilise, manastır, deyr ve ben-

zeri yerleri kapatarak çalışmalarına ara vermek zorunda kalmışlardı.

Katolik Misyonerleri 1831 yılında Protestanlarla birlikte tekrar Bilâdu's-Şam'a dönerek faaliyetlerine başladılar. Yeni gelen Katolik Misyonerlerinin en aktif olanları Jêsuiteler ve Lazaristeler olup diğerlerinin çalışmaları oldukça sınırlı kaldı¹⁴⁷.

Jêsuiteler Bilâdu's-Şam'a döndükleri 1831 yılından iki yıl sonra yani 1833 de, daha önce Cebel-i Lübnan'da kurup da kapatmak zorunda kaldıkları iki ayrı merkezi faaliyete geçirdiler. Bu arada buralarda iki de okul açtılar. Bu okullara 1839 da Beyrut'ta, 1843 de Gazir'de, 1844 de Zahle'de birer okul daha eklediler¹⁴⁸. 1847 de Beyrut'ta bir de matbaa kuran Jêsuiteler, burada okulların ihtiyaç duyduğu kitapları basmaya başladılar. Sonraki yıllarda aynı matbaayı daha da geliştirerek Katoliklere ait Beşîr ve Meşrik adlı yayın organlarını çıkarmaya başladılar¹⁴⁹.

Jêsuiteler 1860 olayları nedeniyle biraz zarara uğradılar. Ancak bundan sonra Fransa'nın bölgede artan nüfuzuna paralel olarak bunların da faaliyetleri genişledi. 1872 de zaten daha önce faaliyette bulunmakta oldukları, Şam'da, 1873 de Palep'te okullar açtılar¹⁵⁰. 1874 de Beyrut'ta daha önce Protestan Misyonerlerinin yaptığı gibi, büyük çaplı bir okulun açılmasına giriştiler. İlk kaşı Mgr. Debs koydu. Okul 1875 de Gazir'de bulunan ve tarihi bir öneme sahip olan okulun buraya taşınmasıyla fiilen öğretime başladı. Açılan bu okulun adı St. Josef oldu¹⁵¹. Jêsuitelerin bölgede kundukları en büyük okul olan burası zamanla gelişerek bugünkü St. Josef Üniversitesi haline geldi.

Jêsuiteler dini yönden Roma'ya bağlı olmakla birlikte,

147. Antonius, s. 107-109.

148. Aynı yer.

149. Rufâi, I, 38-39; Khairallah, s. 55.

150. Antonius, s. 108-109.

151. Zeine, s. 46; Khairallah, s. 55.

siyâsî bakımdan Fransa'ya bağlıydılar¹⁵². Fransa müfrit davranışları nedeniyle bunları Fransa'dan dışarı çıkarmıştı¹⁵³. Fakat buna rağmen, bunların kurdukları her türlü müessese, Fransa hükümeti tarafından finanse edilmekteydi¹⁵⁴. Bundan dolayı Jêsuiteler açtıkları okullara öğrencileri ücretsiz olarak kabul etmekteydiler¹⁵⁵. Bunların açtıkları okullarla ilgili olarak istatistikî bir bilgi elde edinilememekle birlikte, "husûsî memuriyetle" Beyrut'a gönderilen Hüseyin Rıza Paşa'nın Bâb-ı Âli'ye sunduğu 1887 tarihli bir lâyihadan anlaşıldığına göre Jêsuitelerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları yer Suriye vilâyetine komşu müstakil Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı idi¹⁵⁶.

Lazariste Misyoner cemiyetinin faaliyetlerine gelince, bunlar da Bilâdu's-Şam'ın birçok yerinde bu arada Şam'da da kızlar ve erkekler için okullar açmışlardı. Ancak bunların açmış olduğu en büyük okul, daha önce kurmalarına rağmen kapatmak zorunda kalıp 1831 den sonra tekrar faaliyete geçirdikleri, Aintura okuluydu ki yüksek okul düzeyindeydi¹⁵⁷. Ayrıca bunlar, 1855 de Şam'da bir de matbaa kurmuşlardı¹⁵⁸.

Katolik Misyonerleri Suriye'de, Protestan Misyonerlerinin karşısında en kalabalık ve en yaygın Misyonerler gurubunu teşkil etmekteydi. Bunlar arasındaki rekâbet, giderek düşmanlığa dönüşmüş ve bu sebeple vilâyet idârecilerine güvenlik ve asâyişle ilgili bir çok problemler ortaya çıkarmıştı¹⁵⁹. Ayrıca bunlar, Başvekâlet Arşivinde tetkik ettiğimiz belgelerden anlaşıldığı üzere, sahip oldukları emlâkın vergilerini vermemekte ve bu konuda Osmanlı idâresi ile Fransa arasında diplomatik anlaşmazlıkların meydana gelmesine neden olmakta

152. Halidî, s. 138-139, 150.

153. Aynı yer.

154. Y. E. E., 14 / 244 / 126 / 7.

155. Aynı belge.

156. Aynı belge.

157. Antonius, s. 107-109; Zeine, s. 46.

158. Rufâi, I, 39.

159. Antonius, s. 99.

idiler¹⁶⁰.

Misyoner okullarının tamamı gerek mali bakımdan gerekse ders programları yönünden Osmanlı idâresinin denetimi dışında idi. Bunlar ders programlarını arzu ettikleri biçimde belirlemekteydiler. Programlar, çoğu kere, okulu kuran Misyoner cemiyetinin bağlı bulunduğu devletin, kendi ülkesindeki okullarda uyguladığı ders programının aynıydı¹⁶¹.

Osmanlı idâresi, yabancı okullarının, ülke menfaatlerine ve İslâm kültürüne verdiği büyük zararın farkındaydı. Ancak Batılı ülkelere tanınan imtiyazlar nedeniyle yabancı okullarının ülkede faaliyet göstermelerine engel olamamaktaydı¹⁶². Bununla birlikte Osmanlı idâresi tamamen eli kolu bağlı bir vaziyette beklemeyerek, bu okulların devlet kontrolü altına alınması ve bunların Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerinin asgariye indirilmesi çabası içinde oldu. Yabancı okullarına karşı en etkin çare, kuşkusuz daha önce de belirtildiği gibi, devlet okullarının yaygınlaştırılmasıydı. Osmanlı idâresi de bunu yaptı. Bu konuda büyük gayret gösterdi. Ancak bu da yeterli değildi. İdâre 1886 yılında Maarif teşkilâtında bazı düzenlemeler yaparak, merkez teşkilâtına bağlı "mîlî-i gayr-i müslime ve ecnebiye" okulları için bir teftiş dairesi kurdu¹⁶³. Bu durum, yabancı okullar ve cemaat okulları konusunda Osman-devleti hesabına atılmış ileri bir adımdı. 1888 yılında ileriye bir adım daha atılarak, hükümetten izinsiz olarak, herkese kapısını açan bütün yabancı okullarını kapattı. Fakat Batılı ülkelerin baskısı karşısında, Müslüman öğrencilerin kabul edilmemesi şartıyla, bu okulların yeniden açılmasına izin verildi. Bir süre sonra bu şart da kaldırıldı¹⁶⁴.

160. Suriye Gelen Defteri, Defter No: 341, No: 130; Defter No: 343, No: 24.

161. Ergin, III-IV, 1044.

162. Ergin, III-IV, 810-815.

163. Kodaman, s. 67.

164. Halidî, s. 149.

III — M A T B U A T, B A S I N V E Y A Y I N
O R G A N L A R I

1 - K ü t ü p h â n e l e r

Eski bir ilim merkezi olan Şam'da, kuşkusuz, bir çok kütüphâne vardı. Ancak bu kütüphâneler, 19. yüzyıla gelindiğinde, çeşitli nedenlerle fonksiyonlarını yitirmiş veya ihtiyâcı karşılamaz duruma gelmişlerdi¹⁶⁵.

Suriye vilâyeti idâre meclisi, vilâyette kütüphâneye duyulan ihtiyâcı dikkate alarak, 1878 yılında, Şam'da genel bir kütüphânenin kurulmasını kararlaştırdı¹⁶⁶. Bu karara göre, Şam'da çeşitli yerlerde bulunan kitaplar, Melik Zahir Medresesinde toplanacak ve konulara göre tasnif edilerek isteklilerin hizmetine sunulacaktı¹⁶⁷. Vilâyet meclisinin aldığı kararı uygulamak üzere bir heyet teşkil edildi. Kütüphâneyi kurmak görevini üstlendiği gibi, kuracağı kütüphâneyi idâre etmek görevini de yüklenen bu heyet, biri başkan olmak üzere yedi kişiden oluşmaktaydı.

Şam'ın ileri gelen bilginlerinden oluşan bu heyetin üyeleri şu kimselerdi:

- 1) Hanefî Müftüsü Hamza Zâde Fazîletlû Mahmut Efendi,
- 2) Cemiyet-i Hayriye Reisi Abidin Zâde Fazîletlû Alaattin Efendi,
- 3) Kizbîri Zâde Fazîletlû Şeyh Müslim Efendi,
- 4) Attar Zâde Fazîletlû Şeyh Selim Efendi,
- 5) Menîni Zâde Fazîletlû Mehket Efendiler ve adı geçen cemiyet-i hayriye üyelerinden iki kişi¹⁶⁸.

1880 de hizmete açılan kütüphânede¹⁶⁹, 1892 tarihli vilâyet salnâmesinden anlaşıldığına göre, 2465 kitap vardı. Bu ki-

165. Cemaleddin el-Kâsımî, Islâhu'l-Mesâcid mine'l-Bid' ve'l-Avâid, Kahire, 1341, s. 284.

166. Y.E. E., 13 / 93 / 112 / 6.

167. Aynı belge.

168. Aynı belge.

169. el-Attar, s. 244.

tapların konularına göre dağılımı şöyleydi¹⁷⁰:

Cografya	7
Kimya	1
Hikmet-i Tabiiyye	2
Hesap	3
İlm-i Heyet (Astronomi)	2
Ziraat	2
Tıp	44
Tarih	90
Filoloji ve Dini İlimler	2314

Zahiriye kütüphanesi adıyla meşhur olan bu kütüphanenin kitap sayısı, idâre heyetinin gayret ve çabaları sonucunda zamanla artarak 6 yıl sonra, yani 1898 de, 3327'ye ulaştı¹⁷¹.

Bugün, bu kütüphanede toplanmış bulunan kıymetli elyazmaları, buradan "Mektebetu'l-Eded" adıyla Şam'da yeni kurulmuş bulunan genel bir kütüphaneye taşınmıştır. Ancak tasnif ve bakım çalışmaları halen devam etmektedir.

Suriye'de Zahiriye kütüphanesinin dışında, bir kütüphâne de 1886 da Hama'da kurulmuştu. Nuriye kütüphanesi adıyla anılan bu kütüphâne, Şeyh İbrahim Camisi'nin içinde yer almakta idi. Geylânî Zâde Nuri Paşa tarafından kurulan bu kütüphanede 600 kitap vardı¹⁷².

Görüldüğü üzere Suriye'de halka açık kütüphâne sadece iki tanedir. Ancak resmî belgelerde kaydedilmemiş olmakla birlikte şahıslara veya kiliselere ait bir çok kitaplığın bulunması ihtimal dahilindedir.

2 - M a t b a a l a r

Suriye'de kurulan ilk matbaa vilâyet idâresinin hükümet

170. S. V. S., y. 1309, 1310, s. 232.

171. S. M. U., y. 1316, s. 1088.

172. Aynı yer.

dairesi içerisinde tesis ettiği resmî Suriye matbaası olmuştu. Halil Hûri Efendi tarafından, vilâyetin resmî yayınlarını basmak üzere 1864 yılında faaliyete geçirilen matbaanın durumu, 1894 tarihli Suriye vilâyeti salnâmesinde şöyle açıklanmaktadır. "Suriye matbaası mütenevvi' hurûf ve müteaddit makinelerle üç adet litografya destgâhına maliktir. Türkçe, Arapça, Fransızca her nevi' kütüp ve resâil ve cedâvil ve kârât-ı dövizat ve fotoğraf ve fotolitograf ve çinkografı tab' eder. Her renkte mürekkep dahi mevcut olmağla, her türlü evrâkın gayet nefis ve muntazam sûrette tab'ına müsteiddir." ¹⁷³

Suriye'de bu matbaadan hemen sonra yine vilâyet idâresi tarafından bir başka matbaa daha tesis edilmişti. Ancak tesis edilen ikinci matbaa 5. orduya bağlı olarak çalışacak ve sadece askerî emir ve tebliğleri basacaktı. Bu nedenle yeni matbaa askerî matbaa diye isimlendirildi. Fakat bir süre sonra buranın idâresi de 5. ordudan alınarak vilâyet matbaasını idâre eden "Mektûbi Beyefendi"nin sorumluluğuna verildi ¹⁷⁴.

Suriye'de resmî matbaaların dışında özel şahıslar tarafından kurulmuş matbaalar da vardı. Bu matbaalar salnâmelerde şöyle belirtilmişti ¹⁷⁵:

Matbaanın Adı	Bulunduğu Yer	Sahibi	Kuruluş Tarihi
Ravdatu's-Şam	Kanavat Mah.	Karslı Halit Efendi	1891
İlmiye	Hamidiye Çarşısı	Ömer ve Mehmet Haşim Efendiler	1892
Hamidiye	Hamidiye Çarşısı	İbrahim Osman Efendi	1892

Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Suriye'de bulunan matbaaların hepsi de Şam'da toplanmıştı. Sayıları çok olmamakla bir-

173. S. V. S., y. 1311, 1312, s. 102.

174. Khairallah, s. 100; Rufâi, I, 80.

175. S. V. S., y. 1315, s. 298; S. M. U., y. 1316, s. 1088.

likte vilâyette birkaç tane matbaanın bulunmuş olması ve çeşitli dillerde yayınları basabilecek kapasitede oluşları şüphesiz memnûniyet verici bir durumdur. Zira, yukarıda hakkında bilgi verilen Suriye matbaasının dışında Hamidiye çarşısında bulunan Hamidiye matbaası da oldukça gelişmiş bir matbaa idi. Bu matbaaların her ikisi de harfle baskıya geçmişlerdi ve Türkçe'nin haricinde Arapça, İngilizce ve Fransızca olarak da neşriyat basabiliyorlardı.

Suriye'de yukarıda kaydettiğimiz matbaaların dışında başka matbaaların varlığına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bölgedeki matbaacılıkla ilgili araştırmaların verdiği bu bilgiler resmî yayınlar tarafından doğrulanmamaktadır.¹⁷⁶ Bununla birlikte, resmî yayınların bazı matbaalardan bahsetmemesini açıklamak ve matbaalarla ilgili olarak verilen bilgilerdeki çelişkileri telif etmek mümkün gözükmemektedir. Diyebiliriz ki ya bu matbaalar kurulmuş, bir süre faaliyette bulunmuş fakat salnâmelerin yayına hazırlandığı sıralarda kapanmışlardı. Ya da bu matbaalar için çalışma izni alınmıştı. Ama matbaalar faaliyete geçirilmemişti.

Salnâmelerde adı geçmemekle birlikte, Suriye'de, muhtemelen gayr-i müslimlere ve yabancılara ait bir çok matbaa vardı. Nitekim, Şam'da Lazaristeler tarafından bir matbaanın kurulmuş olduğunu daha önce belirtmiştik.

Suriye'ye komşu bölgelere de yani Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflıklarıyla, Beyrut vilâyetine bir göz atılacak olursa, durum buralarda Suriye'den çok farklıydı denebilir. Çünkü özellikle Kudüs ve Beyrut'da daha 1840 lı yıllardan beri gayr-i müslim cemaatlara ve yabancılara ait birçok matbaa kurulmuş ve bunların sayısı her geçen gün artmıştı¹⁷⁷.

176. S. V. S., y. 1315, s. 298; Khairallah, s. 100.

177. Konuyla ilgili geniş bilgi için, bak. Khairallah, s. 65-102.

3 - S ü r e l i Y a y ı n l a r

Suriye'de çıkan süreli yayınların sayısı pek fazla olmayıp, vilâyette çıkan ilk süreli yayın vilâyet idâresinin bastırıldığı Suriye gazetesi idi. Bunu vilâyet salnâmesi izlemişti. Vilâyet idâresinin çıkardığı bu iki yayının dışında birkaç gazete ve dergi daha çıkmıştı. Bunların isim ve çıkış tarihleri şöyleydi:

Gazeteler¹⁷⁸:

Gazetenin Adı	Yayınlanmaya Başladığı Yıl
Suriye	1865
Dımaşk	1879
Şam	1896

Dergiler¹⁷⁹:

Mirâtu'l-Ahlâk	1886
eş-Şems	1900
el-Muktebes	1906

Yıllıklar¹⁸⁰:

Salnâme-i Vilâyet-i Suriye	1868
----------------------------	------

Suriye'de çıkan bu yayınların içerisinde en uzun ömürlü olanları vilâyet idâresinin çıkardığı resmî Suriye gazetesi ve Salnâme-i Vilâyet-i Suriye idi. Dımaşk gazetesi de Suriye'nin yayın hayatında kayda değer bir yere sahipti . Suriye'deki yayın hayatında önemli bir yeri olan bu yayınlar hakkında tesbit edilen bilgiler şöyledir.

178. Suriye gazetesi, S. 1; Rufâi, I, 295.

179. Rufâi, I, 301.

180. S. V. S., y. 1315, s. 80.

a - S u r i y e G a z e t e s i

Gazete yayın hayatına, 1 Muharrem 1283 H. / 1865 M. yılında, Suriye valisi Esat Muhlis Paşa zamanında başladı. Gazetenin idâresini vilâyet mektupçusu üstlenmişti¹⁸¹. Yayın hayatına 4 sayfa olarak başlayan ve böyle devam eden Suriye gazetesinin 1. sayısının 1. sayfasında gazete şöyle tanıtılmaktadır. "İşbu gazete dâhilî ve haricî havadisi ve her türlü mebâhisi şâmil olarak haftada bir kere merkez-i vilâyet olan Şam-ı Şerif'de perşembe günleri çıkar. Bir seneliği 75 ve 6 aylığı 40 kuruşa ve beher nüshâsı 80 parayadır. Dâhil-i vilâyetten maâda mahaller için bu fiyata posta ücreti dam olunur. Seneligine veyahut altı aylığına yazılmak istenildiği halde, vilâyet matbaasına mürâceat lâzım gelir." Gazete, gazetenin fiyatı ve çıktığı yer konusunda böylece bilgi verdikten sonra, aynı sayıda bir başka sütunda, gazetenin çıkış amacını da açıklamaktadır. Gazete; "... iki vazife-i esâsiye ile mükelleftir.

Birincisi, husûsidir ki vilâyetin vukûat-ı dâhiliye ve resmiye ve gayr-i resmiyesinin ilânına kâfildir.

İkincisi, umûmîdir ki Pay-i Taht-ı Saltanat-ı Seniyye ve vilâyât-ı sâire ve memâlik-i ecnebiye havâdisatından gazete-ler veyahut mekâtib-i mu'temede vasıtasıyla derdest edebildiği husûsâtın ve maarif ve edebiyata müteallık mebâhis ve resâilin tab' ve neşrine mütekeffildir. "

Devletler arası politika, dinler tarihi ve mezhepler arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili olarak bir yayında bulunmayan gazete, yayın hayatında kendisine örnek olarak, Tuna vilâyetinde yayınlanmakta olan Tuna gazetesini seçmiştir¹⁸².

Türkçesi vilâyet mektupçusu tarafından, Arapçası Şamlı edip Nazmi Efendi ve daha sonra Muktebes dergisini çıkaracak

181. S. V. S., y. 1315, s. 82.

182. Suriye gazetesi, S. 1, y. 1285.

olan M. Kürt Ali tarafından hazırlanan¹⁸³ Suriye gazetesi, yayın hayatına düzenli bir biçimde devam etti. Nitekim konu ile ilgili olarak bilgi veren ve gazetenin yayın hayatına başlamasından tam 32 sene sonra yayınlanan 1897 tarihli Suriye vilâyeti salnâmesi, gazetenin 32 yıl hiç aksamadan düzenli bir biçimde yayınlandığını bize haber vermektedir¹⁸⁴.

b - S a l n â m e - i V i l â y e t - i S u r i y e

Suriye'de ilk salnâme 1285 H. / 1868 M. yılında Mehmet Râşit Paşa zamanında yayınlandı. Salnâme ilk yayınlandığı yıldan itibaren her yıl düzenli bir biçimde devam etmiştir¹⁸⁵.

Vilâyet matbaasında basılan salnâme denebilir ki vilâyetle ilgili her konuda bilgi vermektedir. Tayin edilen memurlar, açılan okullar ve diğer devlet daireleri, vilâyet içindeki çeşitli bölgelerin coğrafi yapısı, iklim ve bitki örtüsü, doğum, ölüm oranları, inşâ edilen yollar, posta ücretleri v.s. gibi bilgiler bunlar arasındadır.

c - D i m a ş k G a z e t e s i

Bu gazete ilk defa 1878 yılında, haftalık Türkçe ve Arapça olarak çıktı. Gazetenin sahibi kısa bir süre sonra Mabeyn-i Hümâyun'un ikinci kâtipliğine getirilen Ahmet İzzet Paşa idi. Gazete Ahmet Cevdet Paşa'nın Suriye valiliği sırasında O'nun teşvikiyle yayın hayatına girmişti. Sayfalarında tarihi ve edebî konulara büyük yer ayırmaktaydı. Ancak gazete yayınlanmaya başlamasından 4 ay sonra kapandı. Sonra Midhat Paşa'nın valiliği sırasında yeniden yayınlanmaya başladı. Ancak gazetenin bundan sonraki yayın hayatı Ahmet İzzet Paşa'nın görevi nedeniyle Şam'dan uzaklaşması ve gazeteyle ilgilenememesi nedeniyle düzensizdi. Son olarak yayınlandığı 1887 yılına

183. Rufâi, I, 80.

184. S. V. S., y. 1315, s. 82.

185. S. V. S., y. 1315, s. 80.

kadar da böyle devam etti ¹⁸⁶.

Yayın organlarının Suriye halkı üzerindeki etkisi oldukça fazlaydı. Ancak bu etki Suriye'de çıkan sınırlı sayı ve kapasitedeki yayın organlarından ziyâde, Beyrut'ta çıkan yayınlara aitti. Zira Beyrut, belkide ülkenin en gelişmiş matbaalarına ve en büyük yayın organlarına sahipti. Burada gerek Müslümanlar gerekse gayr-i müslimler ve yabancılar tarafından bir çok süreli yayın çıkarılmaktaydı. Çeşitli dillerde yapılan bu yayınların arasında sadece kadınlara, çocuklara ve yetişkinlere yönelmiş olanları bulunduğu gibi, belli bir mezhebin yayın organı durumunda olanlar da bulunmaktaydı ¹⁸⁷. Özellikle Katolik Misyonerlerinin yaptıkları yayınlar, Hıristiyan mezhepleri arasında ve Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıkları körüklemekteydi. Nitekim 1887 de özel bir memuriyetle Beyrut'a gönderilen Hüseyin Rıza Paşa'nın konuyla ilgili olarak verdiği şu bilgiler bu görüşü destekler ve açıklar mahiyettedir. "...Beyrut'ta bir uygunsuz yol almış olup ez cümle şehrin hal ve mevkiine ve muâmelâtına münâsebet olmayacak sûrette kesir ve mütenevvi' olarak şimdileri 10 gazete mevcut olmakla ve bunların nâşir ve mürebbitleri İslâm ve Hıristiyan sunûf-ı muhtelifeden bulunmağla bazıları arasına neşriyât-ı muzırraya alet olageldiğine ve husûsile Cizvitlere (Jêsuite) mahsûs olan el-Beşîr gazetesi havâdis-i mezhebiyeye muhdas idiğü cihetle münderecât-ı münâgaşât-ı mezhebiyeden ve Katoliklik ayininin sahâbet ve iltizâmı esâsile bu mezhebe muhâlif bulunan sâir Hıristiyan mezâhibine mütearrız olacak mebâhisten ibâret olup intişârı dâimî vasıta-i şikâk..." olmaktadır ¹⁸⁸.

Osmanlı idâresi, kuşkusuz, devletin devâmı ve vatandaşların barış ve güvenlik içinde yaşamalarına engel olacak mahiyette bulunan zararlı yayınlara karşı ilgisiz kalmamıştı ve

186. Rufâi, I, 120.

187. Khairallah, s. 77-89.

188. Y. E. E., 14 / 244 / 126 / 7.

kalması da söz konusu olamazdı. Bu nedenle basın ve yayın organlarını, matbuâtı düzenleyecek bir çok kanun çıkarılmıştı. Nitekim 1857 de konuyla ilgili olarak düzenlenen ilk nizamnâme daha I. maddesinde bütün matbaaları ve bastıkları her türlü yayını ilgili birimlerin denetimine açık tutmaktaydı. 214 madde halinde düzenlenerek uygulamaya konulan bu nizamnâmeden sonra da değişen ihtiyâçlara göre yeni kanunlar çıkarılmıştı. Bu türden olarak 1865 de 34 maddelik yeni bir nizamnâme yayınlanmıştı. Gazetelerin hak ve sorumluluklarını, suç hallerini ve cezaları belirleyen bu nizamnâmeyi de 1888 ve 1894 yıllarında çıkarılan öteki nizamnâmeler izlemişti. Ancak şunu hemen belirtmekte yarar vardır¹⁸⁹ ki bu nizamnâmelerin pek çok maddesi kâğıt üzerinde kalmaktan kurtulamadı. Zira Osmanlı devletinin yabancı ülkelere tanımış olduğu imtiyazlar bu alanda da yetkili devlet organlarını ciddi bir şekilde olumsuz olarak etkilemekteydi. Zaten yıkıcı yayın ihtiva eden neşriyâtın hemen tamamı ya yabancılar ya da onlarla işbirliği içinde bulunan gayr-i müslimler tarafından çıkarılmakta idi. Bunlar ise her konuda olduğu gibi basın-yayın konusunda da yabancılara tanınan imtiyâzların arkasına saklanmakta idiler¹⁸⁹.

189. D., I. T., II, 220-229; Rufâi, I, 58-61, 75-79, 149-152, 162-176.

SONUÇ

1831 yılında Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın idâresi altına giren Bilâdu's-Şam, bu tarihten itibaren hızlı bir değişime uğradı. Bölge halkı askerlik hizmeti ile yükümlü kılındı. Feodal beylerin silahlı adam bulundurmaları yasaklandı. Dürzîler, Nusayrîler ve Bedevîler otorite altına alındı. Tütün, pamuk gibi sanayi bitkilerinin üretimi teşvik edildi ve bunlar üzerine devlet tekeli kondu. Hukuki bakımdan Müslümanlar ile gayr-i müslimler eşit sayıldı.

1840'lı yıllarda bu değişiklikleri kabullenemiyen halk arasında huzursuzluklar başgösterdi. Olaylar giderek, Batılı ülkelerin de tahrikleri sonucu isyana dönüştü. Mehmet Ali Paşa, İngiliz baskısı karşısında, oğlu İbrahim Paşa'yı Mısır'a çağırıldı. Zaten isyancılar karşısında yenilen ve ordusu dağılan İbrahim Paşa'nın da yapacağı başka birşey yoktu.

Bilâdu's-Şam 1840 yılında tekrar Osmanlı idâresi altına girdi. Aynı dönemde Osmanlı devletinde de Tanzimat hareketi başlamıştı. Bu nedenle Osmanlı idâresi, M. Ali Paşa'nın Bilâdu's-Şam'da başlattığı yenileşme hareketlerini aynı doğrultuda devam ettirdi. Bölge, İbrahim Paşa'nın idâresinden önce olduğu gibi, yine Şam, Halep ve Sayda olmak üzere üç eyalete ayrıldı. Ayrıca merkeziyetçi bir idârenin kurulabilmesi amacıyla valilerin yetkileri sınırlandırıldı. Bütçe yapılarak eyalet bütçelerinin merkezden tanzimi yoluna gidildi.

Osmanlı idâresinin yeni dönemde karşılaştığı en önemli problem, bölgede devlet otoritesinin tesisi idi. Zira daha önce gerek Batılı ülkeler, gerekse Osmanlı idâresi tarafından silahlandırılan halkın elinden silahlar toplanamadığı gibi; Marûniler, Fransızlar tarafından, Dürzîler, İngilizler tarafından silahlandırılmaya devam edildi. Bölgede özellikle İngiliz nüfûzu önemli ölçüde arttı. Hızlı toplumsal değişimler ve Batılı ülkelerin de tahrikleri sonucu, Cebel-i Lüb-

nan'da Dürzîler ile Marûniler arasında şiddetli çatışmalar çıktı.

Osmanlı idâresi, bölgede devlet otoritesinin sağlanması, güven ve asâyişin yerleştirilmesi için 1852'li yıllarda geniş bir faaliyete girdi. Bu konuda devlet idârecilerinin en önemli dayanağı 1843 yılında kuruluşu tamamlanarak, henüz gelişme döneminde olan 5. Orduy-ı Hümâyun idi. Ordu birlikleri mülkî alanda yapılan yeniliklerle desteklendi. Valilerin yetkileri 1852 tarihli bir fermanla artırılarak, ulaşım ve haberleşme ağının olmadığı bir ülkede uygulanmaya kalkılan merkeziyetçi bir idârenin sakıncaları kısmen de olsa ortadan kaldırıldı. Ancak yine Batılı devletlerin bölgedeki nüfuz mücâdeleleri nedeniyle patlak veren Kırım harbi, önemli ölçüde ilerleme kaydedilmesine rağmen, Bilâdu's-Şam'da devlet otoritesinin sağlanması konusundaki çabaları durdurdu . Ordu birliklerinin cepheye sevk edilmesi sonucu bölgede güven ve asâyişi sağlamak " başıbozuklara" düştü. Halbuki bunların Dürzî, Nusayrî ve Bedevî aşiretlerine karşı başarı sağlamaları imkânsızdı.

Kırım harbinden sonra ilân edilen Islahat Fermânı; Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nda olduğu gibi, Müslümanlar ile gayr-i müslimlerin eşit olduğunu ilân ederken, aynı zamanda azınlıkları Batılı ülkelerin vesâyeti altına koymaktaydı. Bu tarihten sonra Batılı devletlerin gerek ülkede, gerekse bölgede, siyâsi, ekonomik ve kültürel etkinlikleri hızla arttı. Bu ülkelere tanınan imtiyazlardan yararlanan gayr-i müslimler ekonomik bakımdan Müslümanların önüne geçerken Müslüman tüccar ve esnaf hızla iflâsa sürüklendi. Bu durumdan hoşlanmayan Müslüman halk ile Batılı ülkelerin kışkırtmaları sonucu gittikçe uzlaşmaz bir tavır takınan gayr-i müslimler arasında durum gerginleşti. 1860 yılında Cebel-i Lübnan'da Dürzîler ile Maruniler arasında çıkan çatışmalar hızla Şam ve çevresine doğru yayıldı. Bu olaylar o güne kadar bölgede çıkan çatışmaların hiçbirisi ile kıyas kabul etmeyecek ölçüde büyüktü.

Cebel-i Lübnan olayları, Osmanlı devleti için çok ciddi bir takım diplomatik olaylara yol açtıktan sonra nihâyet Cebe-

1-i Lübnan'a özel statü ile mutasarrıflık verilmesi yoluyla çözümlendi. Bu konuda Osmanlı diplomasisinin başarısı gerçekten kayda değer bir olay olarak kabul edilebilir.

Osmanlı idâresi Cebel-i Lübnan'a tanınan özel statünün bir benzerinin bütün ülke genelinde uygulanmasını isteyen Batılı ülkelerin isteklerine engel olmak; mülkî ve adlî alanda ortaya çıkan ihtiyaçları gidermek amacıyla 1864 yılında bir "Vilâyet Nizamnâmesi" hazırlayarak bunu yavaş yavaş ülke genelinde uygulamaya koydu.

Şam ve Sayda eyâletleri birleştirilerek "Suriye vilâyeti" adıyla yeni bir vilâyet teşkil edildi. Vilâyet; sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyeye ve köylere ayrıldı. Mülkî amirlerin görev ve yetkileri yeniden gözden geçirilirken, halkın bir anlamda idâreye katılması demek olan vilâyet, sancak ve kaza idâre meclisleri kuruldu.

"Vilâyet Nizamnâmesi" sadece mülkî alanda değil adlî alanda da geniş çaplı bir reform hareketinin temelini oluşturmaktaydı. Nizamnâmede, Ticaret mahkemelerinden başka, her kazada bir "Meclis-i Deâvî", her sancak merkezinde bir "Meclis-i Temyîz" ve her vilâyet merkezinde de bir "Divân-ı Temyîz" kurulması emronulmaktaydı. Bu mahkemeler hem Müslümanların, hem de zımmîlerin yargı işlerine bakacaktı. Böylece ülkede, Müslümanların davalarına bakan Şerî mahkemeler, zımmîlerin davalarına bakan Cemaat mahkemeleri, yabancıların davalarına bakan Konsolosluk mahkemeleri ve ticâret davalarına bakan Ticâret mahkemelerinin yanında bir de hem Müslümanların, hem de zımmîlerin davalarına bakacak Nizâmiye mahkemeleri kurulmaktaydı.

Osmanlı idâresi, mülkî ve adlî alanda bir çok yenilikleri gerçekleştirirken halkın hayat seviyesinin yükseltilmesi konusunda da çaba sarfetmekteydi. Bu nedenle 1858 yılında bir arâzi nizamnâmesi çıkarılmış, bunu tapu ve kadastro işlerini düzenleyen bir başka nizamnâme izlemişti. Ayrıca tut, ipek böceği, pamuk ve tütün gibi endüstri bitkilerinin yetiştirilmesini teşvik eden bir çok nizamnâme de yürürlüğe konulmuştu.

1870'li yıllara gelindiğinde gayr-i müslimlerin ekonomik ve kültürel durumları eskiye oranla daha iyileşmişti. Zira Batılı ülkelere tanınan imtiyazlar ve himâye hakkından en çok yararlanan azınlıklardı. Bunlar, imtiyazlar sayesinde yargı organlarının denetiminden kaçarken, konsoloslukların himâyesine sığınarak devlete olan vergi yükümlülüklerini de yerine getirmemekte idiler. Ayrıca bu azınlıkların büyük çoğunluğu; çift pasaportlu olmaları nedeniyle de, ticarî alanda en imtiyazlı tüccâr olma hakkına sahip olup, bu vasfıyla da Müslüman tüccârların aleyhine hızla gelişip serpilmekteydiler. Batı ile ilişkilerinde bu derece kazançlı çıkan gayr-i müslimlerin, kültürel açıdan da aynı durumda olduklarını söylemek oldukça zordur. Çünkü, Batı kültüründen etkilenen gayr-i müslimlerin genç kuşakları, bu etki nedeniyle hem bir çok konuda eski nesile muhalefet ettiler, hem de, Batılı ülkeler arasındaki hasmâne ilişkilerin bir sonucu olarak birbirlerine düştüler. Şüphesiz bu, Osmanlı idâresi için başka bir problem teşkil etmekteydi.

Müslümanlara gelince; bunların durumlarının pek iç açıcı olduğu söylenemezdi. Müslüman tüccâr, azınlıklar karşısında gerilerken, esnâf da yabancı mallar karşısında rekâbet edemeyerek kepenk indirmek zorunda kaldı. Daha önce belirtilen arâzi nizamnâmesi ile toprak mülkiyeti yeniden düzenlenmek istenmiş ve bu nedenle miri arâzide zilliyet hakkına sahip olanlara mülkiyet hakkı da verilmişti. Ancak, 1870'li yıllara gelindiğinde , özellikle tefecilik ve daha önce mültezim durumunda olan eşrâfın tapu nizamnâmesini kötüye kullanması gibi nedenlerle, küçük toprak sahiplerinin toprakları-Cebel-i Dürûz bölgesi hariç- büyük oranda mutasarrıflarının ellerinden çıktı.

Osmanlı idâresi, saymış olduğumuz bu olumsuz şartlara rağmen, 1870'li yıllarda vilâyette geniş ölçüde güven ve asâyişi sağlamayı, devlet otoritesini kırsal alanlara doğru yaymayı başardı. 1877 Osmanlı-Rus harbi sırasında ıslahat faaliyetleri, bir ara sekteye uğramakla birlikte, savaşın sona ermesinden sonra hızla devam ettirildi. Vilâyete gönderilen

ciddî, becerikli ve devlet işlerinde tecrübeli valiler sayesinde başta güvenlik konusu olmak üzere, vilâyetin mülkî, malî ve adlî işleri düzene kondu. Bundan sonra artık Müslümanlarla azınlıklar arasında 1860'dan önce olduğu gibi, geniş çaplı olayların çıkmasına meydan verilmedi. Bedevîlerin yerleşikler üzerindeki baskıları kaldırılarak Halep, Hama ve Müzeyrip hattına kadar gerilemiş olan ekili-dikili alanların sınırları genişletildi. Cebel-i Nusayriye, Cebel-i Dürûz ve nihâyet 1890'lı yıllara doğru Kerek bölgesi de otorite altına alındı.

Osmanlı idâresine karşı İngilizler tarafından desteklenen ve tahrik edilen Dürzîler ve Kerek Bedevîlerinin, Fransızlar tarafından desteklenen Marunîlerin ve Amerikalılar tarafından desteklenen Nusayrîlerin bu şekilde devletin denetimi altına alınması kuşkusuz mevcut şartlar altında büyük başarıydı.

Bâb-ı Âlî vilâyetin daha iyi idâre edilebilmesi amacıyla, özellikle Batılı ülkelerin yoğun nüfûz mücâdelesine sahne olan Kudüs'ü Suriye'den ayırarak burayı doğrudan merkeze bağladı. Bunu; Beyrut'un ayrı bir vilâyet olarak teşkilâtlandırılması izledi.

Güvenlik ve asâyiş konusu şüphesiz, en önemli konuydu. Ancak vilâyet idâresi, vilâyette güven ve asâyişin teminiyle yetinmedi. Halkın refah seviyesini artırma çabasına girerek, bu konuda büyük mesâfe aldı. Bir çok yerleşim birimleri arasında yollar yapılarak ulaşım problemi çözümlenmeye çalışıldı. Özellikle vilâyet merkezi Şam, güzel ve ihtiyâca cevap verecek ölçüde büyük binalarla donatıldı. Şam ile Medîne, belki de Osmanlı devletinde gerçekleştirilen en büyük projelerden birisi olan Hicaz demiryolu ile birbirine bağlandı.

İmar ve bayındırlık faaliyetlerinin yanında halkın bilim ve kültür düzeylerinin yükseltilmesi ve gerekli ıslahatların gerçekleştirilmesinde ihtiyâç duyulan elemanların yetiştirilmesi konusunda da geniş bir eğitim hareketi başlatıldı. Gerçi eğitim alanında en önemli adım 1869 tarihli Maarif Nizamnâmesi ile atılmıştı. Fakat bu nizamnâmede öngörülen okullaşmanın gerçekleşmesi ancak 1880'den sonra vilâyetlerde maarif müdür-

lüklerinin kurulmasıyla hız kazandı. İdâre Misyoner okullarının yıkıcı faaliyetlerine karşı, bir taraftan gezici vâizler vasıtasıyla halkı uyarırken, öte yandan da gerek ilk, gerekse orta dereceli okulları yayarak hem kendisinin, hem de halkın ihtiyâçlarına cevap vermeye çalıştı. İlk ve orta seviyede bir çok okul açıldı. Osmanlı idâresi, faaliyetlerini varlığı açısından zararlı gördüğü Misyoner okullarını denetim altına almak için bir çok teşebbüslerde bulundu. Ancak bu konuda fazla bir mesâfe alındı denilemez. Bir dereceye kadar Müslüman çocukların , Misyoner okullarına gitmelerine engel olundu. Ancak ne yabancı okullarının programlarını denetlemek ne de Hıristiyan ve Yahudi çocuklarını devlet okullarına çekmek mümkün oldu.

Bütün bunlara dayanarak şurasını gayet açıkça söyleyebiliriz ki; Osmanlı devleti, bütün siyâsî sosyal, ekonomik ve kültürel problemlere rağmen Suriye vilâyetinde, yerleşik Sünnî Müslümanların desteğini sağlamayı başardı. Göçebe Sünnîler de yani Bedevîler, geniş ölçüde otorite altına alındılar. Dürzîler, Nusayrîler ve Mütevâlîler gibi heterodoks İslâm toplulukları ise idâreye tam destek vermeseler de yabancılarla işbirliğine girmekten uzak durdular. Gayr-i müslimlere gelince; Osmanlı idâresi, Batılı ülkelerin, Osmanlı vatandaşlarına bol bol dağıttıkları himâye hakkının sınırlandırılması konusunda epeyce mesâfe aldı. Azınlıklar kısmen denetim altına alındılar. Ancak hiç bir zaman bu zümre Osmanlı devletine ve komşuları Müslüman halka sempatiyle bakmadılar.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

A. TÜRKÇE KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi:

Ayniyat Defterleri.

Dosya Usulüne Göre İradeler.

Husûsi İradât.

İradeler, Dahiliye.

İradeler, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye.

İradeler, Hariciye.

İradeler, Maarif.

İradeler, Meclis-i Mahsûs.

İradeler, Meclis-i Vâlâ.

İradeler, Şûray-ı Devlet.

Suriye Gelen-Giden Defterleri.

Yıldız Esas Evrak.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi:

Dosya ve Evraklar.

Düstur, Salnâmeler ve Gazeteler:

Düstur(I. Tertip, 1. ve 2. Baskılar).

Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis.

Salnâme-i Cebel-i Lübnan.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye.

Salnâme-i Maarif-i Umûmiye.

Salnâme-i Vilâyet-i Suriye.

Suriye Gazetesi.

K i t a p v e M a k a l e l e r

AHMET CEVDET, Tezâkir, Yayınlayan: Cavid Baysun, I-IV, TTK
Yay. Ankara, 1963.

_____, Tarih-i Cevdet, Sadeleştiren: Tefvik Temelkuran, I-XII, İstanbul, 1974.

AHMET VEFİK BEY, Tekâlif Kavâidi, Dersaadet, 1330.

AKARLI, E. Deniz, Cebel-i Lübnan'da Mutasarrıflık Düzeni 1861-1915, (Basılmamış Doktora Tezi) Boğaziçi Ün. Eylül, 1981.

AKGÜN, Seçil, "Kurtuluş Savaşı Öncesi Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Yaşamına Etkisi", X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri, Ankara, 1986.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Dicle Ün. Hukuk Fak. Yay. No: 6, Diyarbakır, 1986.

AKSOY, Gönül, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul, 1968.

ALİ REŞAT, Devlet-i Osmaniye Asrı Hazır Tarihi, Dersaadet, 1328.

ALPTEKİN, Coşkun, Dımaşk Atabegliği (Tog-Tekinliler), Marmara Ün. Yay. No: 424, İstanbul, 1985.

ATASOY, A. R., Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi, İstanbul, ?.

ATAY, F. Rifki, Zeytin Dağı, İstanbul, 1970,

BALTACI, Cahid, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstan-

- bul, 1976.
- BARKAN, Ö. Lutfi, "Toprak Hukuku ve 1274 Tarihli Arazi Kanun-nâmesi", Tanzimat, İstanbul, 1940.
- BELGESAY, M. R. "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", Tanzimat, İstanbul, 1940.
- BİLSEL, Cemil, "Tanzimatın Harici Siyaseti", Tanzimat, İstanbul, 1940.
- CEMERCİER-QUELQUEJAY, Chantal, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ve Orta Doğu, Çev: Rasih Malyalı, ODTÜ Yay. No: 6, Ankara, 1984.
- EL-CEZÂİRÎ, Abdulkadir, MANASTIRLI RİFAT BEY ve ABDÜLBÂSİD EL-ALEMÜNÎ, Sam'ın Tarih-i Müberrerâtı, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kütüphânesi, Yazma: 3.
- CİN, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Ankara, 1978.
- ÇADIRCI, Musa, Tanzimata Girerken Türkiye'de Şehir İdâresi, (Basılmamış Doktora Tezi) DTCF Ankara, 1972.
- _____, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine", Belleten, XXXIV, Sayı, 135.
- ENGELHARDT, Türkiye ve Tanzimat, Çev: Ali Reşat, İstanbul, 1912.
- ERGİN, Osman, Türk Maarif Tarihi, I-III, İstanbul, 1977.
- FIĞLALI, E. Ruhi, Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri, İstanbul, 1980.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "1840'dan 1841'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", Belleten, X(1946).

- HALİDİ, Mustafa ve FERRUH, Ömer, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, Çev: Osman Şekerci, İstanbul 1968.
- HAMİDULLAH, Muhammed, İslam'a Giriş, Çev: Kemal Kuşçu, İstanbul, 1961.
- HIFZI VELDET, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat, İstanbul, 1940.
- HİTTİ, K. Philip, Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev: Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, 1981.
- İNALCIK, Halil, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" Belleten, CXXVIII, Sayı, 109-112.
- İSMAİL HAKKI, Hukûk-ı İdâre, Dersaadet, 1327.
- KARAL, E. Ziya, Osmanlı Tarihi, V-VIII, TTK Yay. Ankara, 1983.
- KARASAPAN, Celal Tefvik, Filistin ve Şarku'l-Ürdün, I-II, İstanbul, 1942.
- KARPAT, Kemal, "Sultan Abdülhamit II'nin Pan-İslamik Siyaseti: Yanlış Bir Görüşün Tesbiti", X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri, Ankara, 1986.
- KAYABALI, İ. ve ARSLANOĞLU, C., Doruk, Ordu Özel Sayısı, Sayı, 1, Ankara, 1976.
- KODAMAN, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul, 1980.
- KOLAĞASI HAKKI, Osmanlı Ordusu, İstanbul, 1325.
- KUZGUN, Şaban, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 1, Kayseri, 1984.

- KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat, Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetle-ri, I(1580-1838), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. No: 42, Ankara, 1974.
- LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğusu, Çev: Metin Kıratlı, TTK Yay. Ankara, 1970.
- MANSFIELD, Peter, Osmanlı Sonrası Türk ve Arap Dünyası, Çev: Nuran Ülken, İstanbul, 1975.
- MİDHAT, Ali Haydar, Midhat Paşa, İstanbul, 1325.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, Netâyicu'l-Vukuat. Sadelestiren: Neset Çağatay, I-IV, TTK Yay. Ankara, 1979, 1980.
- OKANDAN, G. Recai, "Amme Hukukunda Tanzimat Devri", Tanzimat, İstanbul, 1940.
- ORHONLU, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Asfretlerin İskânı, İstanbul, 1987.
- ORTAYLI, İlber, Tanzimattan Sonra Mahalli İdâreler(1840-1878), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdâresi Enstitüsü Yay. No: 142, Ankara, 1974.
- _____, Türkiye İdâre Tarihi, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdâresi Enstitüsü Yay. No: 180, Ankara, 1979.
- OWEN, Roger, "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi", Çev: Serdar Turgut, Toplum ve Bilim, 23 Güz 1983.
- ÖKE, M. Kemal, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914), İstanbul, 1982.
- ÖZTÜRK, Osman, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay. İstanbul, 1973.

- PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, 1983.
- ROHDE, Hans, Asya İçin Mücadele Sark Meselesi, Çev: Binbaşı Nihat, İstanbul, 1932.
- ES-SABBAĞ, Leyla, "Osmanlı İdâresinin İlk Devrinde Arap Ülkelerindeki Fikir Hayatının Yeniden Değerlendirilmesine Doğru", Çev: Tahsin Ö. Taha, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı, 44, İstanbul, Ekim 1986.
- SAİD PAŞA, Hâtırat, I-II, İstanbul, 1328.
- SONYEL, Salâhi R., "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", Belleten, XLIX, (1985).
- ŞAHİN, Süreyya, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul, 1980.
- ŞEŞEN, Ramazan, Salahaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti, (Hicri 569-589/Milâdi 1174-1193), İstanbul Üniv. Edb. Fak., Yay. No: 2864, İstanbul, 1983.
- ŞEYH MUHSİN FANİ, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici, İstanbul, 1336.
- TACAN, Necati, "Tanzimat ve Ordu", Tanzimat, İstanbul, 1940.
- TÖRÜK, Vecihi, Türkiye'de İdâre Teskilâtı, İçişleri Bakanlığı Yay. 111-1, Ankara, 1945.
- TUĞ, Salih, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, İstanbul, 1969.
- US, H. Tarık, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İstanbul, 1940.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Mekke-i Mükerrreme Emirleri, TTK Yay. Ankara, 1972.

- _____, Osmanlı Devletinin İlmiye Teskilâtı, TTK Yay. VIII. Dizi, Ankara, 1984.
- UÇOK, Coşkun, Siyasal Tarih, (1789-1960), A. Ü. Hukuk Fak. Yay. No: 451, Ankara, 1980.
- UÇOK, Coşkun ve MUMCU, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, A. Ü. Hukuk Fak. Yay. No: 455, 2. Baskı, Ankara, 1981.
- ÜLMAN, Halûk, 1860-1861 Suriye Buhranı, Ankara, 1966.
- ÜNAL, Sevim, "Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1984.
- YEDİYILDIZ, Bahaaddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", Vakıflar Dergisi, Sayı, 14, Ankara, 1982.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, A. Ü. İlahiyat Fak. Yay. No: 154, Ankara, 1982.

B. ARAPÇA KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

A r ş i v K a y n a k l a r ı

S u r i y e , M e r k e z u M ü d ü r i y y e t i ' l -
V e s â i k i ' t - T â r i h i y e :
Sicillâtu's-Şeriyeye li's-Şam.
Defâtiru Derkenâr.

K i t a p v e M a k a l e l e r

AHMET EMİN, Zuamâu'l-İslah fî'l-Asri'l-Hadis, Beyrut, ? .
EL-ALLÂF, A. Hilmî, Dımask fî Matla'l-Karni'l-İsrin, Tahkik ve Önsöz: Cemil Nafsa, Şam, 1986.

- ANTONIUS, George, Yakazatu'l-Arab, Arapçaya çev: Nasîreddin Esed ve İhsan Abbas, Beyrut, 1962.
- EL-ARİF, Arif, el-Mufasssal fî Tarini'l-Kuds, Kudüs, 1961.
- EL-ASELÎ, C. Kâmil, Vesâik Mukaddesiyye Tarihiyye, I,II, Amman, 1983.
- EL-ATTAR, Nadir, Tarihu Suriye fî'l-Usûri'l-Hadise, Şam, 1962.
- BARÛDÎ, Fahri, Müzekkirâtu Barûdi, I-II, Beyrut, 1951.
- BEDRÂN, Abdulkadir, Münâdemetu'l-Etlâl ve Müsâmeratü'l-Hayal, Şam, 1960.
- BEHÇET, Muhammed ve ET-TEMİMÎ, Refik, Vilâyetu Beyrut el-Kısmu'l-Cenûbî, Beyrut, 1335.
- BERAV, Tefvik Ali, el-Arab ve't-Türk fî'l-Ahdi'd-Düstûri el-Osmanî 1908-1914, Kahire, 1960.
- EL-CABERTÎ, Abdurrahman, Acâibu'l-Ahbar, Kahire, 1332.
- DERVEZE, M. İzzet, Müzekkirât ve Tescîlât, I-II, Şam, 1984.
- ED-DİMAŞKÎ, Mihail, Tarihu Havâdisi's-Şam ve Lübnan ev Tarihu Mihail ed-Dımaşkî (1782-1841), Tahkik: Ahmet Gassân Sabânu, 2. Baskı, Şam, 1982.
- ED-DİMAŞKÎ, Mihail Berrick, Tarihu's-Şam (1720-1782), Tahkik: Ahmet Gassân Sabânu, Şam, 1982.
- ED-DİBS, Yusuf, el-câmiu'l-Mufasssal fî Tarihi'l-Mevârine-ti'l-Muassal, Beyrut, 1905.
- FREDRİK BEY, Tarihu Şarkı'l-Ürdün ve Kabâilihâ, Arapçaya çev: Bahaddin Doğan, Kudüs, 1935.
- GARÂYİBE, Abdulkerim, Mukaddimetu Tarihi'l-Arab el-Hadis,

- I-II, Şam, 1960.
- EL-HAKÎM, Yusuf, Suriye ve'l-Ahdi'l-Osmanî, 2. Baskı, Beyrut, 1980.
- EL-HALLÂK, Ahmet el-Bedîrî, Havâdisu Dımaşk el-Yevmiyye (1741-1762), Tahkik: Ahmet İzzet Abdulkerim, Kahire, ?,
- HANNA, A. A., el-Kadiyyetü'z-Zirâiyye ve'l-Hareketü'l-Fellâhiyye ff Suriye ve Lübnan, 1820-1922, Beyrut, 1975.
- HATTAB, M. Şit, Kâdetu Fethi's-Şam ve Mısr, Beyrut, 1965.
- HİNŞAT, Yusuf Musa, Tarâifu'l-Ems Ğarâibu'l-Yevm, Harısa-Lübnan, 1936.
- EL-HİLALÎ, Abdurrazzak, Tarihu't-Ta'lîm ff Irak ff'l-Ahdi'l-Osmanî, Bağdat, 1959.
- EL-HÜRÎ, Şakir, Mecmau'l-Meserrât, Beyrut, 1908.
- EL-HUSNÎ, M. Edib, Âl-i Takiyuddin, Müntehabâtu't-Tevârih li-Dımaşk, Şam, 1927.
- EL-HUSRÎ, Satı', el-Bilâdu'l-Arabiyye ve'd-Devletu'l-Osmaniyeye, 2. Baskı, Beyrut, 1960.
- _____, Dürûs ff Usûli't-Tedris, I-II, 2. Baskı, Bağdat, 1925.
- _____, Havliyyetu's-Skâfe, I. Sene, Kahire, 1945.
- _____, Müzekkirâti ff'l-Irak, I-II, Beyrut, 1968.
- HÜSEYİN, M. Kâmil, Taifetu'd-Dürûz Tarihuhâ ve Akâiduhâ, Kahire, 1962.
- EL-KÂSİMÎ, Cemaleddin, Islâhul'l-Mesâcid mine'l-Bid' ve'l-Avâid, Kahire, 1341.
- EL-KÂSİMÎ, Cemaleddin ve EL-AZM, Halil, Kâmûsu's-Sınâatı's-Şâmiye, I-II, Paris, 1960.

- KUDÂME, Ahmet, Meâlim ve A'lâm fî Bilâdi'l-Arab, Şam, 1965.
- KUSATLI, Numan, er-Ravdatu'l-Gınâ fî Dimaşkı'l-Feyhâ, Beyrut, 1879.
- KÜRT ALİ, Muhammed, Gûtatu Dimaşk, 3. Baskı, Şam, 1984.
- _____, Hıttatu's-Şam, I-VIII, Şam, 1925-1928.
- _____, Hükümetü'l-Mısriyye fî's-Şam, Kahire, 1342.
- EL-MAGRİBİ, Abdulkadir, "Yahûdu's-Şam munzu Mieti Âm", Muhâdarâtu'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-Arabî, II. Cilt, Dimaşk, 1954.
- MATRAN YUSUF BEDRAN, Nebze Tarihiyye fî Aslı't-Tâifeti'l-Mâruniyye ve İstiklâlihâ bi Cebel-i Lübnan min Kadîmi'd-Dehr hatta'l-Ân, 3. Baskı, Beyrut, 1929.
- EL-MAZİ, Münib ve MUSA, Süleyman, Tarihu'l-Ürdün fî'l-Karni'l-İsrîn, Amman, 1959.
- MİŞAKKA, Mihail, Meshedu'l-Ayan bi Havâdisi Suriye ve Lübnan, (Bilâdu's-Şam fî'l-Karni't-Tasi' Aşar isimli kitabın bir kısmı olarak basılmıştır.), Tahkik: Süheyl Zekkâr, Şam, 1982.
- POLİAK, A. N. el-İkta fî Mısra ve Suriye ve Filistin ve Lübnan, Arapçaya çev: Atıf Kerem, ? , 1949.
- RAFIK, Abdulkerim, el-Arab ve'l-Osmaniyyun (1516-1916), Şam, 1974.
- _____, Buhûs fî't-Tarihi'l-İktisâdî ve'l-İçtimâî li Bilâdi's-Şam, Şam, 1985.
- _____, "Gazze: Dirâse Umrâniyye ve İçtimâiyye ve İktisâdiyye min Hilâli'l-Vesâiki's-Şeriyye", (1273-1277 / 1857-

- 1861), el-Mü'temeru'd-Devli es-Sâlis li-Târihi Bilâdi's-Şam, Amman, 1980.
- _____, "el-İktisâdu'd-Dımaşkî fî Muvâceneti'l-İktisâdi'l-Urubî fî'l-Karni't-Tasi' Aşar", Mecelletu Dirâsat Tarihiyye, Sayı, 17-18, Şam, Ağustos 1984.
- _____, "Kafiletu'l-Hacci' ş-Şâmî ve Ehemmiyetuhâ fî'd-Devleti'l-Osmâniyye", Mecelletu Dirâsat Tarihiyye, Sayı, 6, Şam, Eylül 1981.
- _____, el-Masriku'l-Arabî fî'l-Ahdi'l-Osmanî, Şam, 1981-1982.
- _____, "Mezâhir mine'l-Hayâti'l-Askeriyyeti'l-Osmaniyye fî Bilâdi's-Şam mine'l-Karni's-Sâdis Aşar", Mecelletu Dirâsat Tarihiyye, Sayı, 1, Şam, Mart 1980.
- _____, "Mezâhir mine't-Tanzîmi'l-Hırafi fî Bilâdi's-Şam fî'l-Ahdi'l-Osmanî", Mecelletu Dirâsat Tarihiyye, Sayı, 4, Şam 1981.
- _____, "Mezâhir Sükkâniyye min Dımaşk fî'l-Ahdi'l-Osmanî", Mecelletu Dirâsat Tarihiyye, Sayı, 15-16, Şam, Mayıs 1984.
- REŞİT RIZA, Muhtârât Siyâsiyye min Mecelleti'l-Menar, Derleyen: Vecih Kevserânî, Beyrut, 1980.
- ER-RUFÂİ, Şemseddin, Tarihu's-Sahâfeti's-Suriye, I-II, Kahire, 1969.
- RÜSTEM, Esed, Beyân bi Vesâiki's-Şam ve ma Yusâidu ala Fehmi-hâ ve Yuvaddihu Makâsıda Muhammed Ali Bâşa, I-IV, Beyrut, ? .

SERKİS, Selim, Garâibu'l-Mektubci, Kahire, 1896.

EŞ-ŞATTİ, Ahmet Şevket, Tarihu't-Tıb Inde'l-Arab fi'l-Usûri'l-Hadise, Şam, 1980.

ŞEKİP ASLAN, Mecelletu's-Şura, 15 Cumadiyessani, Beyrut, 1344.

EŞ-ŞİHÂBÎ, Haydar, Tarihu'l-Emir Haydar Ahmet es-Sihâbî, Kahire, 1900.

ET-TAVİL, Galib, Tarihu'l-Aleviyyin, Beyrut, ? .

VASFİ ZEKERİYA, Asâiru's-Şam, I-II, 1945.

Yazarı Belirsiz, Müzekkirât Tarihiyye an Hamlati İbrahim Paşa ala Suriye li Müellifin Meçhul, Tahkik: Ahmet Gassân Sabânu, Şam, ? .

C. BATI DİLLERİYLE YAZILMIŞ KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

A r ş i v K a y n a k l a r ı

France, Archives du Ministère des Affaires Etrangères:

Correspondance Commerciale, Turquie: Damas, I-IV.

K i t a p v e M a k a l e l e r

ABD-AL-RAHİM, Abu Husayn, Provincial Leaderships in Syria (1575-1650), Beirut, 1985.

BOURON, N., Les Druzes: Histoire du Liban et de la Montagne Haouranise, Paris, 1962.

CUINET, Vitale, Syrie, Liban et Palestine, Paris, 1896.

DUSSOUD, Renè, Histoire et Religion des Nosairis, Paris, 1900.

- GIB , H. A. R. and BOWEN, Harold, Islamic Society and the West, Vol I, Part I-II, London, 1950-1954.
- GUYS, Henri, Esquisse de L'Etat Politique et Commerciale de la Syrie, Paris, 1862.
- HITTI, K. Philip, Lebanon in History, London, 1957.
- KARPAT, H. Kemal, Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press, 1985, Amerika.
- KHAÏRALLAH, K. T., La Syrie, Paris, 1912.
- KHOURY, S. Philip, Urban Notables and Arab Nationalism, The Politics of Damascus 1860-1920, Cambridge, 1983.
- LAORTY, Hadji, La Syrie, Paris, 1855.
- MA'OZ, Moshe, Ottoman Reform in Syrie and Palestine 1840-1861, Oxford, 1968.
- PANZANC, Daniel, "L'Affrontement Turco-Egyptienne de 1830-1840", Economie et Société Dans L'Empire Ottoman, (fin du XVIIIe début du XXe siècle), publié par Jean-Lois Bacqué, Grammont et Paul Dumont, CNRS, Paris, 1983.
- PASCUAL, Jean-Paul, "La Syrie à L'Epoque Ottomane (Le XIXe siècle)", La Syrie d'Aujourd'hui, (édité par André Raymond), Paris, 1980.
- PIC, Paul, Syrie et Palestine, Paris, 1924.
- ER-RAFIK, Abdulkerim, The Province of Damascus (1723-1783), Beirut, 2. nd. ed., 1970.
- SAAB, Hassan, The Arap Federalist of the Ottoman Empire, Djambatan-Amsterdam, 1958.

TRESSE, K., Le Péelerinage Syrien aux Villes Saintes de L'islam, Paris, 1937.

VOLNEY, C. F., Voyages en Egypte et en Syrie(Publie avec une introduction et des notes par Jean Gaulnier), I-II, Paris, 1959.

ZEINE, Zeine, The Emergence of the Arab, Beirut, 1966.

Ek: 1

1840-1908 Yılları Arasında Suriye'de Görev Yapan Valilerin Listesi^x:

<u>Valinin Adı</u>	<u>Görev Tarihi</u>		<u>Görev Süresi</u>		
	<u>Hicri</u>	<u>/ Milâdi</u>	<u>Yıl</u>	<u>Ay</u>	<u>Gün</u>
Hacı Ali Paşa(2. defa)	1256	/ 1840	—	1	20
Necip Paşa	1257	/ 1841	1	—	—
Ahmet Paşa	1257	/ 1841	-	3	-
Bağdatlı Ali Rıza Paşa	1258	/ 1842	3	-	-
Halit Paşa	1261	/ 1845	-	1	-
Ali Paşa	1261	/ 1845	1	-	-
Musa Safvetî Paşa	1262	/ 1846	2	-	-
Halil Kâmilî Paşa	1264	/ 1848	1	-	-
Osman Paşa	1265	/ 1849	1	-	-
Damat M. Sait Paşa	1266	/ 1850	1	-	-
Erzincanlı A. İzzet Paşa	1267	/ 1851	1	-	-
İshak Paşa	1268	/ 1852	-	4	-
Ali Aşkar Paşa	1268	/ 1852	1	6	-
M. Arif Paşa	1270	/ 1854	-	4	-
Salih Vâmık Paşa	1271	/ 1855	1	-	-
Sadr-ı Esbak Mahmut Nedim Paşa	1272	/ 1855-1856	-	11	-
Mustafa Paşa	1273	/ 1856	-	1	-
Ahmet İzzet Paşa	1273	/ 1856	-	11	-
Kütahyalı Ali Paşa	1274	/ 1857	1	-	-
Halil Kâmilî Paşa (2. defa)	1275	/ 1858	-	3	-
Ahmet İzzet Paşa	1275	/ 1858	1	-	-
Muammer Paşa	1276	/ 1859	-	3	-
Mehmet Emin Paşa	1277	/ 1860	-	-	-
Zaptiye Müşîr-i Esbak Mehmet Paşa	1278	/ 1861	1	1	-
Sadr-ı Esbak Şirvanlı Mehmet Rüşdî Paşa	1279	/ 1862	2	5	-

x. S. V. S., y. 1311, s. 70-79.

Esad Muhlis Paşa	1282 / 1865	-	9	-
Mehmet Râşit Paşa	1283 / 1866	5	3	-
Abdullâtîf Subhî Paşa	1288 / 1871	1	3	-
Mehmet Halit Paşa	1289 / 1872	1	7	-
Esat Paşa	1292 / 1875	-	5	-
A. Hamdi Paşa	1292 / 1875	1	4	-
Râşit Nâşit Paşa	1293 / 1876	-	8	-
Ziya Paşa	1293 / 1876	-	4	-
Ömer Fevzi Paşa	1294 / 1877	-	-	8
A. Cevdêt Paşa	1295 / 1878	-	9	3
Sadr-ı Esbak Midhat Paşa	1295 / 1878	1	8	10
Sadr-ı Esbak Ahmet Hamdi Paşa	1296 / 1879	5	-	14
(2. defa)				
Râşit Nâşit Paşa(2. defa)	1301 / 1884	2	5	15
Nazif Paşa	1304 / 1887	1	8	8
Mustafa Asım Paşa	1305 / 1888	1	9	21
Osman Nuri Paşa	1307 / 1890	-	6	21
Vali Vekili İsmail Kemal Bey	1308 / 1891	-	1	3
Raûf Paşa	1308 / 1891	2	-	-
Osman Nuri Paşa (2. defa)	1310 / 1893	1	11	17
Nasûhi Bey (Vekîl-i Vali)	1312 / 1895	-	-	26
Hüseyin Refik Paşa	1312 / 1895	1	-	2
Hüseyin Nazım Paşa	1313 / 1896	13	-	-

تکوی مکایمهای و کانیها هینیه معوض بچ و بیخ لریه
مطمع ماض و بودفته تکوی عالی اصفا لریه عمن و بیاه اولیای و طرح بوظوف بقی نه انکله فوناسوس و نامورای برهوالیه بینه افغان
نویله و انشده اولیای بیانه مستغنی بونی و بوللک معاونه معنوبدی بقی ناده شام مشلی سابقه قیوم بی ای افغان یوسف و ایوب
مستولک فونافلیه کیره رک اخسامنه هانت بینه و نهجه کمرایا و نهها عیاسی بربره موسطرده ر و کرانه الهی اریک مقوم بربره کیره و کپورک بربره
اکام اولیه شامه کاتب جبار بران قری الرده ناکهل ابله افاعت اولینه بره اولیه میرالوی حشل نام مفسد مقوم ایوب بی افغان
علنا بفراف رفته شام فونافلیه دعوت و ایبشاد و کیره ضیافت آنکه اولینه بره اولیه رفیع افغان بری مقوم مکین کینک و کینک مقوم
و شام ایوب بی افغان رقی قوس شیف مالونه افغان موسطرده آنکه اولینه بره اولیه طریقه افغان بولونده جبار الهیه اولیای رقی و کیر
ایوب بی یه مقوم مکین فونافلیه کیره کله مداونت آنکه اولینه بره اولیه افغانی فضا کوندریانه و فشر و جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
علیه شکر جاکانه من و کورما فینه شریف الخ نه احوال جیره ناک افغانی فضا کوندریانه و فشر و جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
شکر معوضه اعلاسی کلشیکه الخ معافی لاجه اخی اولیه فادک فضا کوندریانه و فشر و جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
و طر و شکر بی افغان بودفته معاضه ساعده سینه لینه استنادا قریب نفی اولیه افغان ابوامینک خادنده اریک در کیره مقوم
ایوب بی کون الهیه مذکور و فشر و جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
له المرسول با صیحه و بر کینت من افجوط ابله کدرک اولیه بر افغانی کشت و کنار افغان اولیه مقوم ایوب بی افغان
یا شام بی لینه کفره با طر اریک مشا ربه نه ایوب کدرک و کدرک بر افغانی کدرک و کنار افغان اولیه مقوم ایوب بی افغان
بره ایوب طولده رده معاطرفه و کدرک الخ نه معاضه کدرک کدرک شامه مذکور (و شامه ایوب بی افغان) و شامه مذکور
بانیای کیره کدرک ناک و نرا فاسق و اوادنه فالضرب کدرک کدرک شامه مذکور (و شامه ایوب بی افغان) و شامه مذکور
بشیر و افغان بیضاک و ساطیلد میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی میرالوی
تجربه فلیفه و شامه نهجه کمرایا و نهها عیاسی بربره موسطرده آنکه اولینه بره اولیه طریقه افغان بولونده جبار الهیه اولیای رقی و کیر
و مذاشت ایدک ال الفیه فادرا افغانه جانت آنکه الهیه الحامل مقوم بربره کیره و کپورک بربره کیره و کپورک بربره
و ایضا فادرا فونالی بولونده بناز مقوم بربره کیره و کپورک بربره کیره و کپورک بربره کیره و کپورک بربره
ایاله راد و او ایضا عالیا ایدک بهم کوندریانه بینه کوندریانه بافت و بادی ایوب بی افغان بینه جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
بره مال برانته رفلیک وجه و جوب الهیه شیلد نفی و جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
جباریه جودایا اریک در کیره مقوم جباریه جودایا اریک در کیره مقوم جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
افغانی مالک عنت اجلیه و طوبیانه اصول جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
و ایضا مالک عنت اجلیه و طوبیانه اصول جباریه جودایا اریک در کیره مقوم
عین معضات و مکانب لقا فزیم تکوی فایده فلننه بوندریانه کدرک و کدرک بر افغانی کدرک و کنار افغان اولیه مقوم
اصفا لریه جباریه کهرالک امر فغان و لطف و ارحم علیه من الاکبرین و صلاه

Ek: 2

Hâk-i Pây-i Mekârim-peymây-ı Vekâlet-penâhilerine Ma'rûz-ı Bende-i Dirîneleridir ki;^x

Mukaddem ve muahhar ve bu defa hâk-i pâ-yi âli-i âsafâ-nelerine arz ve beyân olunduğu veçhile bu tarafta bulunan İngiltere konsolosu ve memurları bu havâlide bir fitne ikâına ne veçhile çalışmakta oldukları beyândan müstâgnî bulunmuş ve bunların muâvin-i ma'nevîleri bulunanlardan Şam mütesellimi sâbık kapucubaşı Ahmet Ağa Yusuf ve sâbık Şam alaybeyi Ahmet Ağa ve biraderleri Reşit Ağa ve tercümân Mehmet Ağa'dan mâadâsı birer birer mersûmlardan rûkerdân olmuş ise de merkûmlar bir veçhile geri çekilmeyerek beher gece mersûmların konaklarına giderek akşamdan saat beş ve altıya kadar birlikte olduklarından başka Şam havâlisini gezmek ve dilediği gibi her bir tarafına tohm-ı fesâd ekmek üzere Şam'a gelip cehren bir Ermeni kızı alarak teenhül ile ikâmet üzere olan miralay Çorçil nâm müfsidi merkûm alaybeyi Ahmet Ağa alenen birkaç defa Şam karyelerine da'vet ve ikişer üçer gece ziyâfet etmekte olduğundan bir veçhile çare ve imkânı bulunamayıp merkûm Ahmet Ağa Yusuf Hama zaptiyesine ve merkûm alaybeyi Ahmet Ağa dahi Kuds-i Şerif maliyesine akdemce me'mur kılınarak buradan def' olunmuşlar idi. Merkûmların kiminin biraderleri ve kiminin mu'temet adamları yine mersûmların konaklarına gidip gelmeğe müdâvemet etmekte olduklarından anıların vasıtasıyla etrâfı bulandırmaya çabalamakta oldukları ve hatâ diger arıza-i müşteki-i çâkerânemizde muharrer Duma karyesine tertib olunan emvâl-i cedfirenin i'lâmını mutazammın gönderilen defter ve buyrultuya cevâben üç dört günü mukaddemce teşekkür mahzar ve i'lâmı gelmişiken anı müteâkiben zuhûr etmiş olan fesâdın menşei aranıldıkta merkûm Reşit çendrûz mukaddemce miralay mersûmu da'vet ve karye-i mezbûre şeyhi bulunup bu defa müsâade-i seniyyelerine istinâden Kıbrıs'a nefy

x. Vali Mehmet Necip Paşa ve defterdar Sadullah Enverî'nin yabancılarda ilgili olarak Dahiliye Vezâretine gönderdikleri bir şikâyetnâme. İrade / Dahiliye, No: 2580.

olunmuş olan Ebû Emîn'in hanesinde üç gece beytütet etmiş olduğunun ikinci günü fesâd-ı mezkûr vuku' bulmuş ve bundan birkaç gün evvelce Hama tarafında Hısnu'l-Ekrâd nâm mahalde dahi böyle bir fesâd şâibesi yüzgöstermiş ise de lillâhilhamd suhûletle bastırılmış ve bu keyfiyet dahi akdemce Trablus'a gelerek irâde-i seniyyeye intizâren tevkifi husûsu Trablus sancığı ferîki atûfetlu Yusuf Paşa bendelerine her ne kadar yazılmış ise de müşârun ileyh bendelerini dinlemeyerek livâ-i mezbûre kazalarını keş-i güzâr etmek üzere çıkmış olan İngilterelu bir miralay dolaşarak Hama tarafında ve zikrolunan Hısnu'l-Ekrâd'da birkaç gece kalarak oraları gezmiş ve üç dört gece merkûm Ahmet Ağa Yusuf ile yanlarına kimse girmeyerek tek-u-tenha kalmış ve oradan kalkup gittikten sonra şâibe-i mezkûre runuma olmuş olduğuna ve işbu fesadlar merkûm Reşit ve Ahmet Ağa Yusuf'un vesâatlarıyla miralay mersûmların başı altından olduğunu mersûm bi-pâk-u-pervâ alenen orada burada söylemekte idüğü tahkik kılındığına ve merkûm tercümân Mehmet Ağa dahi karındaşları eşerrine giderek miralay mersûmu bu tarafda hanesine da'vet ve dâima müâlefet ve müâneset ederek el altından fesadlar ikâına cüret etmekte olup el-hâsıl merkûmlar konsolos ve miralay mersûmların tarafgirleri ve ikâz-ı fitnede bunların tutar eli bulduklarına binâen merkûmün böyle burada kaldıkları sûrette İngilterelülerin igfâl ve idlâlleriyle derûn-ı eyâlete türlü türlü ikâât ilgâ ederek rabbim göstermesin bir fitne tekevvününe bâis-u-bâdi olacakları rütbe-i pedâhatte ve bu cihetle merkûmların behemahal buradan def'leri derece-i vücûbda olmak hasebiyle şirâze-i nizâm-ı beldeyi tetarruk-ı halelden vikâyeten merkûmların birer zemîn(?) ile Dersaadet'e celbleri mi tensib buyurulur yoksa Kıbrıs misillü bir mahalle nefy ve iclâl-leri mi muvâfık-ı re'y-i rezîn-i isâbet-karîn-i vekâlet-penâhîleri olur ne veçhile ise lütfen ve insânen iktizây-ı hâlin sür'at-ı icrâsıyla merkûmların bir kadem-i akdem bu taraftan def' ve teb'idleri ve imkânı bulunduğu halde şu miralayın buradan def'i vâcibe-i hâlden idüğü ve tutulan usûl-i cedîre-i

haberiyyeden kâffe-i ahâli memnun ve müteşekkir olduklarına ve izhâr-i şâd-mâni eylediklerine dâir me'murlara verilen arz-ı mahzarlar ve mekâtib leffen takdîm-i hâk-i pâ-y-i âli-leri kılınup bundan sonra vürûd edecekler dahi irsâl kılınacağı İnşâallahu Teâlâ muhât-ı ilm-i âli-i âsafâneleri buyuruldukta herhalde emr-u-fermân ve lütf-u- ihsân hazret-i menlehu'l-emrindir.

2 cemâziyelâhir 57

Mehmet Necip

Sadullah Enveri

Ek: 3

Umûr-ı Dâhiliye Nezâreti Celîlesi Cânib-i Âlîsine^x

Devletlu Efendim Hazretleri,

Şam ve Havran havâlisinde bulunan ve Arabu's-Şimâl dinmekle ma'rûf olan Serdiye, Serhân ve Benî Sahr misillu yerli aşîretleri öteden beru ahâli ve ebnây-ı sebîle isâl-ı güzend ve hasar itmekte iken bunların ekserîsi ittihâz kılınan tedbirât semeresiyle taht-ı inkıyâd ve itâata alınmış ve Şam ve Havran köylerinden alageldikleri uhuvveler iki senedenberu külliyyen men' ve kat' olunmuş olduğu cihetle havâli-i mezkûrede emn-u-asâyîş temâmıyla takarrür idüp zirâat ve hırâset ve emr-i ticâret sene besene terakkî ve tevassu' eylemekte bulunmuş ise de urbân-ı merkûmeden yalnız Gıyâs ve Şettâ kabîleleri Cebel-i Havran'ın şarkı cihetinde ve oraya yirmi saat mesâfede vâki' olup gayet meni' ve sengistân olan Safâ nâm cebelde ikâmetle aralık aralık Şam nevâhisinin çöl ağzındaki köylerine ilgâr ve ta'kip olundukça kemingâhlarına firâr eylediğine mebnî bu ana kadar emr-i te'diplerinden aciz kalındığı gibi geçen sene asâkir-i nizâmiye ve seyyâreden mürekkep bir fırka-i mâhsûsa bittertip kabâyil-i merkûmenin ikâmetgâhlarına sevk ve tesrîb kılındığı halde mevkinin sarplığından nâşi bunlar cebel-i mezkûrun içerisine girmeğe bir sûretle zâfer-yâb olamayıp avdete mecbûr olmuştu. Geçende Bağdat kervânı Şam'a gelirken çöl cihetinde vâki' Zamir karyesi civârında mezkûr Gıyas ve Şettâ Arapları önüne çıkmış ve kervânı getiren Akîl Arabı onlara mukâbele ve kervânı muhâfaza edecek derecede olmadığı mülâbesesiyle hayvânât-ı mevcûdeyi yükleriyle beraber kâmilan ahz-u-gasp etmiş oldukları haber alınması üzerine zaptiye askerinden ve Veled-i Ali ve Serdiye ve Serhân Urbânından ve çöl ağzında vâki' bazı kurâahâlisinden bin beş yüz nefer piyâde tüfenk-endâz cem' ve ihzâr ve asker-i zapti-

x. Mehmet Râşit Paşa'nın , Bedevîlerle ilgili olarak, Dâhiliye Nezâretine gönderdiği bir rapor. İrade/Dahiliye, No:41300.

ye tabur ağalarından rifatlu Ahmet Ağa Bozun'un nezâret ve kumandasıyla mezkûr Zamir karyesi üzerinden Safa'ya sevk-utisyâr olunmuş ve üç bölük seyyâre ile Cebel-i Havran Dürzîlerinden dört yüz kadar atlı dahi Havran merkez kaymakamı maiyyetiyle o bir taraftan ta'yîn ve iğrâm kılınmış olduğundan şunlar bir dikkât-i muayyenede hareket ve Safa'ya birlikte muvâsalatla kabâil-i mezkûrenin ikâmetgâhlarına kadar girerek ve lâyıkiyle darp ve tazyîk ederek cümlesini birden oradan ref'-u-tard eylemesine mebnî zikrolunan kabâil satvet-i seniyyeden hâif ve hâil olarak Havran'a gelip berây-ı tavassut-ı urbân-ı mutîaya dehâlet etmiş ve kârbânın menhûbatı temâmen ve kâmilen istirdâd olunup ashâbına verilmiş olduğu gibi şu iki kabîlenin dahi bir daha Safa'da ikâmet etmemek şartıyla kendilerinden rahâyin alınarak dâire-i mutâvaatkâriye idhâliyle sâye-i şevket-vâye-i hazret-i zillullâhîde şürûr ve mekâyidi ortadan kaldırılmış olmağın olbapta emr-u-fermân hazret-i men-lehu'l-emrindir.

13 Muharrem 86 / 13 Nisan 85

An Şam

Mehmet Râşit Paşa

Ek: 4

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti Celîlesine;^x

Kemâl-i sadâkatle infâz-ı emr-i fermân-ı hümâyunlarına binâen vücûd ve iktidâr iden bendegânın bin türlü ihsân ve mükâfatla taltifi ulüvv-i şân ve hasâyis-i celîleyi mekârim-nişân-ı şâhâneleri iktizây-ı âlîsinden olan velî-ni'met-i bî-minnetimiz şehinşâh asdak-perver efendimizin bu abd-ı sâ-dıklarını kemâl-i emniyet ve i'timâd-ı âlî-i hilâfet-penâhî-leri eseri olarak tevdi' ve tefvîz buyurdıkları Suriye gibi mühim bir vilâyetin muhâfaza-i asâyiş ve emniyetle idâre-i umûr-ı siyâsiyyesini dâimâ hayatımla muvâzin tuttuğum ve bu da nezd-i âlîde karîn-i takdîr buyurulduğunu envâ-ı taatufât-ı mütevâliye-i seniyyeye nâiliyetle cezm eylediğim halde böyle bir vazîfe-i mukaddesiye ednâ mertebe halkı îrâs edecek ve sermâye-i mübâhât ve muvaffakiyetim olan teveccühât ve ni'met-i i'timâd-ı âliye mugâyir düşecek bir hal vukûunu ve onun üzerine tesâmüh ihtiyârını hayatta oldukça hiç bir sebep ve sûretle kabul edemeyeceğim mevâdd-ı müsellemedendir. İşte bu esâs ve esbâba ve zuhûra gelen bazı vukûat ve ahvâl-i hâle mebnî vuku' bulan ma'rûzât-ı âcizâneme cevâben zât-ı ma'rûfun tebdîli zâten mutasavver-i âlî iktizâsından olduğunu ve hakk-ı çâkerânemde liyâkatimden bin kat efzûn ve envâ-ı iltifât ve taattufât-ı seniyyeyi mübeşşir kemâl-i mefharetle resîde-i dest-i ta'zîm olan telgraf-nâme-i âsafâneleri üzerine ayn-i hikmet olan iş bu tasavvur-ı âlînin icrâsına kadar usûl-i ma'rûza-i mü'limeden dolayı Cebel-i Dürûzca bir hâdisse zuhûra gelmemesi ve müşiriyet-i celîle tarafından açıktan açığa nüfûz-ı hükümetin kesri yolunda vuku' bulan muâmeleyi setr-u-te'vîl ile vakit kazanılmak mütâleasıyla vukûat-ı mezkûre üzerine esâslı bir tedbir ittihâz olunacağı şâyiasıyla

x. Vali Râşit Nâşit Paşa'nın Mâbeyn-i Hümâyûn'a, Suriye'nin durumu ve 5. Orduy-ı Hümâyûn'un komutanı ile ilgili bir şikâyet yazısı.

Y. E. E., IV / 417 / 3 / 40.

Havran mutasarrıfı ve Cebel-i Dürûz Şeyhu'l-Meşâyihi olup çend senedenberu Cebel kaymakamlığında hüsn-i hizmet ve sadâkati görülmekte olan İbrahim el-Atraş Bey bazı meşâyihla berâber merkez-i vilâyete istenilmiş ve ahvâl-i ma'rûzadan dolayı müşîr-i müşârun ileyh burada bulundukça ittihâz olunacak tedâbirin te'sirsiz kalacağından mûmâ ileyhim Şam'a vürûd etmeksizin vilâyet vekâletine icâbı veçhile ta'lîmât-ı mahsûsa-i şifâhiye verilerek Trablus ve Hama sancaklarının icrây-ı devr-i teftîşi zımnında Şam'dan hareket ve azimet olunmuştu. Bu kış oralarca itmâm-ı maslahatla berkıyye(?) vusûl-i âcizânemde alınan ma'lûmâta göre müşîr-i müşârun ileyh hazretleri mutasarrıf ve kaymakam mûmâileyh haklarında sâye-i hazret-i şâhânede hâiz oldukları rütbe ve me'muriyetlerinin müsâid olacağını ve âhâd-i nasdan bile bir şahsın kabûl-i tahammül edemeyeceği elfâz ve ta'birât ile bir takım tahkirât ve himâye eylediği Dürûz meşâyihine âdet-i müstemirresi üzere envâ-ı taltîfât ve te'mînât icrâ etmesiyle Cebel-i Dürûz idâresince büyük bir uygunsuzluk ve müşkilât zuhûruna isti'dâd-ı kavî husûle getirmiş ve bundan fazla asla kendisine taalluku olmayan ve vazifesi haricinde bulunan politika ve umûr-ı siyâsiye-i vilâyetin hakâyik ve ahvâline ve suver-i icrâiyesine asla ma'lûmâtı olmadığı halde bir vakitten beru bunlara dahi doğrudan doğruya müdâhaleye kalkışup aklınca Fransa mahbûbu olan Katolik milletini taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye celb etmek yolunda sırf cehl üzerine hukûk-ı devlete dokunacak ve âtiyen Suriyece envâ-ı mahâzîri intâc edecek bir takım muâmelâtı ve ahvâli ve birkaç senedenberu tesviyesiyle uğraşılın Cezâyir muhacirleri ve Mir Abdulkadir familiasının tâbiyyetleri maddesine hâlel verecek harekâtı ve İslâm ve sâir milel-i muhtelif mu'teberânının ve bilumûm me'murîn-i mülkiye ve askeriyenin muâmelât-ı mutazammânâne ve hakâratkârâne ile tahkir ve tezfiri yolunda olan meslek ve muâmelâtı ve Suriye'de Rusya konsoloslarının olanca himmetlerinin sarfıyla münhâl olan Suriye Ortodoks Patrikliğine Rusya'da terbiye edilmiş birinin intihâbı hakkında birkaç mah-

dan beru şiddetle devâm eden teşebbüslerinin ibtâli yolunda hükümetçe ittihâz olunan tedâbir ve teşebbüsâta sekte verebilecek ahvâli ve te'mîn-i asâyiş-i vilâyet zımnında derdest olunarak taht-ı muhâkemeye alınan bazı rüesây-ı eşkiyânın istihsâl-i menâfi-ı zâtiye maksadıyla tahlisi yolunda aleni vukûa gelen iltimâsât teşebbüsâtı maddeleri nazar-ı mütâleaya alınırca bunların herbiri hâlen ve âtiyen maddî ve ma'nevî başka başka envâ-ı mahâzîr-i siyâsiyey-i intâc edeceği nezd-i hikmet-vüfûd-ı hazret-i hilâfet-penâhiye beyândan müstağni olmasıyla bu bapta arz-ı tafsîlâtta hasebu'l-ubûdiye teeddüben sarf-ı nazar olunmuştur. Müşârun ileyh hazretleri ile hüsn-i muâşereti iltizâmdan başka şimdiye kadar taraf-ı âciz yedine hiç bir muâmele vuku' bulmamış olmasına nazaran ahvâl-i ma'rûza-i muharreresi Cenâb-ı Hak Azze Şe'nühüelviye-i hümâyunları kemâl-i şevket ve azâmetle ilelebet bu millet-i merhûme üzerinde berdevâm buyursun vefî-ni'met-i bîminnetimiz padişâhımız efendimiz hazretlerinin mecd-i âlây-ı adâlet-i seniyye ve infâz-ı emr-u-fermân mülûkâneleri eseri anların vilâyetçe hüsn-i idâre ve asâyiş ve inzibâtı takdiren ve taltifen mazhar buyurulmakta olduğum envâ-ı iltifât ve taattufât-ı seniyyeyi çekememesinden ve diğer mahallerde alıştığı gibi mesâlih-i vilâyete müdâhale ile menâfi-i zâidesini istihsâle meydan verilmemesinden münbais agrâz-ı şahsiyesinden başka bir mana ile te'vîl olunamayıp zâtıma aid muâmelâtta dolaylı şimdiye kadar hâk-i pâ-yi hümâyunu hiç bir vakitte tasdî'a cür'et etmediğim ve edemeyeceğim bedîhi ise de şöyle nâzik bir zamanda ve husûsiyle vazife-i mukaddese-i sadâkatimin külliyyen hilâfı olarak icrây-ı agrâz-ı şahsiyye zımnında 23 Kanûnusani ve 19 Şubat 300 tarihli ve şifreli telgraf-nâmelerle hasebelmemlûkiye bir dereceye kadar arzulduğu üzere Suriye hakkında dâhilîve hâricî ikâna çalışılan tahrikât ve ifsâdâtın men'-ı te'sîrâtıyla ibtâli yolunda vilâyetçe ittihâz ve icrâ olunmakta olan tedâbir ve teşebbüsâta medâr-ı te'sîr ve kuvvet olmak ve ledelîcâb fiilen dahi isti'mâl ile istifâde olunmak maksadıyla buyurulmuş olan beşinci orduy-ı hümâyun kuvve-i askeriyesinin haysiyet ve te'-

sirini külliyyen imhâ ile berâber orduca idâre-i mülkiyeye adem-i muâveneti iltizâm ve bunu fiilen Dürzîlere frâ-u-if-hâm eylemesi ve buna da adem-i kanâatle vilâyetten verilen bir emr-i kat'î ve siyâsiyi ta'tîl-u-ibtâl yolunda doğrudan doğruya emir vermek derecesine kadar gitmiş ve ahvâl-u-muâmelâta ma'rûze-i sâiresi vilâyetin ihlâl-i umûr-ı siyâsiyye ve inzibâtiyyesi yolunda alenî bir harekete ve velî-ni'met-i bî-minnetimize zât-i şevket-simâd hazret-i hilâfet-penâhîlerine şeref-i izâfetle kesb-i terâkki iden saltanat-ı seniyyelerine âdeta ihânet ve küfrân-ı ni'met demek olup nâil olduğum i'timâd-ı âliye mebnî mevdû-ı uhde-i memlûkiyetim olan Suriye vilâyetince ednâ mertebe bir uygunsuzluk vukûa gelmemiş ve sermâye-i mübâhâtım olan şeref-i i'timâd-ı âlisinin hakkıyla ibrâz-ı âsâr-ı nâfiyası zımında hasebüsadâka avârız-ı vücûdiyye-i kemterânemi kat'a hâtıra getirmeyerek gece gündüz fedâkârâne çalışmakta iken müşârun ileyhın şu ahvâl ve harekâtına sabr-u-sükûn ile sâye-i hazret-i şâhânede beş senede husûle getirilen inzibât-ı vilâyeti müşârun ileyhın agrâz-ı şahsiyesine fedâ ve memâlik-i mahrûse-i şâhânenin en mühim bir kıt'a-i mukaddesesini ihlâl-i asâyişle muhâtarât-ı azîmeye ilkâ tarîkının tecvîz ve ihtiyârı sıfat-ı sadâkat ve memlûkiyetimin hiç bir veçhile kabûl ve tahammül idemeyeceği bir şey olduğuna kemâl-i hicâbla bu bapta be-tekrâr atabe-i ulyây-ı hikmet-i ictirây-ı hazret-i velî-ni'mete ilticâ ile istirhâma mücâseret ederim . Bâlâda mücmelen arz ve beyân olunan ve derdest bulunan mevâdd-ı mühimme ile beraber Cebel-i Dürûz işi hakkında tedâbir-i lâzimenin ittihâzı esbâb-ı ma'rûzeden dolayı münhasıran müşârun ileyhın buradan kaldırılmasına vâbeste ve merhûn bulunduğuna şâyet bunun te'hîr-i icrâsı devletçe esbâb-ı ma'rûzeden daha mühim bir sebep ve mütâleay-ı âliye mebnî ise olbapta bir müddet daha te'hîri lâzım gelirse mevâdd-ı mühimmey-i ma'rûzayı böyle bir müzebzeb hâlde ihmâli kâbil olamayacağından bu bapta ittihâz-ı lâzım gelen diğer tedâbir ve teşebbüsât hakkında ve bu vesile ile vilâyetin ber-vechi maflûb-i âlî istikmâl-i esbâb-ı

terâkkiyâtıyla ahvâl-i siyâsiyye-i hâzıra merâtibesinin te'mini zımında tahrîren arzı kâbil olmayan bakiyye-i tafsîlât ve ma'lûmâtı arz ile o bapta şeref-sünûh buyurulacak emr-u-fermân-ı hikmet-beyân hazret-i pâdişâhiyi ahz-u-telâkkî ile bir müddet-i kalîle zarfında avdet idilmek üzere Dersaadet'e azîmet-i çâkerânem müsâade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şâyân buyurulmasını istid'a ile bu bapta ve herhalde ayn-ı kerâmet ve mahza eser-i melâmiyyet olarak sâniha ârây-ı sünûh buyurulacak emr-u-fermân-ı isâbet-beyân hazret-i hilâfet-pe-nâhînin şifreli telgrafla taraf-ı âcizime teblîğine himem-i aliyye-i âsafâneleri bî-dirîğ buyurulmasını ricâ eylerim ol-bapta emr-u-fermân hazret-i men-lehu'l-emrindir.

19 Recep 302 / 21 Nisan 301

Râşit Nâşit Paşa

LA SYRIE

Vilayet de SYRIE

Chef-lieu : DAMAS.

Population : 955.680 hab. — Superficie : 100.000 Kilom. c.
Division administrative : 4 Sandjaks — 22 Casas — 13 Nahies.

Vilayet de BEYRÖÜTH

Chef-lieu : Beyrouth
Population : 533.554 hab. — Superficie : 30.500 Kilom. c.
Division administrative : 5 Sandjaks — 21 Casas — 46 Nahies.

Province du LIBAN

Chef-lieu : Bēt-ou-Dîn
Population : 399.530 hab. — Superficie : 6.500 Kilom. c.
Division administrative : 7 Casas — 46 Nahies.

Mutesarriflik DE JÉRUSALEM

Population : 341.638 hab. — Superficie : 22.000 K. c.
Division administrative : 4 Casas — 2 Nahies.

Guinet, s. 513

